

Raport diagnostyczny

Portret partnerstwa Roztocze Środkowe

GMINA
BEŁŻEC

MIASTO I GMINA
LUBYCZA
KRÓLEWSKA

MIASTO I GMINA
NAROL

GMINA
SUSIEC

GMINA
TARNAWATKA

GMINA
TOMASZÓW
LUBELSKI

MIASTO
TOMASZÓW
LUBELSKI

GMINA
KRYNICE

STOWARZYSZENIE
SAMORZĄDÓW
EUROREGION ROZTOCZE

Raport diagnostyczny

**Portret partnerstwa
Roztocze Środkowe**

Raport diagnostyczny

Portret partnerstwa Roztocze Środkowe

Opracowanie

Związek Miast Polskich

Zespół autorski

Wojciech Kłosowski, Jacek Warda,

Kierownik projektu CWD

Jarosław Komża

Projekt „Pilotaż Centrum Wsparcia Doradczego” poprzez bezpośrednie doradztwo ZMP w strategicznym planowaniu rozwoju 38 partnerstw samorządowych, ma na celu popularyzowanie idei partnerstwa międzysamorządowego, wzmocnienie zdolności gmin i powiatów do podejmowania przemyślanej i celowej współpracy oraz planowania kompleksowych przedsięwzięć aktywizujących potencjał obszaru partnerstwa i budujących jego rozwój.

Dzięki współpracy Związku Miast Polskich, samorządów lokalnych i regionalnych oraz Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej, dla ponad 370 partnerskich gmin i powiatów z obszarów borykających się z problemami rozwojowymi przygotowywane są diagnozy sytuacji społeczno-gospodarczo-przestrzennej, a następnie strategie terytorialne oraz pakiety przedsięwzięć podnoszące jakość życia mieszkańców.

Projekt „Pilotaż Centrum Wsparcia Doradczego” realizowany jest w okresie od września 2020 do marca 2022 roku w ramach Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna 2014-2020.

2021 © Związek Miast Polskich

Skład Partnerstwa

Bełżec (gmina wiejska), **Krynice** (gmina wiejska), **Lubycza Królewska** (gmina miejsko-wiejska), **Narol** (gmina miejsko-wiejska), **Susiec** (gmina wiejska), **Stowarzyszenie Samorządów Euroregion Roztocze**, **Tarnawatka** (gmina wiejska), **Tomaszów Lubelski** (gmina miejska), **Tomaszów Lubelski** (gmina wiejska)

Skład Rady Partnerstwa

Wojciech Żukowski – Burmistrz miasta Tomaszów Lubelski i Prezes Stowarzyszenia Samorządów Euroregionu Roztocze, Przewodniczący Rady Partnerstwa, **Andrzej Adamek** – Wójt Gminy Bełżec, **Marzena Czubaj-Gancarz** – Wójt Gminy Tomaszów Lubelski, **Grzegorz Dominik** – Burmistrz Miasta i Gminy Narol, **Marek Łuszczynski** – Burmistrz Miasta i Gminy Lubycza Królewska, **Zbigniew Naklicki** – Wójt Gminy Susiec, **Piotr Pasieczny** – Wójt Gminy Tarnawatka, **Jacek Wiśniewski** – Wójt Gminy Krynice.

Skład Grupy Roboczej

Agnieszka Pasieczna – Stowarzyszenie Samorządów „Euroregion Roztocze”, Koordynatorka Grupy Roboczej, **Grażyna Dmitroca** – miasto Tomaszów Lubelski, **Grzegorz Gałan** – gmina Tomaszów Lubelski, **Edyta Komadowska** – gmina Krynice, **Alicja Kopczan** – gmina Bełżec, **Arkadiusz Mroczek** – gmina Narol, **Justyna Mroczkowska** – gmina Susiec, **Monika Nocek** – miasto Tomaszów Lubelski, **Katarzyna Piechnik** – gmina Lubycza Królewska, **Marek Tyrka** – gmina Tarnawatka, **Tomasz Żukowski** – Stowarzyszenie Samorządów „Euroregion Roztocze”.

Spis treści

1	Wstępna charakterystyka partnerstwa Roztocze Środkowe	9
1.1	Podstawowe informacje o Partnerstwie.....	9
1.1.1	Informacje ogólne	9
1.1.2	Zadeklarowane cele Partnerstwa	9
1.2	Charakterystyka poszczególnych uczestników Partnerstwa	10
1.2.1	Tomaszów Lubelski (miasto).....	10
1.2.2	Krynice.....	11
1.2.3	Tarnawatka	12
1.2.4	Susiec	13
1.2.5	Tomaszów Lubelski (gmina)	14
1.2.6	Bełżec	15
1.2.7	Lubycza Królewska	16
1.2.8	Narol.....	17
1.2.9	Stowarzyszenie Samorządów Euroregionu Roztocze	18
1.3	Powiązania celów strategicznych gmin Partnerstwa	18
1.4	Kontekst położenia i uwarunkowania zewnętrzne	20
1.4.1	Geograficzny kontekst położenia: Roztocze	20
1.4.2	Kontekst międzywojewódzki Lubelszczyzna – Podkarpacie	25
1.4.3	Kontekst transgraniczny Polska – Ukraina.....	26
2	Portret diagnostyczny obszaru partnerstwa.....	29
2.1	Obszar społeczny.....	29
2.1.1	Obszar społeczny – kontekst krajowy	30
2.1.2	Obszar społeczny – analiza wskaźnikowa	35
2.1.3	Obszar społeczny – analiza pogłębiona	42
2.2	Obszar gospodarczy	61
2.2.1	Obszar gospodarczy – kontekst krajowy.....	61
2.2.2	Obszar gospodarczy – analiza wskaźnikowa.....	62
2.2.3	Obszar gospodarczy – analiza pogłębiona	66
2.3	Obszar przestrzenno-środowiskowy	101

2.3.1	Analiza wskaźnikowa.....	101
2.3.2	Analiza pogłębiona.....	108
2.4	Podsumowanie: wskaźniki zbiorcze i ich interpretacja.....	116
2.4.1	Kontekst krajowy: syntetyczny wskaźnik rozwoju.....	116
2.4.2	Analiza wskaźnikowa obszaru Partnerstwa: wskaźnik syntetyczny.....	118
3	Analiza potencjałów, barier i potrzeb rozwojowych obszaru partnerstwa	120
3.1	Potencjał obszaru partnerstwa	120
3.1.1	Produkty i potencjały zdiagnozowane w wywiadach – ranking	120
3.1.2	Komentarz ekspercki.....	123
3.2	Bariery, problemy, deficyty obszaru partnerstwa	125
3.3	Determinanty potrzeb rozwojowych obszaru partnerstwa.....	126
3.4	Kluczowe wyzwania, kierunki strategicznej interwencji i współpracy.....	127
4	Wykazy i spisy.....	129

1 Wstępna charakterystyka partnerstwa Roztocze Środkowe

1.1 Podstawowe informacje o Partnerstwie

1.1.1 Informacje ogólne

Partnerstwo Roztocze Środkowe jest nietypowe z dwóch względów: po pierwsze jest partnerstwem zawartym ponad granicą województw, łączącym gminy lubelskie i podkarpackie, a po drugie – ma cele euroregionalne, przekraczające granicę Polski. W związku z tym wśród partnerów ma nie tylko jednostki samorządu, ale także Stowarzyszenie Samorządów Euroregion Roztocze. Partnerstwo zawiązało się wokół wspólnej aplikacji do programu CWD, ale gminy współpracowały wcześniej w różnych obszarach. W skład Partnerstwa wchodzi: Tomaszów Lubelski (gmina miejska), Tomaszów Lubelski (gmina wiejska), Bełżec, Krynice, Lubycza Królewska, Narol, Susiec i Tarnawatka oraz Stowarzyszenie Samorządów Euroregion Roztocze. Obszar Partnerstwa jest usytuowany w bezpośrednim sąsiedztwie granicy polsko-ukraińskiej (gminą bezpośrednio przygraniczną jest Lubycza Królewska), na styku województw lubelskiego i podkarpackiego. Gminy tworzące Partnerstwo leżą w powiecie tomaszowskim (woj. lubelskie – siedem gmin: miasto Tomaszów Lubelski – miasto, Tomaszów Lubelski – gmina, Krynice, Tarnawatka, Susiec, Bełżec i Lubycza Królewska) oraz w powiecie lubaczowskim (woj. podkarpackie – Narol). Centralnym ośrodkiem Partnerstwa jest miasto Tomaszów Lubelski, siedziba powiatu Tomaszowskiego. Ani powiat tomaszowski, ani lubaczowski nie wchodzi w skład Partnerstwa.

1.1.2 Zadeklarowane cele Partnerstwa

W podpisanym w grudniu 2020 r. Programie Współpracy Partnerstwa Roztocze Środkowe zadeklarowało następujące cele działania:

- Kreowanie zrównoważonych relacji między ludźmi i biosferą w obszarze Roztocza,
- Rozwój społeczno-gospodarczy sprzyjającego budowaniu tożsamości kulturowej tego obszaru, w tym wykreowanie produktów turystycznych na bazie wspólnych walorów kulturowych, przyrodniczych, geograficznych,
- Budowa sieci ścieżek rowerowych,
- Lepsza promocja Roztocza w oparciu o potencjał TRB Roztocze.

1.2.2 Krynice

Krynice to gmina wiejska w powiecie tomaszowskim (woj. lubelskie) o ludności liczącej 3335 mieszkańców i powierzchni 73,58 km². Gmina jest przecięta drogą krajową nr 17, na wschód od której rozciąga się Grzęda Sokalska – sucha wysoczyzna lessowa pocięta wąwozami. Po zachodniej stronie DK 17 rozciąga się Roztocze Środkowe. Dominują tu łagodne wzniesienia rozdzielone liczną siecią rzek i potoków.

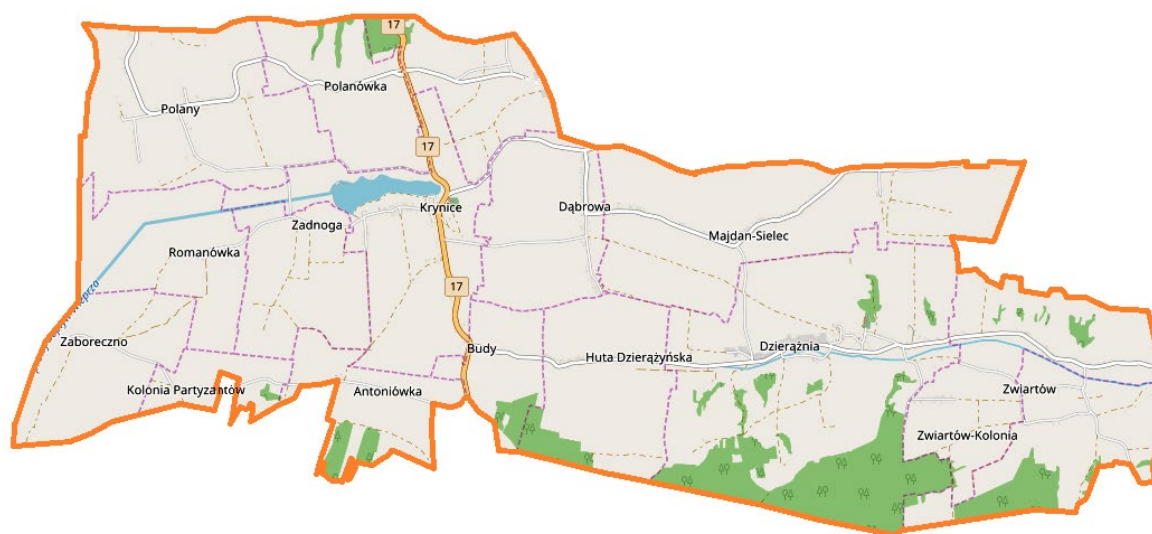

Dochody budżetu gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w latach 2017 – 2019 (średnia trzyletnia) wynosiły **4 372,28 zł**.

Warunki dla gospodarki rolnej – **dobre**: na 15 obrębów klasyfikacyjnych ONW dwa mają klasyfikację ONW_5 a pozostałe 13 znajduje się poza ONW.

W taksonomii grup funkcjonalnych gmin prof. Śleszyńskiego **gmina Krynice należy do grupy I4_GW: Gminy wiejskie o umiarkowanej funkcji rolniczej**.

Ryc. 2. Gmina Krynice: mapa sytuacyjna

Źródło: Wikipedia

1.2.3 Tarnawatka

Tarnawatka to gmina wiejska w powiecie tomaszowskim (woj. lubelskie) o ludności liczącej 3945 mieszkańców i powierzchni 82,66 km². Gmina jest także przecięta drogą krajową 17. Centralna część gminy zajmuje rozłożysta dolina Wieprza z licznymi podmokłymi łąkami, stawami i rozlewiskami tworząc charakterystyczny krajobraz. Dolinę otaczają tereny pagórkowate.

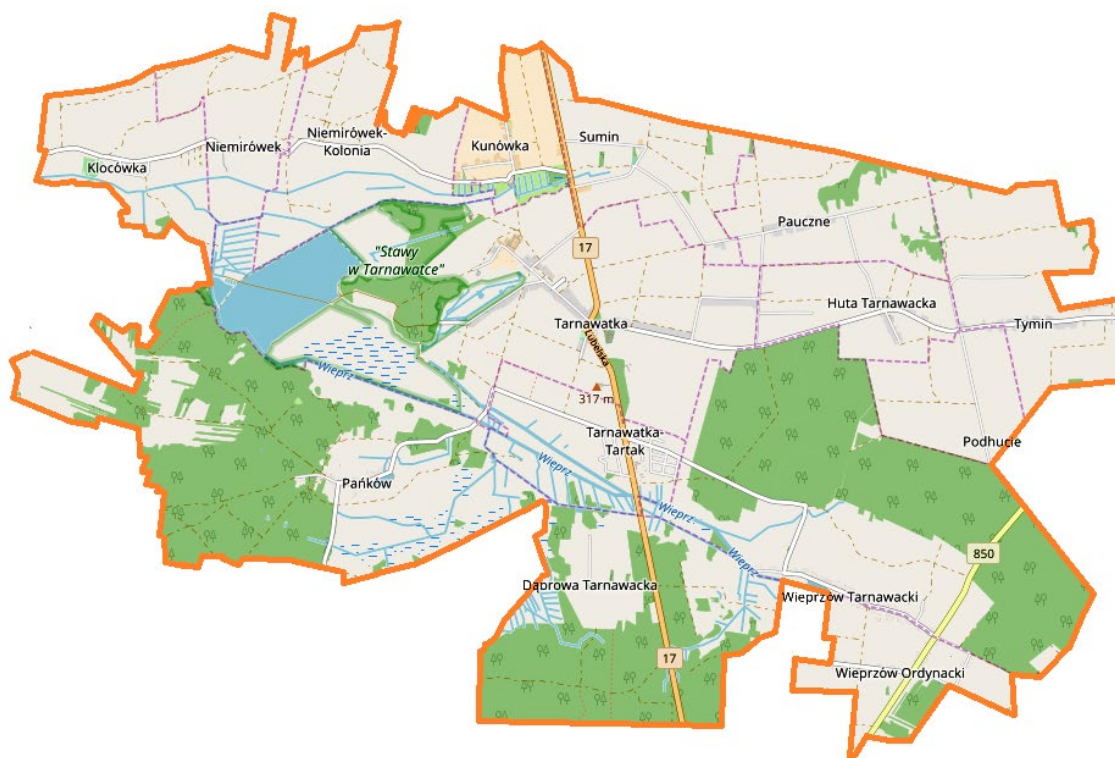

Dochody budżetu gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w latach 2017 – 2019 (średnia trzyletnia) wynosiły **5 039,83 zł**.

Warunki dla gospodarki rolnej – **raczej dobre**: na 15 obrębów klasyfikacyjnych ONW dwa mają klasyfikację ONW_5, jeden ONW_6, jeden ONW_7 a pozostałe 11 znajduje się poza ONW.

W taksonomii grup funkcjonalnych gmin P. Śleszyńskiego **gmina Tarnawatka należy do grupy I4_GW: Gminy wiejskie o umiarkowanej funkcji rolniczej**.

Ryc. 3. Gmina Tarnawatka: mapa sytuacyjna

Źródło: Wikipedia

1.2.4 Susiec

Susiec to gmina wiejska w powiecie tomaszowskim (woj. lubelskie) o liczbie ludności 7609 i powierzchni 190,52 km², położona częściowo na obszarze Roztocza Tomaszowskiego, a częściowo na Równinie Biłgorajskiej. Susiec jest jedną z najbardziej rozpoznawalnych miejscowości turystycznych na Roztoczu i należy do najchętniej odwiedzanych przez turystów miejsc w regionie.

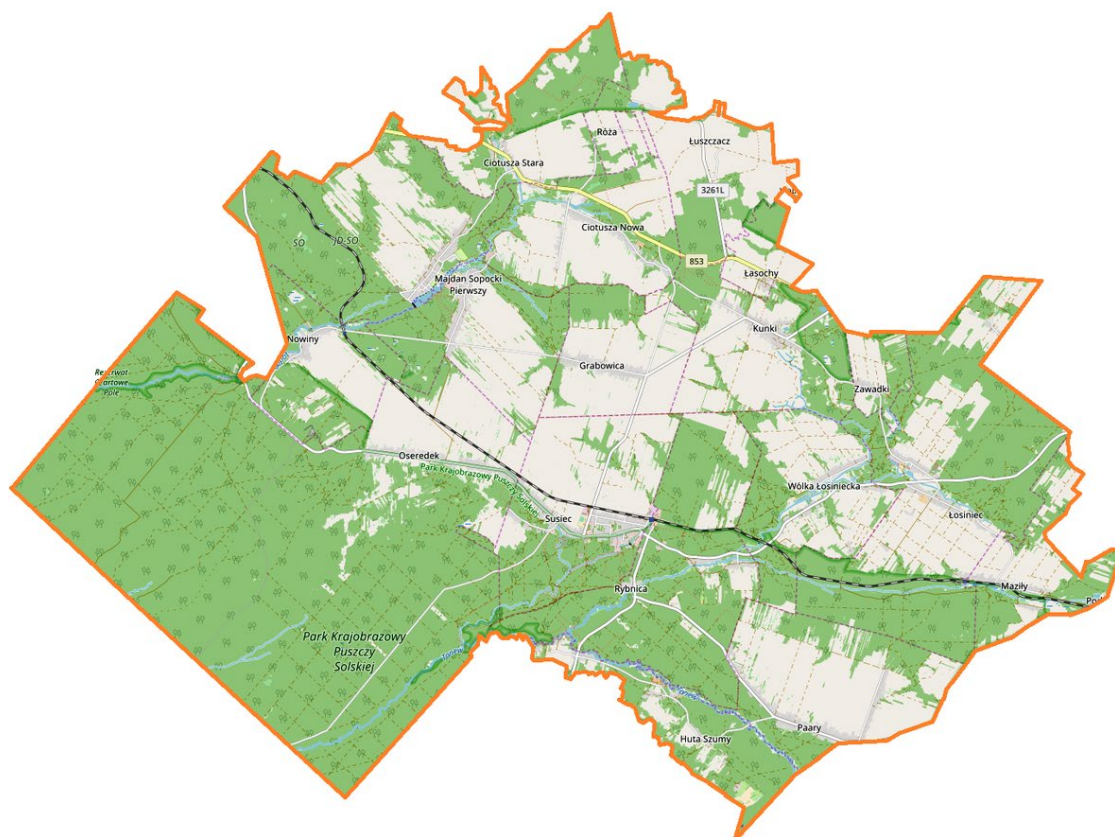

Dochody budżetu gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w latach 2017 – 2019 (średnia trzyletnia) wynosiły **4 587,46 zł**.

Warunki dla gospodarki rolnej – **z wyraźnymi ograniczeniami**: na 18 obrębów ONW dwanaście ma klasyfikację **ONW_7**, sześć **ONW_8**, żaden nie znajduje się poza ONW.

W taksonomii grup funkcjonalnych gmin P. Śleszyńskiego **gmina Susiec należy do grupy G4_GW: Gminy wiejskie o rozwiniętych funkcjach pozarolniczych**.

Ryc. 4. Gmina Susiec: mapa sytuacyjna

Źródło: Wikipedia

1.2.5 Tomaszów Lubelski (gmina)

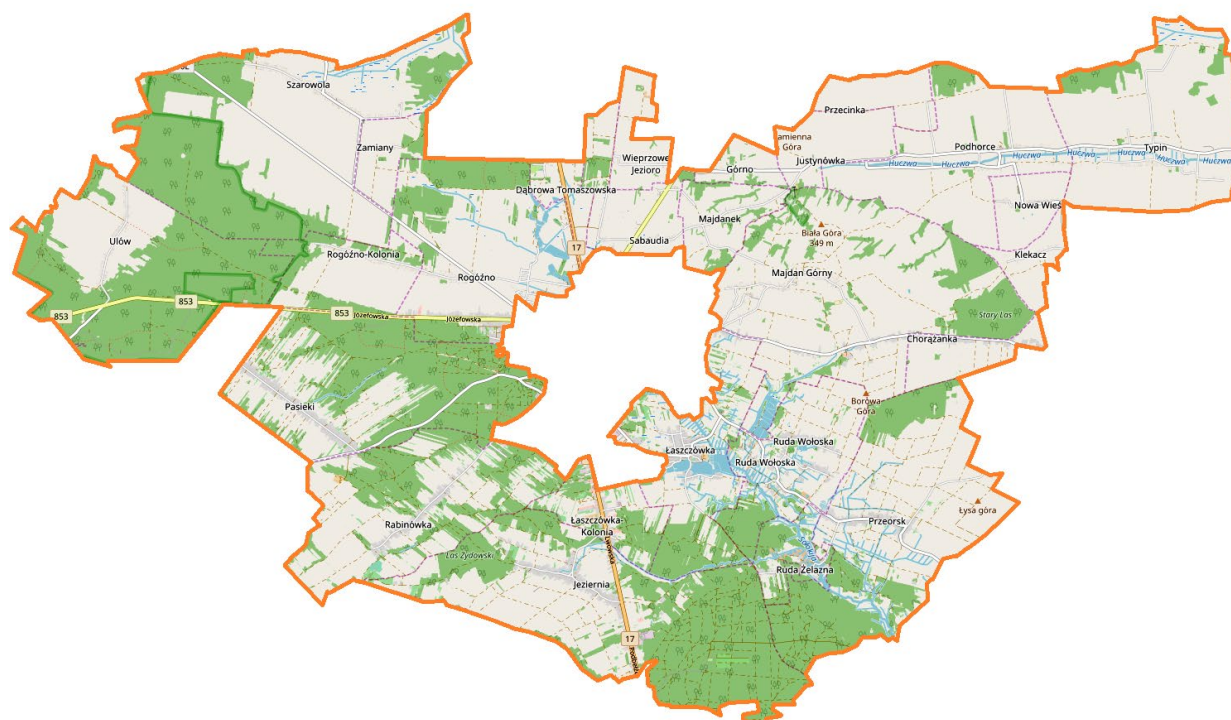
Gmina **Tomaszów Lubelski** to gmina wiejska w powiecie tomaszowskim (woj. lubelskie) o liczbie ludności 11 358 i powierzchni 170,78 km². Gmina otacza miasto Tomaszów Lubelski. Tereny sąsiadujące bezpośrednio z miastem są gęsto zabudowane, tracą funkcje typowo wiejskie na rzecz podmiejskich.

Dochody budżetu gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w latach 2017 – 2019 (średnia trzyletnia) wynosiły **4 298,85 zł**.

Warunki dla gospodarki rolnej – **raczej dobre**. Na 27 obrębów klasyfikacyjnych ONW dwa mają klasyfikację ONW_5, trzy ONW_6, cztery ONW_7 a pozostałe 18 znajduje się poza ONW.

W taksonomii grup funkcjonalnych gmin P. Śleszyńskiego **gmina Tomaszów Lubelski należy do grupy I4_GW: Gminy wiejskie o umiarkowanej funkcji rolniczej**.

Ryc. 5. Gmina Tomaszów Lubelski: mapa sytuacyjna

Źródło: Wikipedia

1.2.6 Bełżec

Bełżec to gmina wiejska w powiecie tomaszowskim (woj. lubelskie) o liczbie ludności 3375 i powierzchni 33,55 km². W czasie okupacji w Bełżcu działał obóz zagłady Żydów, co w bardzo istotny sposób wpływa na współczesny wizerunek gminy. W skład gminy Bełżec wchodzi wieś Bełżec oraz cztery inne miejscowości.

Dochody budżetu gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w latach 2017 – 2019 (średnia trzyletnia) wynosiły **4 503,31 zł**.

Warunki dla gospodarki rolnej – z **wyraźnymi ograniczeniami**. Na 6 obrębów klasyfikacyjnych ONW jeden ma klasyfikację ONW_6, a pozostałe 5 – ONW_7. Żaden obręb nie znajduje się poza ONW.

W taksonomii grup funkcjonalnych gmin P. Śleszyńskiego **gmina Bełżec należy do grupy I4_GW: Gminy wiejskie o umiarkowanej funkcji rolniczej**.

Ryc. 6. Gmina Bełżec: mapa sytuacyjna

Źródło: Wikipedia

1.2.7 Lubycza Królewska

Lubycza Królewska jest gminą wiejsko-miejską w powiecie tomaszowskim (woj. lubelskie) o liczbie ludności 6161 i powierzchni 208,9 km², bezpośrednio sąsiadującą z Ukrainą. Na terenie gminy znajduje się przejście graniczne Hrebenne – Rawa Ruska. Zachodnia, lesista część gminy należy geograficznie do Roztocza i jest objęta Południoworoztoczańskim Parkiem Krajobrazowym, podczas gdy wschodnia część gminy należy do Równiny Bełskiej.

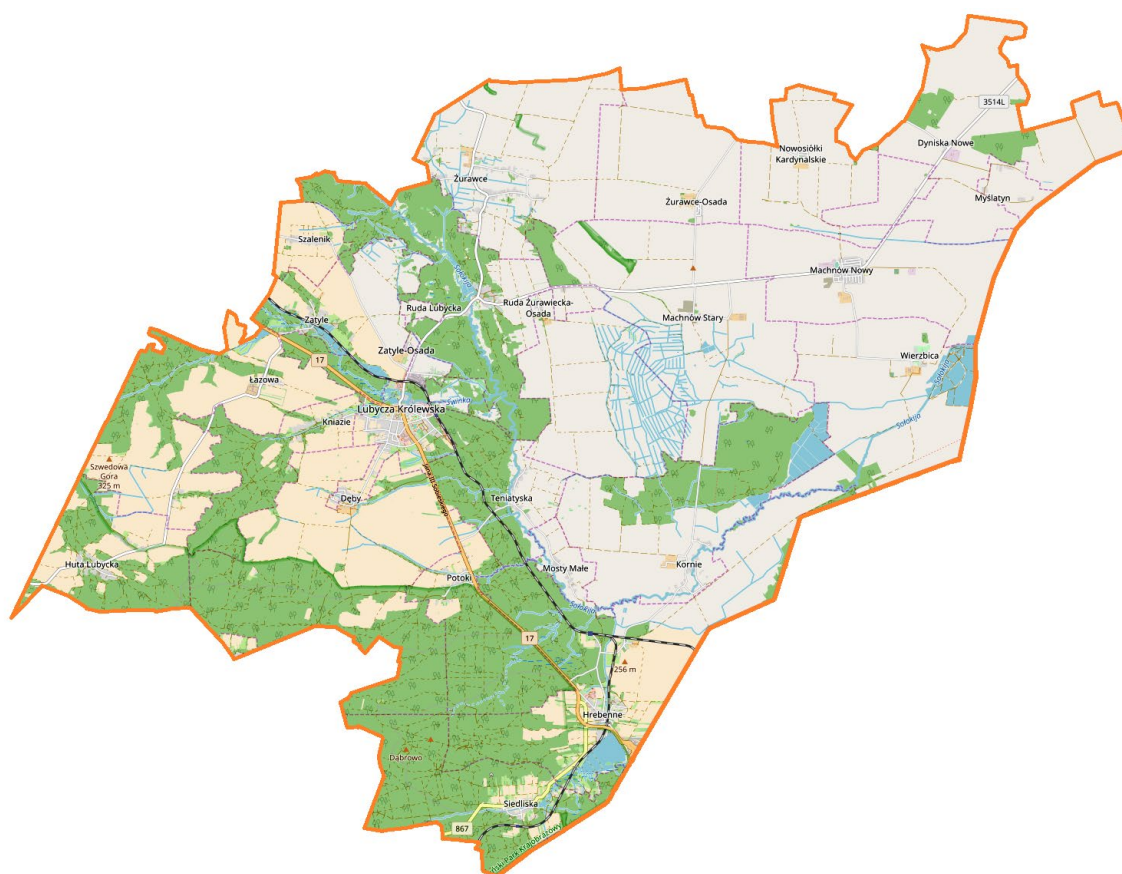

Dochody budżetu gminy Lubycza Królewska w przeliczeniu na jednego mieszkańca w latach 2017 – 2019 (średnia trzyletnia) wynosiły **4 263,29 zł**.

W obszarze wiejskim gminy warunki dla gospodarki rolnej są **raczej dobre**: na 22 obręby klasyfikacyjne ONW dwa mają klasyfikację ONW_5, cztery ONW_7 a pozostałe 16 znajduje się poza ONW.

W taksonomii grup funkcjonalnych gmin P. Śleszyńskiego **Lubycza Królewska należy do grupy F3_GMiW: Miasta i gminy miejsko-wiejskie o rozwiniętej funkcji transportowej**.

Ryc. 7. Gmina Lubycza Królewska: mapa sytuacyjna

Źródło: Wikipedia

1.2.8 Narol

Narol jest gminą wiejsko-miejską w powiecie lubaczowskim (woj. podkarpackie) o liczbie ludności 8178 i powierzchni 203,58 km². Praktycznie cały obszar gminy poza obszarami zabudowanymi jest cenny przyrodniczo i stanowi obszar parków krajobrazowych lub ich stref ochronnych. Centralna i wschodnia część gminy należy do Roztocza Rawskiego, natomiast zachodnia – częściowo do Równiny Biłgorajskiej, a częściowo do Płaskowyżu Tarnogrodzkiego.

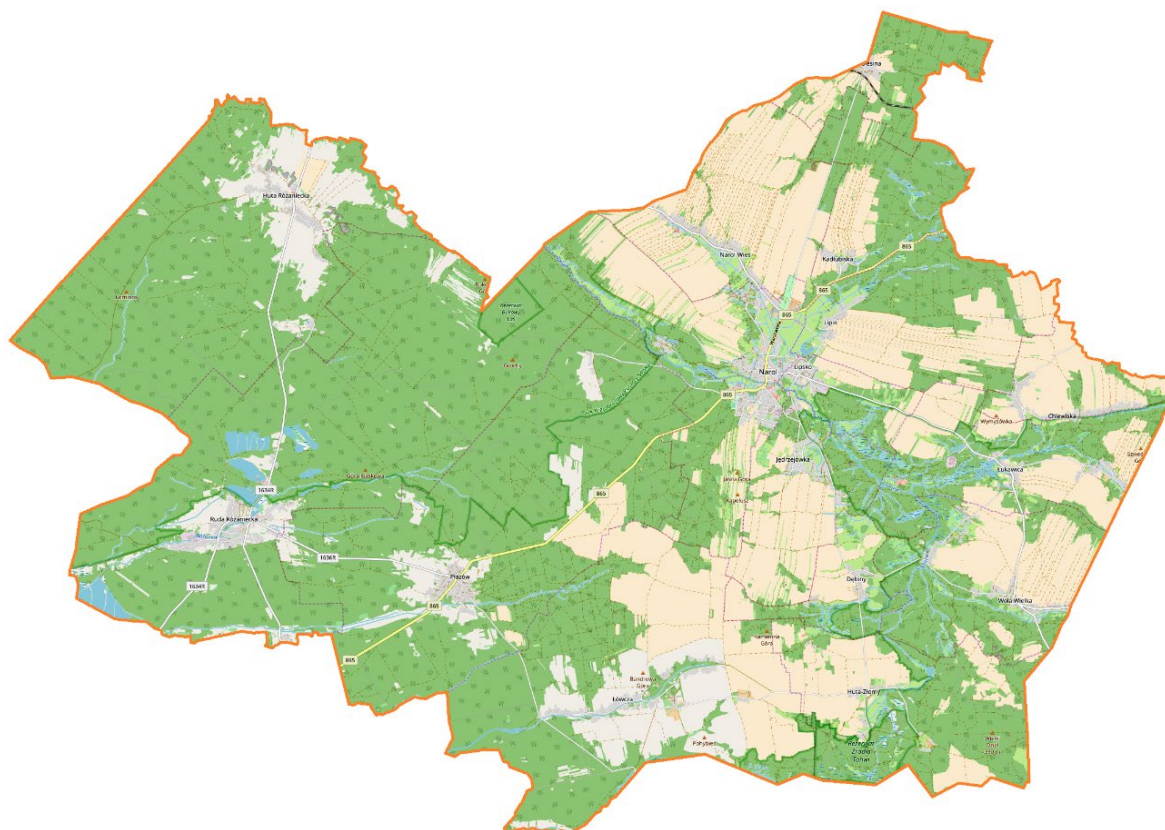

Dochody budżetu gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w latach 2017 – 2019 (średnia trzyletnia) wynosiły **4 950,85 zł**.

Warunki dla gospodarki rolnej w obszarze wiejskim gminy – **z wyraźnymi ograniczeniami**: na 15 obrębów ONW trzy mają klasyfikację ONW_5, trzy ONW_6 i dziewięć ONW_7. Żaden obręb klasyfikacyjny nie znalazł się poza ONW.

W taksonomii Śleszyńskiego **Narol należy do grupy J3_GMW: Gminy miejsko-wiejskie ekstensywnie zagospodarowane (funkcje leśne, ochrony przyrody)**.

Ryc. 8. Gmina Narol: mapa sytuacyjna

Źródło: Wikipedia

1.2.9 Stowarzyszenie Samorządów Euroregionu Roztocze

Członkiem Partnerstwa jest także Stowarzyszenie Samorządów Euroregion Roztocze. Zebranie założycielskie SSER odbyło się 20 maja 2020 r. Wśród założycieli Stowarzyszenia znalazły się **trzydzieści dwa samorządy z Lubelszczyzny i Podkarpacia:**

- Gminy: Biłgoraj, Kraśnik, Modliborzyce, Tomaszów Lubelski, Bełzec, Dzwola, Frampol, Janów Lubelski, Jarczów, Krynice, Lubaczów, Lubyca Królewska, Łaszczów, Narol, Rachanie, Sitno, Susiec, Szczepieszyn, Tarnawatka, Tarnogród, Telatyn, Tomaszów Lubelski, Tyszowce, Zwierzyniec i Krasnobród;
- Powiaty: biłgorajski, kraśnicki, lubaczowski, tomaszowski i zamojski;
- Województwo Lubelskie.

Podstawowym celem Stowarzyszenia jest reprezentowanie interesów stowarzyszonych jednostek oraz podejmowanie wspólnych działań na rzecz rozwoju regionu Roztocza. Euroregion stanowi narzędzie, które daje **możliwość dofinansowania różnego rodzaju przedsięwzięć podnoszących atrakcyjność obszaru Roztocza: infrastruktury turystycznej, przedsiębiorczości, rolnictwa, infrastruktury drogowej, ochrony środowiska**. Powołanie SSER na terenie Polski jest pierwszym krokiem do wydobywania potencjału terenów pogranicza. Obecnie trwają prace nad powołaniem takiego stowarzyszenia po stronie ukraińskiej. Po uzyskaniu akceptacji Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz opinii wojewodów: lubelskiego i podkarpackiego, zostanie utworzony związek transgraniczny o jeszcze szerszym spektrum działania.

1.3 Powiązania celów strategicznych gmin Partnerstwa

Gminy partnerstwa mają znaczną liczbę wspólnych celów strategicznych. Wśród 25 celów, które deklaruje więcej niż jedna gmina Partnerstwa, najpowszechniejszym (wszystkie osiem gmin) jest poprawa stanu infrastruktury drogowej. Niemal tak samo popularny jest cel podniesienia poziomu edukacji i rozwoju zainteresowań (7 gmin). Po 6 gmin deklaruje konieczność rozbudowy infrastruktury komunalnej podnoszącej poziom życia (wodociągi i kanalizacja), ale także infrastruktury terenów inwestycyjnych oraz infrastruktury turystycznej. Ponad połowa gmin chce także inwestować w infrastrukturę społeczną, odnawialne źródła energii, opiekę nad zabytkami i dziedzictwem kulturowym oraz w promocję. Po cztery gminy przyjmują jako cel przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu, rozbudowę bazy sportowo-rekreacyjnej oraz rozwój opieki przedszkolnej i żłobkowej. Dziewięć innych celów jest popieranych przez trzy gminy, a trzy dalsze – przez dwie gminy.

Tabela 1. Powiązania celów strategicznych gmin Partnerstwa Roztocze Środkowe

Cele strategiczne:	Tomaszów Lub. m.	Tomaszów Lub. g.	Krynice	Tarnawatka	Susiec	Bełżec	Lubycza Król.	Narol
INFRASTRUKTURALNE								
Modernizacja dróg	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak
Wodociągi i kanalizacyjna	Tak	Tak		Tak	Tak	Tak	Tak	
Selektywna zbiórka odpadów				Tak		Tak		Tak
Infrastruktura społeczeństwa informacyjnego			Tak			Tak		
SPOŁECZNE								
Jakość edukacji		Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak
Poprawa infrastruktury społ.	Tak	Tak			Tak	Tak	Tak	
Zabytki i zachow. dziedzictwa	Tak	Tak		Tak	Tak		Tak	
Przeciwdziałanie wykluczeniu		Tak		Tak		Tak	Tak	
Rozbudowa bazy sportowej	Tak	Tak		Tak		Tak		
Opieka przedszkolna i żłobk.		Tak		Tak	Tak	Tak		
Oferta kulturalna		Tak				Tak	Tak	
Aktywna walka z bezrobociem		Tak				Tak	Tak	
Wspieranie inicjatyw obyw.					Tak	Tak		
EKOLOGICZNE								
Poprawa stanu powietrza, OZE	Tak	Tak		Tak			Tak	Tak
Racjonalne zużycie zasobów		Tak	Tak	Tak	Tak			
Efektywność energetyczna		Tak						Tak
Związane z TURYSTYKĄ								
Rozwój infr. turystycznej	Tak	Tak	Tak	Tak		Tak	Tak	
Wspieranie agroturystyki		Tak	Tak			Tak		
Wspieranie prod. turystycz.	Tak		Tak					
GOSPODARCZE								
Infrastruktura biznesu	Tak	Tak		Tak	Tak	Tak	Tak	
Podnoszenie kwalifikacji			Tak		Tak		Tak	
Wspieranie działalności pozarolniczej			Tak	Tak			Tak	
Wzrost konkurencyjności rolnictwa			Tak			Tak	Tak	

Cele strategiczne:	Tomaszów Lub. m.	Tomaszów Lub. g.	Krynice	Tarnawatka	Susiec	Bełżec	Lubycza Król.	Narol
INNE								
Promocja obszaru, budowanie marki		Tak	Tak	Tak		Tak	Tak	
Uporządkowanie przestrzeni publicznej		Tak	Tak				Tak	
Współpraca międzynarodowa			Tak		Tak	Tak		
Zmniejszenie emigracji osób młodych				Tak	Tak			

Opracowanie: ZMP

1.4 Kontekst położenia i uwarunkowania zewnętrzne

1.4.1 Geograficzny kontekst położenia: Rostocze

Kluczowe dla partnerstwa jest **położenie na Rostoczku**, od którego środkowej części Partnerstwo wzięło nazwę. Rostocze to kraina fizycznogeograficzna – wyraźnie wypiętrzony wał wzniesień z okresu kredy i trzeciorzędu, o długości około 180 km, łączący Wyżynę Lubelską z Podolem i rozciągający się od Kraśnika na północnym zachodzie do Lwowa na południowym wschodzie. Rostocze w części polskiej oddziela Kotlinę Sandomierską od Wyżyny Lubelskiej i Wyżyny Wołyńskiej, zaś w części ukraińskiej – Płaskowyże: Jaworowski, Krakowiecki i Lwowski od Kotliny Pobuża (tak zwanego Pobuża Zapadłego). Powierzchnia Rostocza wynosi ok. 3,4 tys. km², z czego 70,8% leży na terytorium Polski, zaś 29,2% na terytorium Ukrainy. W starszych podziałach fizycznogeograficznych¹ wyróżniano Rostocze Zachodnie (lessowe), Środkowe (piaszczysto–wapienne) i Wschodnie² (wapienne).

¹ Np. J. Kondracki: Geografia Polski: mezoregiony fizyczno-geograficzne, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994

² Przez innych autorów zwane też Południowym. Por. A. Chałubińska, T. Wilgat, Podział fizjograficzny województwa lubelskiego. [W:] Przewodnik V Ogólnopolskiego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Lublin 1954, s. 3.

Ryc. 9. Roztocze – położenie i podział na subregiony (wg. J. Buraczyńskiego) a usytuowanie Partnerstwa Roztocze Środkowe

Opracowanie ZMP na podstawie: W. Kałamucka i in. *Zmiany wielkości i struktury przestrzennej lesistości a rozwój sieci obszarów chronionych na Roztoczu w XX w.*, [w:] Środkowopomorskie Towarzystwo Naukowe Ochrony Środowiska, Rocznik Ochrona Środowiska, Tom 18. 2016, s. 364

Partnerstwo wzięło swoją nazwę od środkowej części Roztocza z tego podziału, w której to części faktycznie jest usytuowane. Nazwa „Roztocze środkowe” jest używana nadal, jednak obecnie przyjmuje się raczej podział zaproponowany przez J. Buraczyńskiego³ na **pięć subregionów geomorfologicznych: Roztocze Gorajskie,**

³ J. Buraczyński (red.): *Roztocze. Środowisko przyrodnicze*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 2002

Szczebrzeszyńskie, Tomaszowskie, Rawskie i Lwowskie⁴. W tym podziale Partnerstwo Roztocze środkowe jest usytuowane na Roztoczu Tomaszowskim i częściowo na Roztoczu Rawskim. Roztocze wyróżnia się wielką różnorodnością biologiczną i wybitnymi walorami przyrodniczymi, toteż na jego obszarze zastosowano **wszystkie formy ochrony przyrody, jakie przewiduje prawo zarówno polskie, jak i ukraińskie.**

Na terenie Roztocza mamy obszary Natura 2000, zarówno wyznaczone na podstawie dyrektywy siedliskowej, jak i dyrektywy ptasiej. Cały obszar Roztocza został także w 2010 r. wyszczególniony przez Birdlife International jako ostoja ptaków IBA. Wszystkie gatunki uwzględnione spełniają kryterium C1 – zagrożone w skali światowej lub C6 – zagrożone w skali europejskiej. W 2019 r. Roztocze otrzymało od UNESCO honorowy tytuł Transgranicznego Rezerwatu Biosfery – zasobu o znaczeniu światowym.

Ryc. 10. Krajobraz Roztocza Środkowego

Źródło: Strategia Marki Roztocze, Lubelska Regionalna Organizacja Turystyczna, Lublin 2021

⁴ P. Wład proponuje dodać jeszcze Roztocze Dawidowskie w postaci wąskiego pasa sięgającego poza Lwów (P. Wład: *Roztocze dla dociekliwych*, Wydawnictwo Turystyczne 2014)

Obszar Roztocza jest zamieszkiwany przez ok. 200 tys. mieszkańców. Warto odnotować, że Roztocze w ostatnich latach (przed ograniczeniami wynikającymi z pandemii koronawirusa, która trwa w chwili sporządzania tej diagnozy) było odwiedzane corocznie przez ok. 600 tysięcy turystów. Należy brać pod uwagę, że turystyka jest jednym z zasadniczych potencjałów rozwojowych tego terenu.

O atrakcyjności turystycznej Roztocza decydują w szczególności unikalne krajobrazy. Składa się na nie z jednej strony zestaw czynników naturalnych: specyficzne, bardzo ciekawe ukształtowanie terenu i zróżnicowana roślinność, w tym unikalne zespoły leśne, a z drugiej strony – zestaw czynników antropogenicznych: tradycyjny krajobraz kulturowy wsi z zachowanym nadal gdzieś daleko drewnianym budownictwem oraz spotykany tu nadal dość powszechnie typ gospodarki rolnej o bardzo dużym rozdrobnieniu użytków rolnych, tworzących w terenie swoistą mozaikę pól, z licznymi zadrzewieniami śródpolnymi zachowanymi na miedzach. Połączenie tych obu elementów – pofałdowania terenu i mozaiki pól – składa się na krajobraz niespotykany w innych częściach Europy.

W 2020 r. została opracowana przez Lubelską Regionalną Organizację Turystyczną **„Strategia kreacji, wdrożenia i rozwoju marki ROZTOCZE”** na lata 2021 – 2026. Opracowanie powstało w ramach realizacji projektu „Roztocze – tutaj naturalnie odpoczywam. Opracowanie koncepcji i wdrożenie zasad funkcjonowania marki turystycznej”. W strategii przyjęto cel nadrzędny (stan do osiągnięcia w 2026 r.): **wykreowany wizerunek marki Roztocze w wybranych grupach docelowych zgodnie z założeniami jej tożsamości i komunikacji** (UDP - piramida marki).

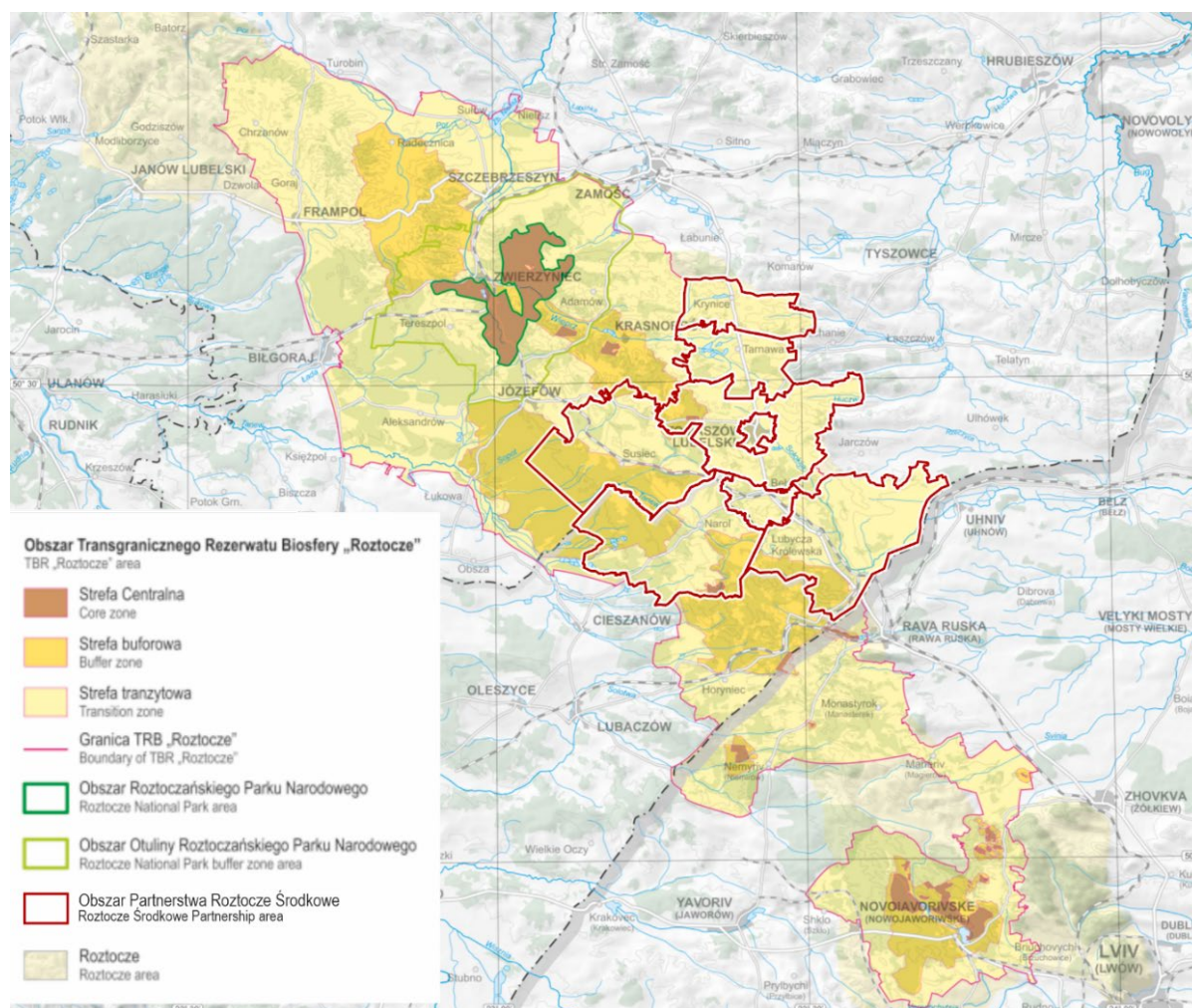
Tak sformułowany cel nadrzędny będzie realizowany poprzez trzy cele kierunkowe: (1) wspólnianie marki Roztocze, (2) tworzenie produktów marki Roztocze i (3) promowanie marki Roztocze.

Strategia marki Roztocze wydaje się dokumentem niezwykle ważnym, szczególnie w kontekście celów Partnerstwa związanych z turystyką.

1.4.1.1 Transgraniczny Rezerwat Biosfery „Roztocze”

Obszar Roztocza został uznany 19 czerwca 2019 r. za zbiór walorów przyrodniczych o randze światowej. Decyzją Międzynarodowej Rady Koordynacyjnej Programu Człowiek i Biosfera UNESCO, podczas 31 Sesji Posiedzenia Plenarnego w Paryżu **Roztocze zostało wpisane do Światowej Sieci Rezerwatów Biosfery** w ramach Programu „Człowiek i Biosfera” UNESCO **jako transgraniczny rezerwat biosfery** obejmujący obszary Roztocza w Polsce i funkcjonujący od 2011 r. krajowy Rezerwat Biosfery „Roztochya” na Ukrainie.

Ryc. 11. Transgraniczny Rezerwat Biosfery ROZTOCZE: strefa rdzenna, strefa buforowa i strefa przejściowa a położenie gmin partnerstwa Roztocze Środkowe

Opracowanie ZMP, źródło: materiały Roztoczańskiego Parku Narodowego

Powierzchnia całkowita TRB „Roztocze” wynosi 371 902 ha, z czego 297 015 ha zajmuje krajowy Rezerwat Biosfery „Roztocze” (PL), a 74 887 ha RB „Roztochya” (UA). Administracyjnie TRB „Roztocze” w granicach państwa polskiego zlokalizowany jest w woj. lubelskim i podkarpackim, obejmując swoim zasięgiem powiaty: janowski, zamojski, biłgorajski, tomaszowski i lubaczowski w woj. podkarpackim. Po stronie ukraińskiej w skład TRB wchodzi część powiatu żółkiewskiego, jaworowskiego i lwowskiego. Zgodnie z wytycznymi Programu dla krajowego rezerwatu biosfery wyznaczono, w oparciu o polskie prawo i przeprowadzone konsultacje, trzy strefy rdzenną, buforową i przejściową.

- **Strefa rdzenna** o pow. (9 149 ha) co stanowi ok. 3% powierzchni TRB obejmuje Roztoczański Park Narodowy oraz siedem rezerwatów przyrody: Św. Roch, Debry, Bukowy Las, Nad Tanwią, Czartowe Pole, Jalinka i Źródła Tanwi.

- **Strefa buforowa** o pow. (80 392 ha) co stanowi 27% powierzchni RB obejmuje cztery parki krajobrazowe: Szczepieszyński PK, Krasnobrodzki PK, Południoworoztoczański PK oraz PK Puszczy Solskiej z dwoma rezerwatami: Zarośle i Sołokija, a także fragment otuliny RPN. Prowadzona jest tu zrównoważona gospodarka leśna, realizowane są społeczne funkcje lasu, badania naukowe, działania związane z monitoringiem, edukacją ekologiczną oraz turystyką.
- **Strefa przejściowa o pow.** (207 473 ha) co stanowi ok. 70 % powierzchni RB. Obejmuje tereny, w których aktywność ludzka skupia się na dążeniu do rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego, odbywającego się na zasadach zrównoważonego rozwoju.

Po stronie ukraińskiej odpowiednio:

- **strefę rdzenną** o pow. 3 325 ha tworzy Przyrodniczy Rezerwat Roztocze (*Природний заповідник „Розточчя”*), Jaworowski Przyrodniczy Park Narodowy (*Яворівський національний природний парк*), Uroczysko „Niemirowskie” oraz wybrane obszary Regionalnego Parku Krajobrazowego „Roztocze Rawskie”.
- **Strefę buforową** o pow. 11 800 ha tworzy otulina Przyrodniczego Rezerwatu Roztocze, teren rekreacyjny JPPN oraz Park Krajobrazowy Roztocze Rawskie.
- Na terenie **strefy przejściowej** (tranzytowej) o pow. 59 762 ha położone są: miasto **Lwów**, miasteczka np. Niemirów i wsie takie jak Krachów, Stradcz, Potylicz, charakteryzujące się wysokimi walorami kulturowymi i przyrodniczymi oraz liczne uroczyska leśne.

Ważność utworzenia TRB jako czynnika uwiarygadniającego potencjał wartości przyrodniczej i atrakcyjności turystycznej obszaru potwierdzono wprost w nowej Strategii Województwa Podkarpackiego.

1.4.2 Kontekst międzywojewódzki Lubelszczyzna – Podkarpacie

Partnerstwo Roztocze Środkowe zostało zawarte ponad granicą dwóch województw: leży zarówno w województwie lubelskim, jak i podkarpackim. Wynika to z międzywojewódzkiego położenia Roztocza, ale także z faktycznych powiązań funkcjonalnych ponad granicą województw. Proporcje uczestnictwa gmin podkarpackich i lubelskich w Partnerstwie są dalekie od symetrii: w województwie podkarpackim usytuowana jest tylko gmina Narol, zaś pozostałe gminy Partnerstwa należą do województwa lubelskiego. Oba województwa wspierają obszar Partnerstwa swoim zaangażowaniem. Województwo lubelskie jest członkiem Stowarzyszenia Samorządów Euroregion Roztocze. Z kolei województwo podkarpackie zapisało zamiar współpracy międzyregionalnej w „Strategii rozwoju województwa – Podkarpacie 2030”.

Ryc. 12. Położenie partnerstwa Roztocze Środkowe na granicy województw: lubelskiego i podkarpackiego

Opracowanie ZMP

1.4.3 Kontekst transgraniczny Polska – Ukraina

Partnerstwo Roztocze Środkowe leży przy granicy polsko-ukraińskiej (gminą ściśle przygraniczną jest Lubycza Królewska). Przez teren Partnerstwa przebiega **droga krajowa nr 17 Warszawa – Lublin – granica Państwa**, która na przejściu granicznym w Hrebennem spotyka się po stronie ukraińskiej z drogą krajową **M9 granica Państwa – Lwów**. Drogą tą przebiega także europejska trasa łącznikowa (kategorii B) **E372 Warszawa – Lwów**. Z województwami lubelskim i podkarpackim, na terenie których leży Partnerstwo Roztocze Środkowe, po stronie ukraińskiej graniczy obwód lwowski. Kontekst sąsiedztwa granicy polsko-ukraińskiej jest istotny dla Partnerstwa Roztocze środkowe z uwagi na trzy wątki diagnostyczne:

- Kluczowym potencjałem Partnerstwa może okazać się atrakcyjność turystyczna obszaru oparta o walory przyrodnicze, krajobrazowe i kulturowe

Roztocza, które mają charakter transgraniczny i ich istotna część znajduje się po stronie ukraińskiej.

- W chwili przygotowania diagnozy (pierwszy kwartał 2021 r.) trwają zaawansowane prace nad utworzeniem Euroregionu Roztocze.

W szczególności w ostatnich miesiącach doszło do następujących wydarzeń:

- 23 listopada 2020 roku w Żółkwi pomiędzy Stowarzyszeniem Samorządów Euroregion Roztocze a Stowarzyszeniem Samorządów Euroregion Roztocze Ukraina, została podpisana umowa o utworzeniu międzynarodowego zrzeszenia społeczności lokalnej pod nazwą Związek Transgraniczny Euroregion Roztocze;
- 27 stycznia 2021 roku Minister Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej wydał zgodę na przystąpienie 21 samorządów do międzynarodowych zrzeszeń społeczności lokalnych i regionalnych pod nazwą Związek Transgraniczny Euroregion Roztocze;
- 19 marca 2021 roku pierwsze jedenaście jednostek samorządu terytorialnego wyraziło wolę przystąpienia do Związku Transgranicznego Euroregion Roztocze.

Ryc. 13. Położenie Partnerstwa Roztocze Środkowe w kontekście transgranicznym Polska – Ukraina

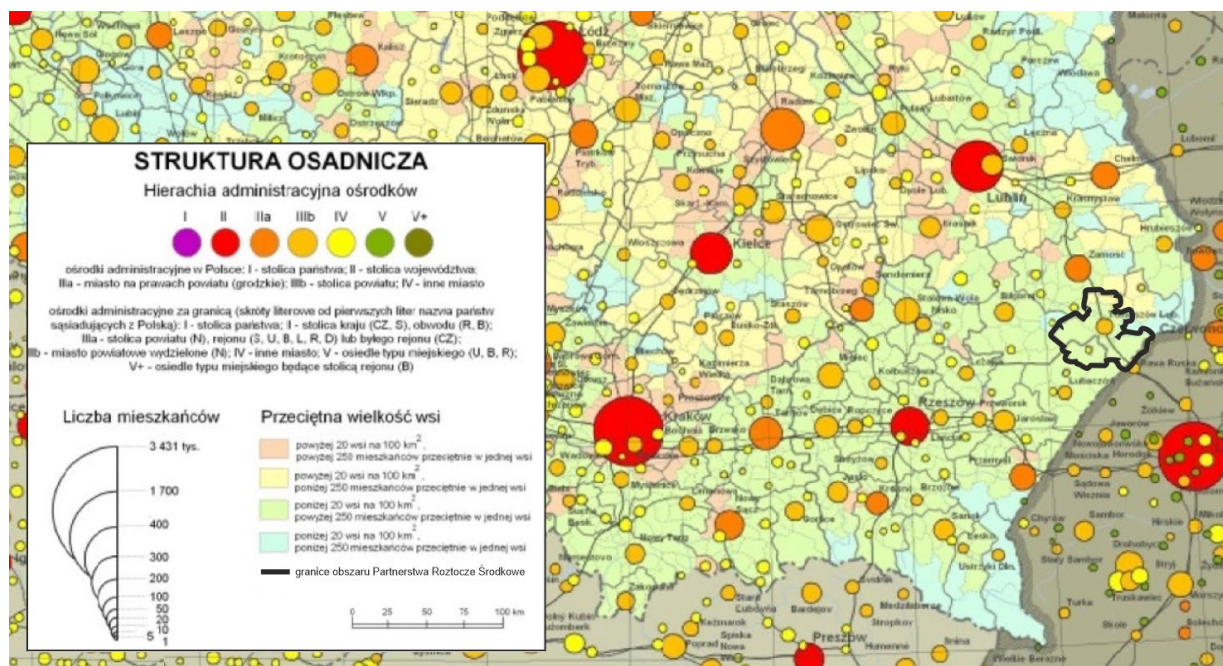

Opracowanie ZMP

Uważamy, że Euroregion może być dodatkowym motorem aktywizacji społeczno-gospodarczej rozległego obszaru, w którego centrum leży Partnerstwo (polskie Stowarzyszenie Samorządów Euroregion Roztocze należy do Partnerstwa).

- W świetle wstępnych rozważań o czynnikach zagrożenia marginalizacją, jakie oddziałują obecnie na gminy Partnerstwa Roztocze środkowe, na pierwszy plan wysuwa się peryferyjne położenie obszaru Partnerstwa w stosunku do krajowych centrów rozwoju. Tymczasem szansą wartą pogłębionej analizy może okazać się bliskość Lwowa. W perspektywie najbliższych lat należy brać sąsiedztwo Lwowa pod uwagę jako szansę rozwojową, tym bardziej wobec przyszłej możliwości przystąpienia Ukrainy do UE. Należy odnotować, że dla Partnerstwa Roztocze Środkowe **najbliższym dużym miastem jest właśnie Lwów** (a nie Lublin czy Rzeszów).

Ryc. 14. Sieć osadnicza w otoczeniu Partnerstwa Roztocze Środkowe: Lwów najbliższym dużym miastem

Opracowanie ZMP na podstawie mapy przygotowanej dla potrzeb Studium Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (za: P. Śleszyński, Polska Średnich Miast. Założenia i koncepcja aglomeracji w Polsce. Klub Jagielloński, Warszawa 2018, s. 51).

2 Portret diagnostyczny obszaru partnerstwa

Portret diagnostyczny obszaru partnerstwa zarysowano w oparciu o statystykę publiczną z trzech sfer funkcjonowania partnerstwa: (a) społecznej, (b) gospodarczej i (c) przestrzenno-środowiskowej. Na takie trzy główne rozdziały jest też podzielona niniejsza część diagnozy. Z kolei w każdym rozdziale wydzielono trzy podrozdziały:

- pierwszy podrozdział dotyczy zawsze **kontekstu krajowego** danej sfery i pokazuje partnerstwo w tym kontekście;
- drugi poprzez **analizę wskaźnikową** pokazuje wewnętrzne zależności i zróżnicowania pomiędzy gminami Partnerstwa w analizowanej dziedzinie
- trzeci zawiera **analizę pogłębianą** wybranych aspektów, dokonywaną także w oparciu o inne źródła, niż tylko dane statystyczne.

Powstanie w ten sposób całościowy diagnostyczny portret partnerstwa.

2.1 Obszar społeczny

Jak wskazywaliśmy wcześniej, w delimitacji obszarów problemowych IGIPZ PAN pięć gmin Partnerstwa Roztocze Środkowe zostało zaliczonych do tzw. obszarów problemowych społecznie. Są to gminy: Krynice, Tarnawatka, Susiec, Lubycza Królewska i Narol. Jednak delimitacja zakłada, że do obszarów problemowych zalicza się dolny kwintyl pod względem sumy siedmiu wskaźników społecznych i granica uznania lub nieuznania za obszar problemowy jest sztywna. Wynika z tego, że istnieje grupa gmin na granicy czwartego i piątego kwintyla, które mogą mieć bardzo podobny realny poziom zjawisk problemowych, a pomimo to trafić do różnych grup.

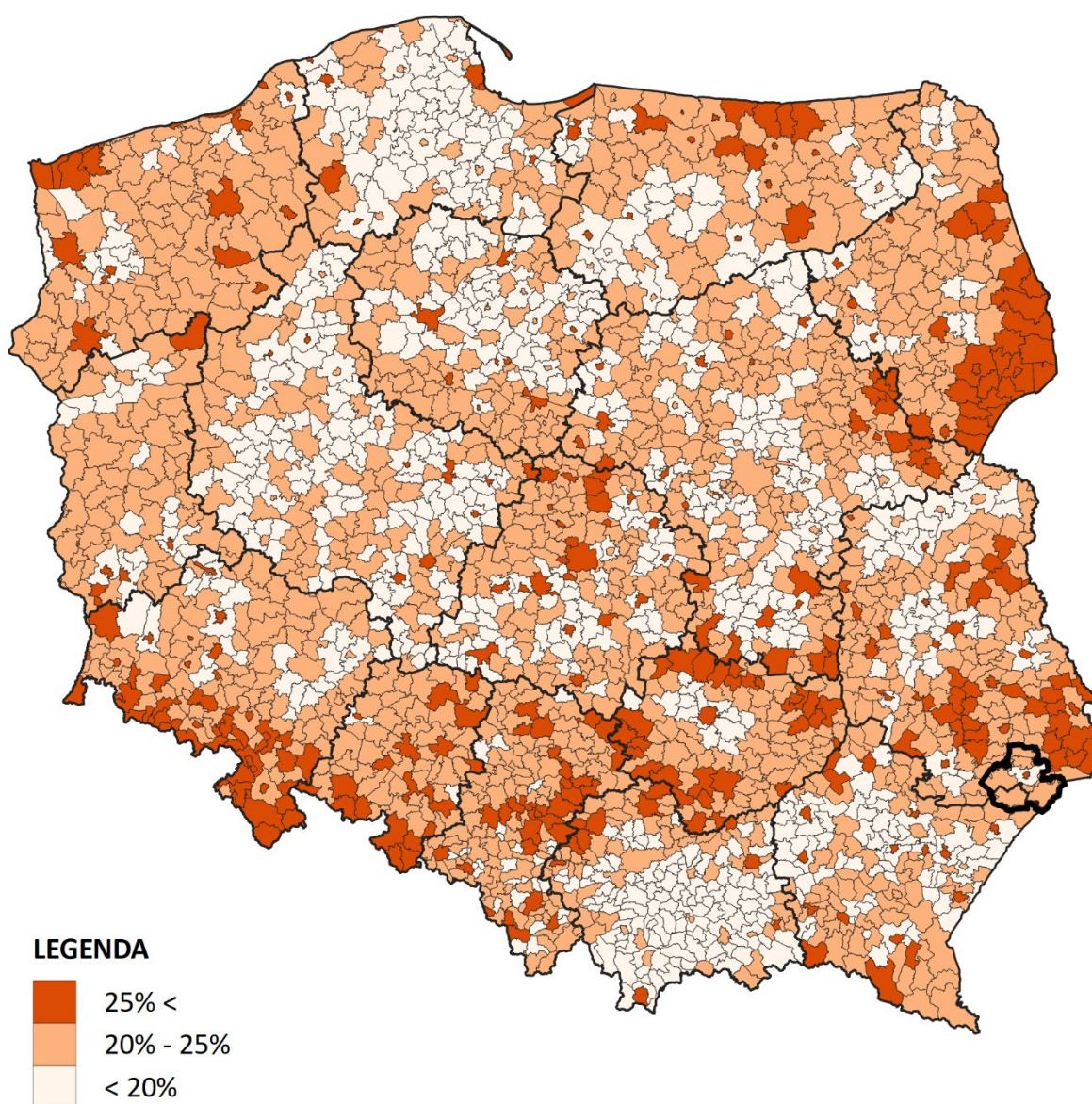
Stąd potrzeba wielowskaźnikowego przeanalizowania obszaru partnerstwa i przyjrzenia się, jakie realne różnice natężenia poszczególnych zjawisk mamy pomiędzy poszczególnymi gminami Partnerstwa. Posłuży temu analiza wskaźnikowa. A żeby poprawnie zinterpretować wielkości wskaźników, potrzebny jest najpierw szerszy kontekst badanych zjawisk.

2.1.1 Obszar społeczny – kontekst krajowy

2.1.1.1 Demograficzna fala starzenia się społeczeństwa

Gwałtowny wzrost ilościowy udziału seniorów w populacji nazywany jest przez demografów „Srebrnym Tsunami”. Poniższa mapa pokazuje nieodległą przyszłość: za dziewięć lat gminy, w których seniorzy będą stanowić ponad jedną czwartą mieszkańców, nie będą należały do rzadkości. Z obszaru Partnerstwa w takiej sytuacji znajdzie się miasto Tomaszów Lubelski, w pozostałych gminach udział seniorów utrzyma się pomiędzy 20 a 25% zaś w gminie Tomaszów będzie nadal minimalnie mniejszy niż 20%.

Ryc. 15. Prognozowany odsetek ludności w wieku 65+ w populacji ogółem (2030 r.)

Źródło: Opracowanie ZMP na podstawie Prognozy ludności gmin GUS na lata 2017-2030

To i tak sytuacja znacznie lepsza, niż obok, we wschodniej części powiatu tomaszowskiego, gdzie będziemy mieć skupisko gmin zalanych przez Srebrne Tsunami. A warto pamiętać, że dla roku 2050 GUS prognozuje udział seniorów w populacji całego kraju na poziomie 34%, więc trzeba brać pod uwagę, że wówczas w najszybciej starzejących się gminach co drugi mieszkaniec może być seniorem.

Starzenie się społeczeństwa jest kluczowym kontekstem tej diagnozy i powstającej na jej podstawie strategii. Należy brać pod uwagę, że wszystkie plany wieloletnie muszą uwzględniać ten kontekst: **przyszłe społeczeństwo, szczególnie wiejskie, będzie zdominowane ilościowo przez seniorów, i to seniorów samotnych.**

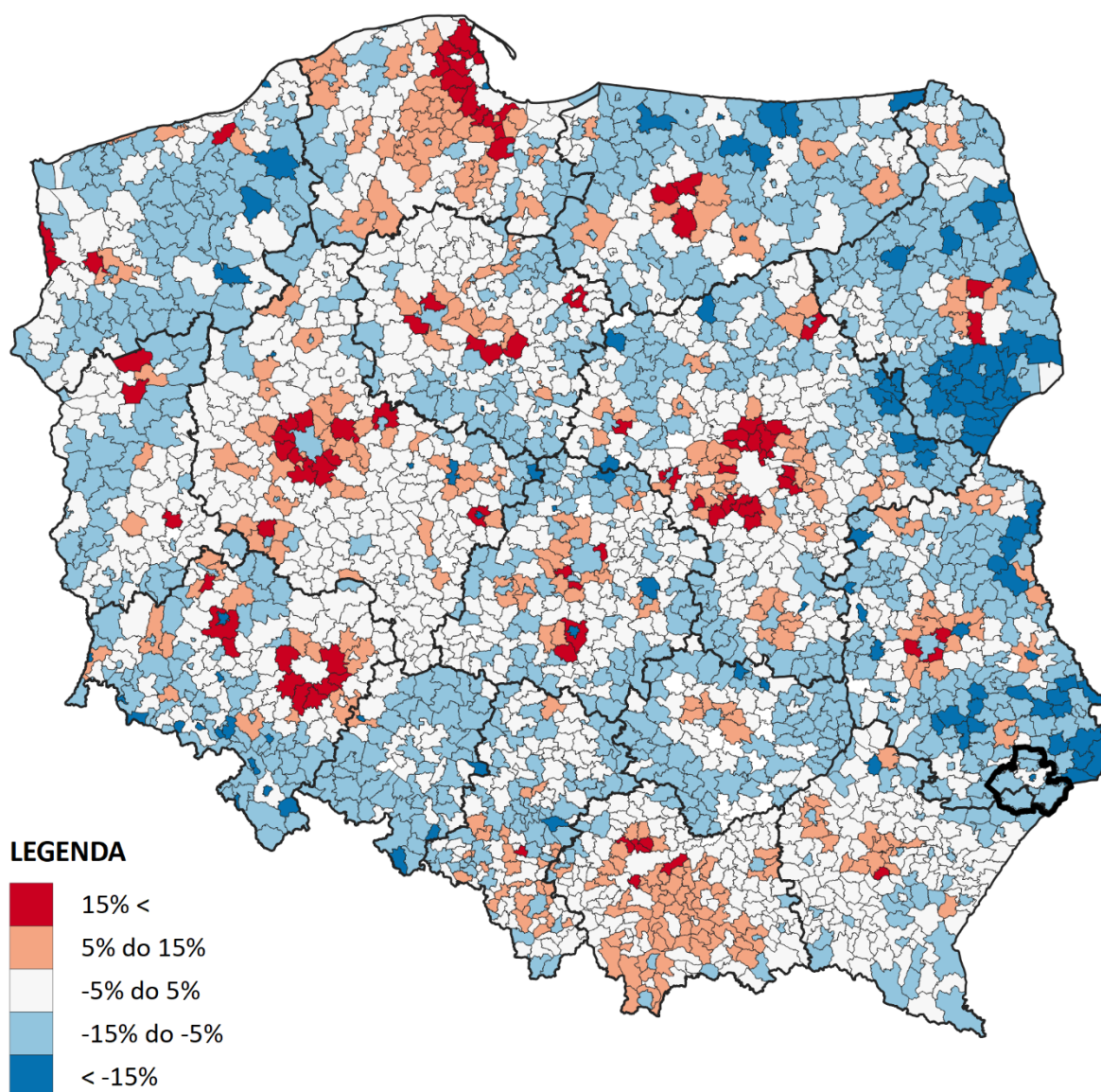
2.1.1.2 Wyludnianie się terenów peryferyjnych

Tereny peryferyjne – zarówno w znaczeniu przestrzennym (oddalenia od regionalnych centrów rozwoju), jak i w znaczeniu kulturowym (pozbawienia dostępu do węzłów sieci przepływu idei), już obecnie wyludniają się szybko, a w przyszłości będą wyludniać się jeszcze szybciej. Składają się na to dwa zjawiska demograficzne (oba nasilające się z roku na rok):

- Ubytek (ujemny przyrost) naturalny, a więc liczba żywych urodzeń nie kompensująca liczby zgonów.
- Emigracja do większych ośrodków oraz na tereny podmiejskie wokół wielkich miast.

Oba te zjawiska – przyrost naturalny oraz saldo migracji – sumują się w zmianę liczby ludności ogółem. Jeżeli oba zjawiska równocześnie przybierają wymiar ujemny, a więc urodzeń jest mniej niż zgonów, zaś wyjazdów więcej niż przyjazdów, to mamy do czynienia z szybkim wyludnianiem się terenu. Z punktu widzenia bieżącej sytuacji danego obszaru drugorzędne jest, które z tych dwóch zjawisk wyludnia daną lokalizację silniej, a które słabiej. Istotne jest, że ogólna liczba ludności się kurczy. Taki stan rzeczy działa bardzo odstraszaюще na większość mobilnych czynników rozwoju, w szczególności na kapitał, dla którego szybkie wyludnianie się jest ostrzegawczym wskaźnikiem braku wiary mieszkańców w swój teren. Tereny silnie wyludniające się mogą z czasem przyciągać niekorzystne „zatrute” inwestycje, przed którymi inne lokalizacje się aktywnie bronią: składowiska odpadów, uciążliwą produkcję, itp. Jak pokazuje mapa poniżej, już w ciągu najbliższych dziewięciu lat, a więc w okresie objętym strategią, która będzie opracowywana na podstawie tej diagnozy, tereny peryferyjne w całej Polsce będą się wyludniać, zaś rosnać będzie generalnie liczba ludności w gminach wokół dużych i niektórych średnich miast (wyjątkiem od tej zasady jest województwo małopolskie).

Ryc. 16. Prognoza zmiany liczby ludności ogółem do 2030 r.

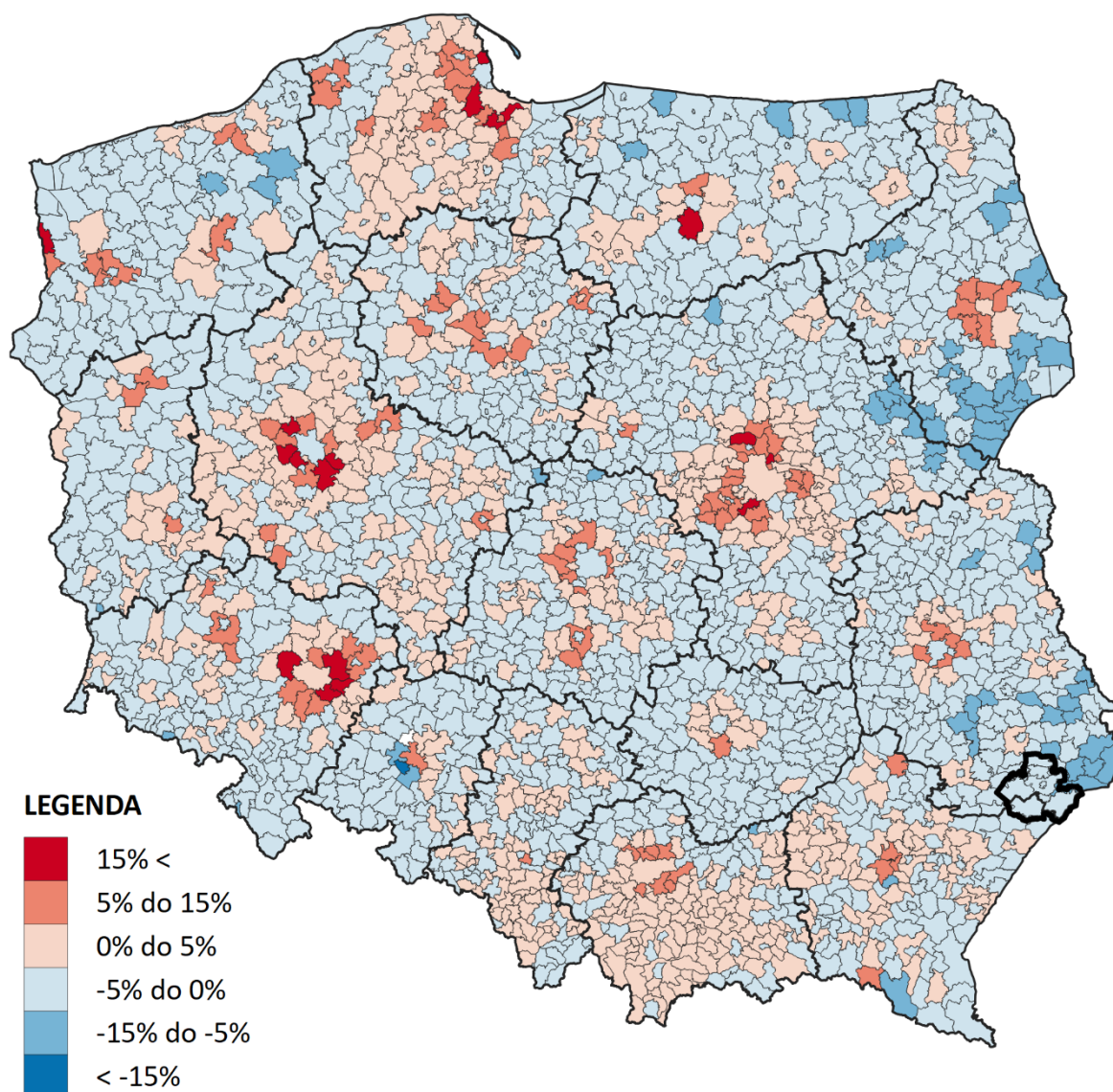
Źródło: Opracowanie ZMP na podstawie Prognozy ludności gmin GUS na lata 2017-2030

Jak wygląda sytuacja w partnerstwie? Liczba ludności będzie się w tym czasie kurczyć o od 5 do 15%. Jedynie gmina Tomaszów Lubelski ma prognozę mniej niekorzystną. Gorsza jest jednak sytuacja bieguna problemowego na styku powiatów tomaszowskiego i hrubieszowskiego, gdzie ubytek liczny ludności przekroczy 15%.

Trzeba jednak pamiętać, że proces wyludniania peryferii trwa już od dawna i prognozowane zmiany to tylko kontynuacja tego, co dzieje się już obecnie. Poniższa mapa pokazuje, jakie zmiany nastąpiły w liczbie ludności gmin w ostatnich pięciu latach. Opisywane zjawiska są więc faktami i to faktami widocznymi także w krótkich okresach, a nie tylko w cyklu dziesięcioletnim. Trzeba je więc traktować

bardzo poważnie, jako zjawiska w zasadzie pewne, które już trwają i nieuchronnie będą się nasilały w najbliższych latach.

Ryc. 17. Zmiana liczby mieszkańców w ostatnich 5 latach jako odsetek ludności w roku bazowym (2019)⁵

Źródło: Opracowanie ZMP na podstawie danych GUS za rok 2019.

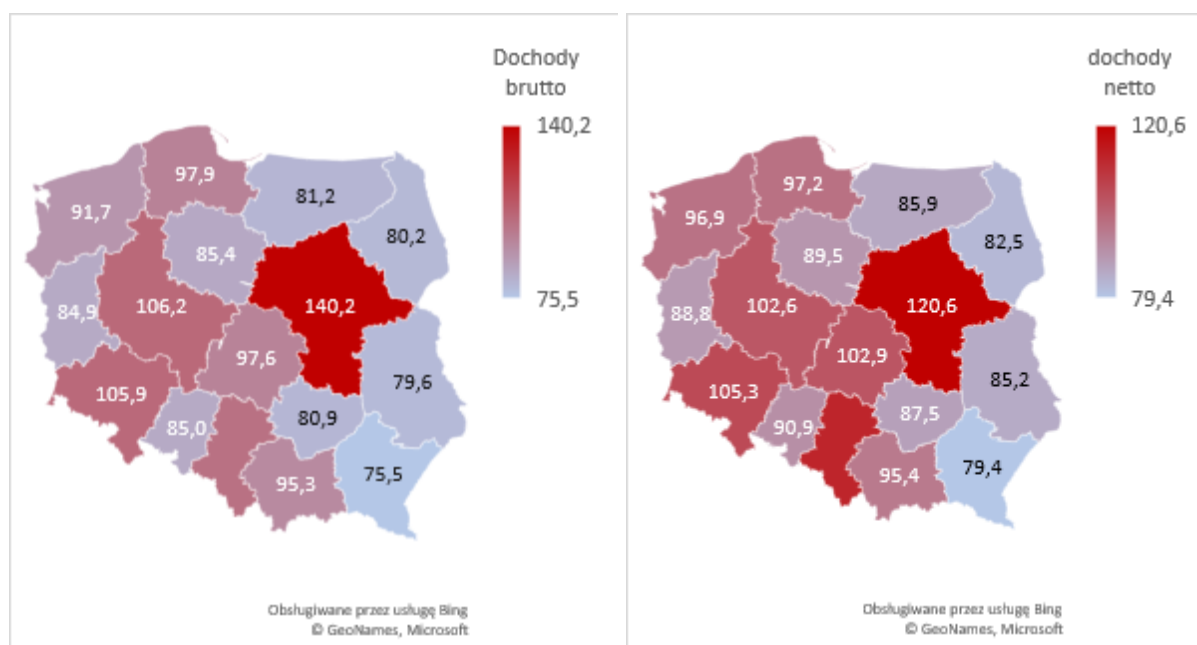
Podsumowując: **obszary oddalone od dużych miast w całym kraju będą w najbliższych latach przeżywać rewolucję demograficzną polegającą na jednoczesnym starzeniu się populacji i jej kurczeniu. A jak będzie w Partnerstwie?**

⁵ W chwili sporządzania tej diagnozy (koniec marca 2021) dane o zmianach liczby ludności w 2020 roku nie są jeszcze dostępne.

2.1.1.3 Regionalne zróżnicowanie warunków życia

Ważnym kontekstem lokalnych danych o ludności obszaru Partnerstwa jest ogólna charakterystyka regionów, na styku których partnerstwo jest zlokalizowane, pod względem ekonomicznych warunków życia. Pierwszym parametrem, który daje obraz sytuacji regionalnej, są dochody per capita w gospodarstwach domowych. Kartogramy poniżej ilustrują poziom **dochodów pierwotnych** w rodzinach nazwanych tu krótko dochodami brutto (kartogram po lewej) oraz **dochodów dyspozycyjnych** – skorygowanych o wskaźnik kosztów życia, które w poszczególnych województwach są różne (dochody netto, kartogram po prawej).

Ryc. 18. Dochody brutto i netto gospodarstw domowych na 1 mieszkańca w stosunku do średniej krajowej

Źródło: GUS BDL: Grupa G550 Nominalne dochody w sektorze gospodarstw domowych, Podgrupy: P3522 Dochody pierwotne brutto na 1 mieszkańca oraz P3524 Dochody do dyspozycji brutto na 1 mieszkańca

Sytuacja jest wymowna: oba województwa, na obszarze których leży Partnerstwo, są województwami o najniższych dochodach pierwotnych rodzin per capita w kraju. A obok Lubelszczyzny leży najbogatsze w kraju województwo mazowieckie. Niewiele zmieniają w tej sprawie względnie niskie koszty życia na Lubelszczyźnie i Podkarpaciu. Województwo lubelskie w dochodach dyspozycyjnych przesuwa się tylko o jedno oczko do góry, wyprzedzając Podlasie.

To istotny kontekst planów życiowych młodzieży z obszaru Partnerstwa, które omówimy w ramach analizy pogłębionej.

2.1.2 Obszar społeczny – analiza wskaźnikowa

2.1.2.1 Utrata zastępowalności pokoleń

Proporcja liczebności grupy ludności w wieku przed- i poprodukcyjnym pokazuje, jaki dana społeczność ma potencjał zastępowalności pokoleń. Przyjmuje się, że umowną granicę równowagi tych grup jest ich równoliczność. Oznacza to, że powodem do niepokoju jest liczebność osób w wieku poprodukcyjnym większa, niż liczebność osób w wieku przedprodukcyjnym (w tabeli zaznaczono taką sytuację kolorem szarym).

Tabela 2. Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 ludności w wieku przedprodukcyjnym

Gmina:	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bełżec	70	75	75	78	86	91	96	96	98	101	105
Krynice	117	121	123	123	127	128	137	143	146	147	160
Lubycza Królewska	72	73	75	80	86	91	96	99	104	110	116
Narol	102	101	103	108	113	115	119	119	127	133	141
Susiec	97	98	100	105	107	109	116	116	120	122	127
Tarnawatka	81	80	84	87	91	93	97	100	103	106	109
Tomaszów Lub. m.	79	86	93	100	106	114	124	134	141	148	156
Tomaszów Lub. g.	77	78	81	82	84	88	90	91	95	97	101

Opracowanie: ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

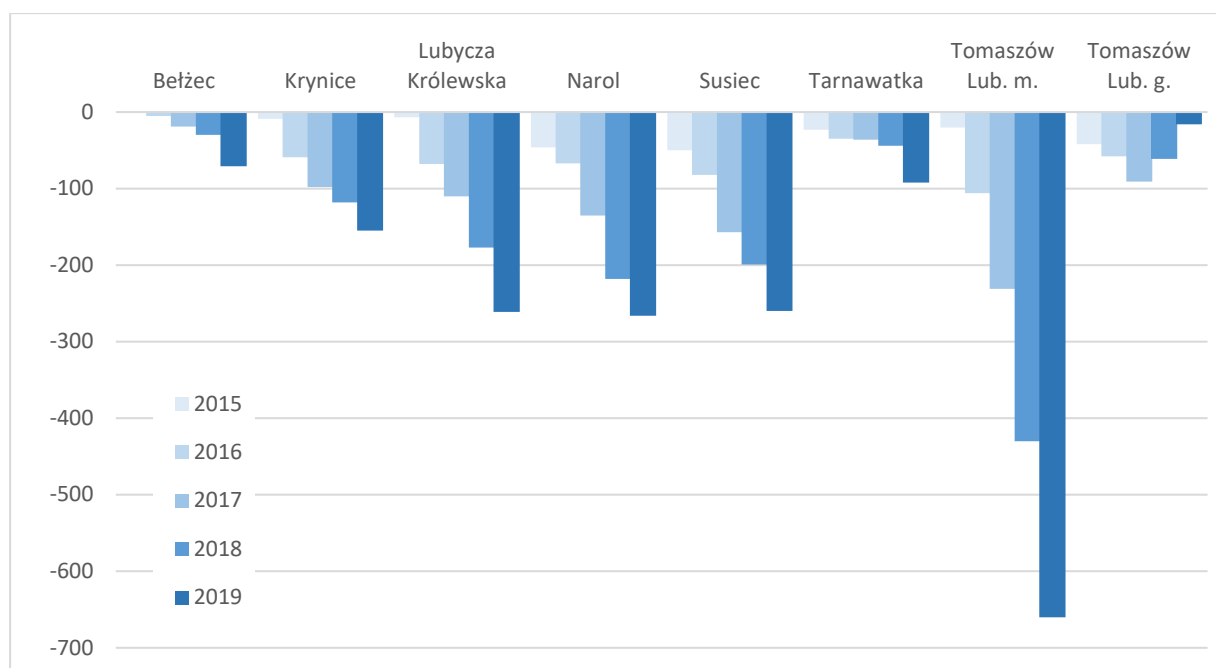
Sytuacja w gminach partnerstwa w 11-letnim okresie objętym analizą była zróżnicowana: Krynice i Narol już przed 2009 rokiem utraciły zastępowalność pokoleń, zaś gmina Tomaszów oraz Bełżec utrzymywały ją aż do ostatnich lat. **Jednak począwszy od 2019 roku w każdej z gmin Partnerstwa osoby w wieku poprodukcyjnym są liczniejsze niż w przedprodukcyjnym. Partnerstwo utraciło zastępowalność pokoleń.**

2.1.2.2 Tempo wyludniania się obszaru Partnerstwa

Tempo wyludniania się obszaru jest znaczące. W ostatnich pięciu latach (2015 – 2019) z gmin Partnerstwa ubyło ogółem 1 781 osób, przy czym największy jest

ubytek w mieście Tomaszowie (660 mieszkańców), a najmniejszy w gminie Tomaszów (zaledwie 16 osób per saldo, a w ostatnich dwóch latach napływ).

Ryc. 19. Zmiany liczby ludności w gminach – narastająco w ostatnich 5 latach

Opracowanie ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

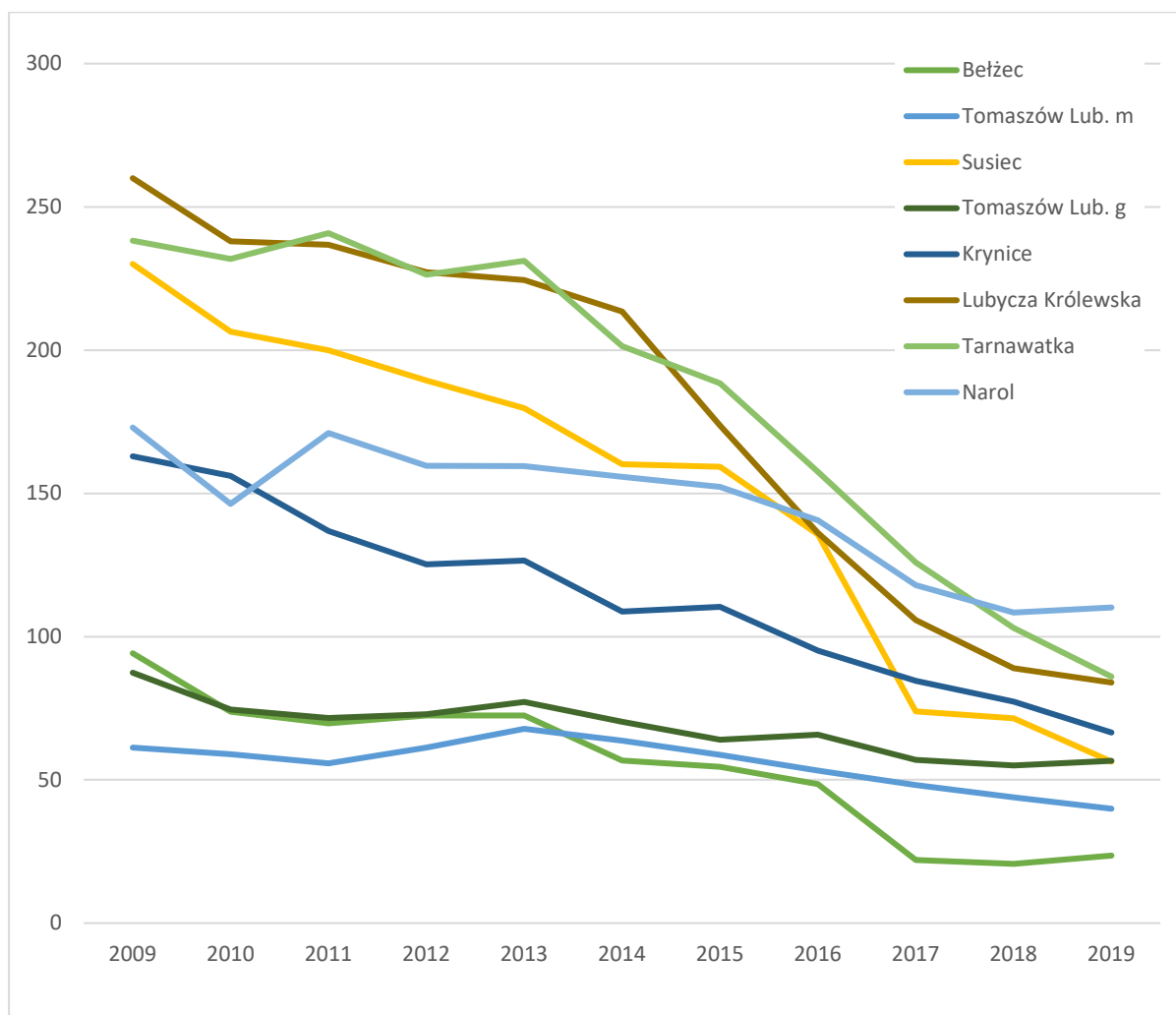
Jednak, gdy uwzględnić zróżnicowaną liczebność ludności w gminach, okazuje się, że najwięcej ludności procentowo utraciły: Krynice (-4,8%) i Lubycza Królewska (-4,2%). Miasto Tomaszów i gmina Susiec są ex aequo na trzecim miejscu (po -3,5%), dalej Narol (-3,3%), Tarnawatka (-2,4%) i Bełżec (-2,1%). Najmniejszą stratę (-0,1%) odnotowała gmina Tomaszów. **Generalnie obszar partnerstwa utracił w ciągu 5 lat 2,9% swojej całkowitej liczby ludności.** To niepokojący wskaźnik.

2.1.2.3 Rozwarstwienie społeczne, ubóstwo

Istotne jest przebadanie, jaka jest skala ubóstwa, przez co rozumiemy sytuację, w której dana osoba osiąga dochód niższy niż 60% mediany dochodów na danym terenie. Odrębnie warto zbadać, jak wygląda skala zjawiska ubóstwa głębokiego, przez co rozumiemy bytowanie poniżej minimum socjalnego. To ostatnie zjawisko bada się w warunkach polskich poprzez obserwowanie skali korzystania ze świadczeń pomocy społecznej, uzależnionych od tzw. kryterium dochodowego, które jest wyznaczane od lat zdecydowanie poniżej minimum socjalnego, na poziomie bliskim minimum egzystencji.

Oto ocena zmian zasięgu korzystania w poszczególnych gminach ze świadczeń pomocy społecznej zależnych od kryterium dochodowego w ostatnich 11 latach.

Ryc. 20. Osoby korzystające ze środowiskowej pomocy społecznej (wg kryterium dochodowego) w przeliczeniu na 1000 mieszkańców ogółem

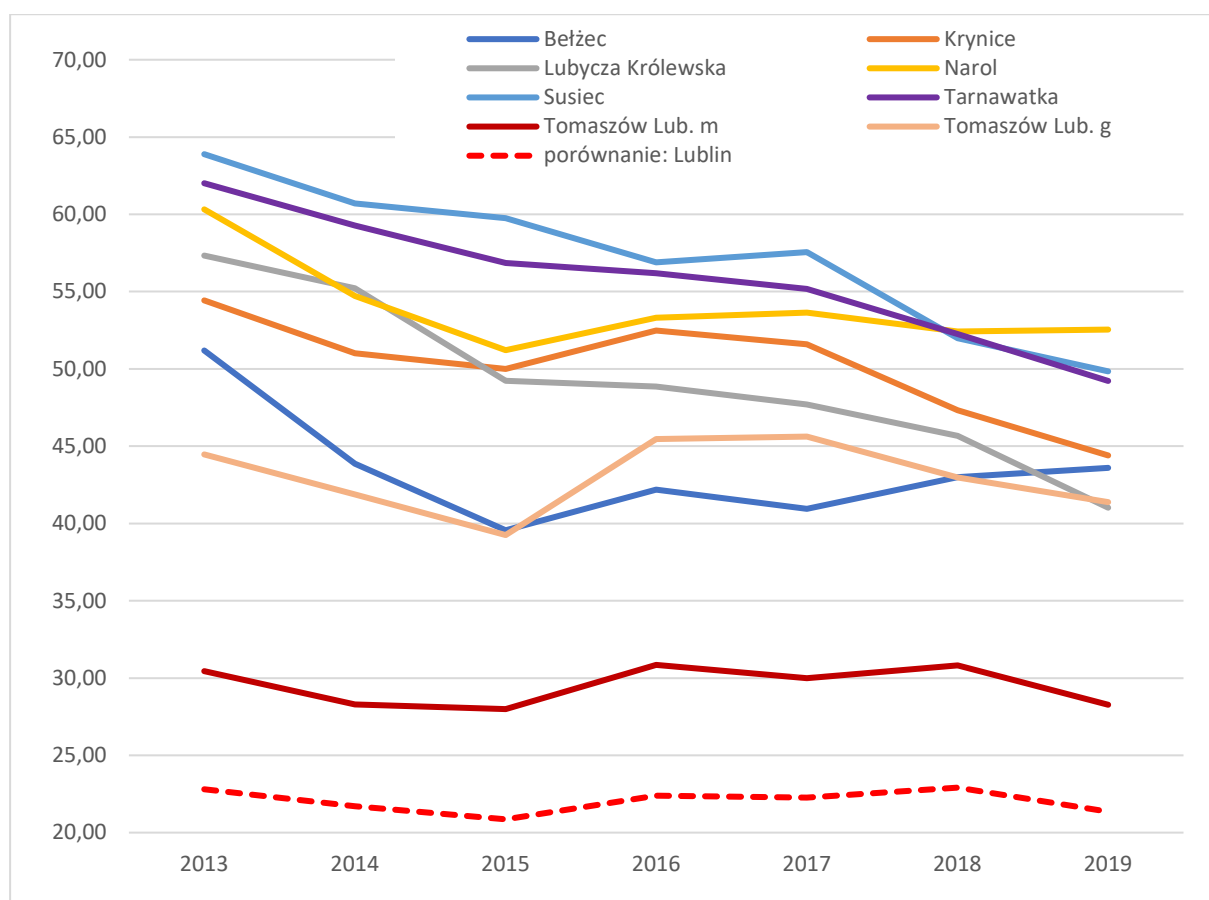

Opracowanie ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

Jak widać, liczebność osób korzystających ze środowiskowej pomocy społecznej maleje konsekwentnie we wszystkich gminach, w tym w Suścu, Tarnawatce i Lubyczy Królewskiej spadek jest spektakularny. Można interpretować to jako obiektywne zmniejszenie się zapotrzebowania na środowiskową pomoc społeczną, choć należy także brać pod uwagę różną politykę różnych gmin w zakresie udzielania wsparcia. Jednak nie wzbudza wątpliwości fakt, że **skala zjawiska ubóstwa głębokiego maleje wyraźnie w ostatnich 11 latach**.

Warto jeszcze sięgnąć po dodatkowy wskaźnik, którym jest odsetek dzieci do 18 lat, na które ich opiekunowie pobierają zasiłek rodzinny (uzależniony także od dochodu osiąganego per capita w rodzinie). Wskaźnik ten pokazuje odsetek dzieci, jakie wychowują się w rodzinach żyjących w warunkach ograniczeń finansowych.

Ryc. 21. Zasięg wsparcia zasiłkiem rodzinnym

Opracowanie ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

Jak widać, choć zapotrzebowanie na zasiłek maleje, to nadal – poza miastem Tomaszowem Lubelskim – zasiłkiem wspieranych jest 40–55% dzieci. **To wysoki wskaźnik.** Zauważmy, że w dużych miastach, gdzie dochodowość jest większa, wskaźnik ten oscyluje około 20% (przykład porównawczy Lublina na wykresie!). Nawet miasto Tomaszów ma wyraźnie niższy odsetek dzieci korzystających z tego zasiłku, z czego należy wnosić, że ich rodziny mają dochody powyżej kryterium wyznaczonego dla zasiłku.

O ile poprzedni wykres pokazywał, że skala ubóstwa głębokiego maleje, o tyle powyższy wykres pokazuje, że nadal ponad połowa dzieci w gminach obszaru Partnerstwa wychowuje się w warunkach ubóstwa rozumianego szeroko, którego skala maleje dużo wolniej.

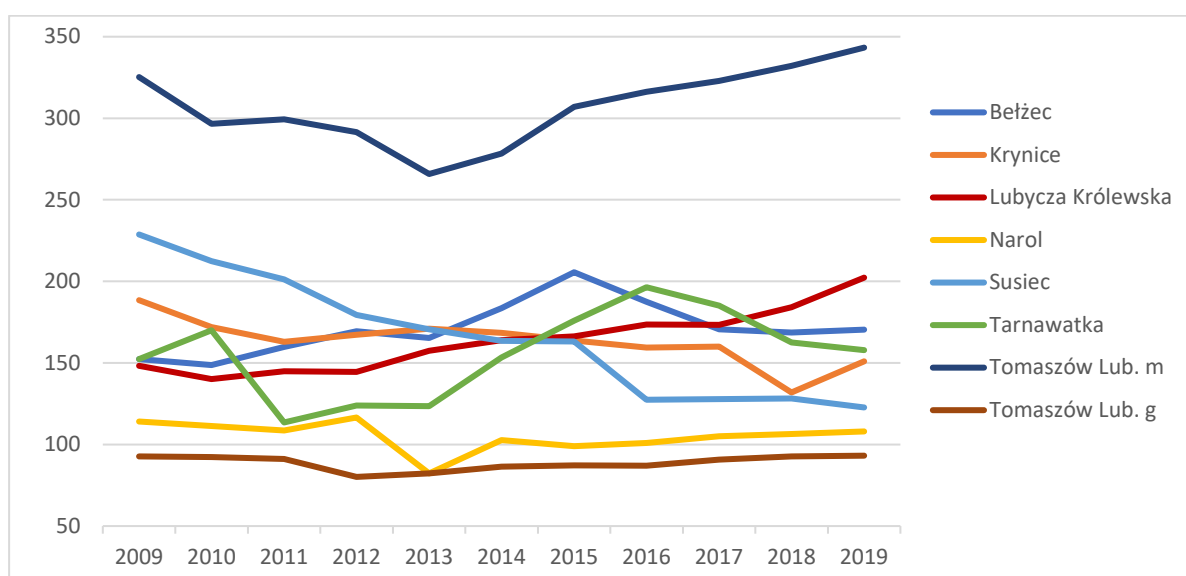
2.1.2.4 Aktywność kulturalna i społeczna mieszkańców

Pomocniczą miarą do obserwowania życia społecznego są wskaźniki różnego rodzaju aktywności społecznej, jak uczestnictwo w kulturze, czy działalność organizacji pozarządowych. Obie te formy aktywności mają tę cechę, że utrzymują

włączenie społeczne osób zagrożonym wykluczeniem z powodu samotności i utraty sieci kontaktów społecznych.

Pierwszym wskaźnikiem będzie czytelnictwo w bibliotekach. Należy brać pod uwagę, że biblioteki i ich filie są najbardziej rozproszoną siecią instytucji kultury w terenie i stanowią często jedyną instytucję kultury dostępną na miejscu. Z drugiej strony biblioteki dawno przestały być wyłącznie „wypożyczalnią książek” i są obecnie ośrodkami wielu wydarzeń kulturalnych: spotkań, warsztatów, dyskusji, prelekcji, a także swoistymi centrami dostępu do informacji elektronicznej dla osób z ograniczonym dostępem do internetu w swoim gospodarstwie domowym.

Ryc. 22. Czytelnictwo w bibliotekach na 1000 mieszkańców

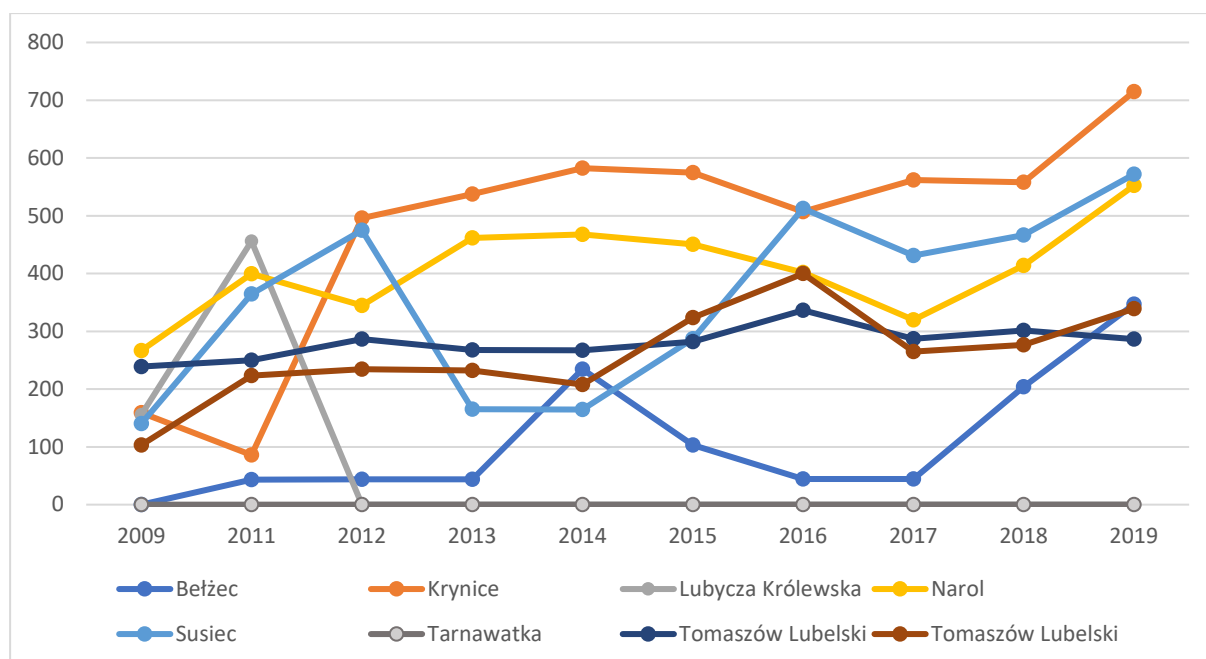
Opracowanie ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

Po niepokojącym okresie spadku w latach 2009-2013 mamy wzrost w latach 2013-2015 (co jest być może skutkiem realizowanego w tym czasie krajowego Programu Rozwoju Bibliotek i programu inwestycyjnego Biblioteka +), a następnie mamy okres względnej stabilności. Niepokoić może stałe kurczenie się czytelnictwa w gminach Susiec i Tarnawatka i częściowo także w gminie Krynice. Z kolei statystycznie niskie czytelnictwo gminy Tomaszów można zapewne tłumaczyć bliskością miasta Tomaszowa i korzystaniem przez mieszkańców z tamtejszych bibliotek. **Wyróżnia się stały wzrost czytelnictwa w Lubyczy Królewskiej i mieście Tomaszowie, co może świadczyć o bardzo dobrej pracy tamtejszych bibliotek.**

Drugim wskaźnikiem uczestnictwa w kulturze, szczególnie trafnym na terenach wiejskich, jest uczestnictwo w formach pracy realizowanych przez gminne ośrodki

kultury: klubach, sekcjach, zespołach artystycznych, zajęciach rozwijających zainteresowania i kompetencje itd.

Ryc. 23. Uczestnicy regularnych aktywności w Domach Kultury

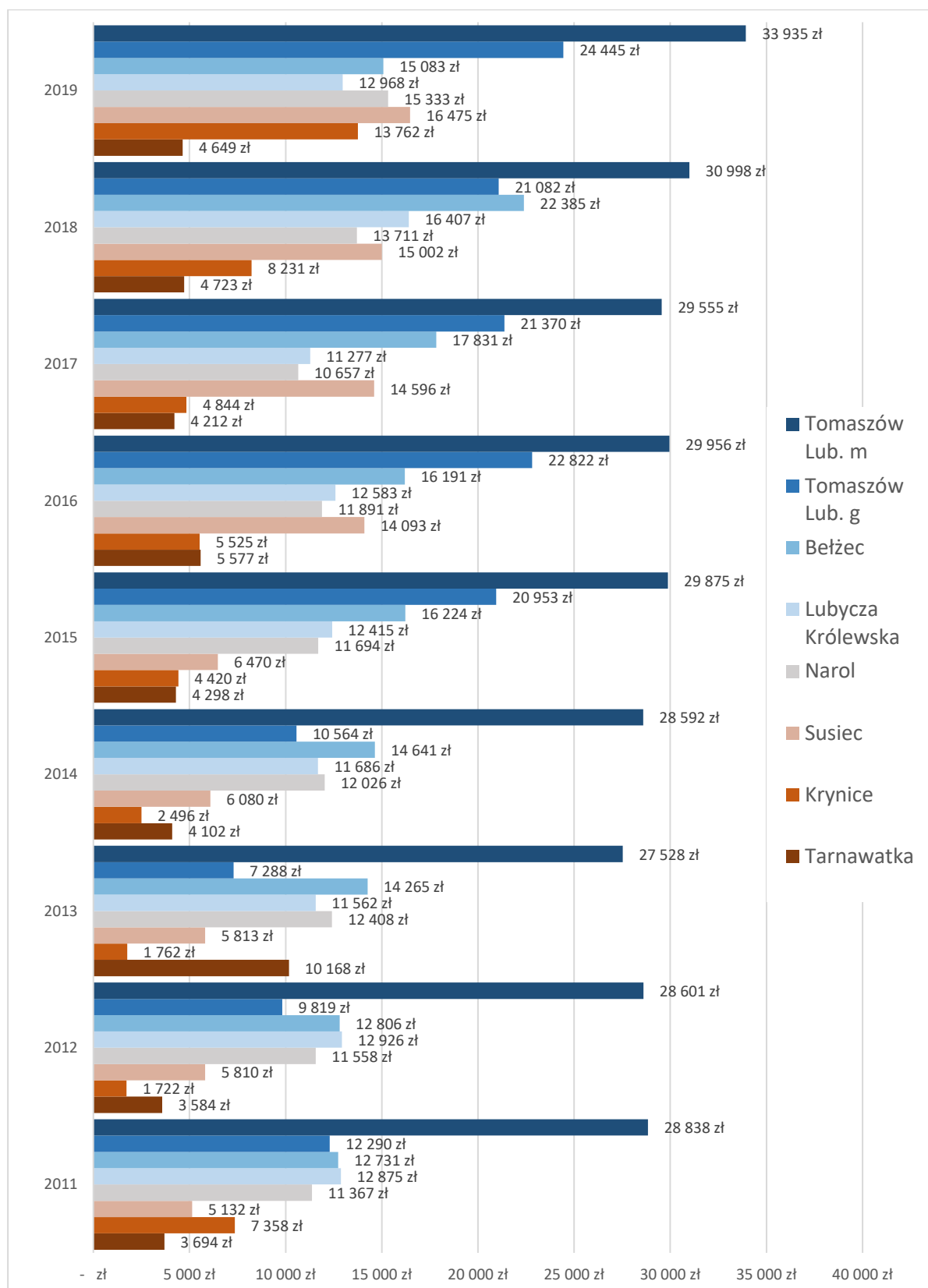

Opracowanie ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

Wydaje się, że obraz jest tu optymistyczny, szczególnie w ostatnich trzech latach. Poza tymi gminami, które w ogóle nie prowadzą własnego ośrodka kultury, w pozostałych gminach odnotowujemy wzrosty aktywności lub co najmniej utrzymywanie ich na stałym poziomie (miasto Tomaszów). Generalnie **obszar uczestnictwa w lokalnej kulturze można uznać za obszar potencjału wartego dalszego rozwijania.**

Z kolei warto sprawdzić, jak wygląda wspieranie przez gminy aktywności obywatelskiej, co w praktyce następuje poprzez zlecanie i powierzanie organizacjom społecznym zadań publicznych do wykonywania. Wskaźnikiem jest tu skala dotacji do realizacji takich zadań, udzielanych przez poszczególne gminy. Jak widać na powyższym wykresie, skala powierzania zadań organizacjom społecznym jest bardzo zróżnicowana (choć jest to kwota na 1000 mieszkańców, a więc powinna być względnie podobna). Najlepiej jest w mieście Tomaszowie i gminie Tomaszów, ale i tak kwota finansowania zadań to odpowiednio 33 i 24 zł na mieszkańca rocznie, a więc około 2-3 zł miesięcznie. Najgorzej wygląda wskaźnik w Tarnawatce, gdzie przekracza on zaledwie 4 zł (rocznie!) w przeliczeniu na jednego mieszkańca. **Należy uznać, że współpraca z organizacjami społecznymi to obecnie niewykorzystany potencjał obszaru Partnerstwa.**

Ryc. 24. Coroczna kwota dotacji do zadań publicznych wykonywanych przez organizacje społeczne w przeliczeniu na 1000 mieszkańców

Opracowanie ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

2.1.3 Obszar społeczny – analiza pogłębiona

2.1.3.1 Obszar Partnerstwa jako miejsce do życia i rozwoju

We wszystkich trzech ankietach, zarówno skierowanej do mieszkańców, młodzieży jak i liderów społecznych, zawarto na samym początku bardzo podobne pytanie o **ogólną subiektywną ocenę Partnerstwa jako miejsca do życia i rozwoju**.

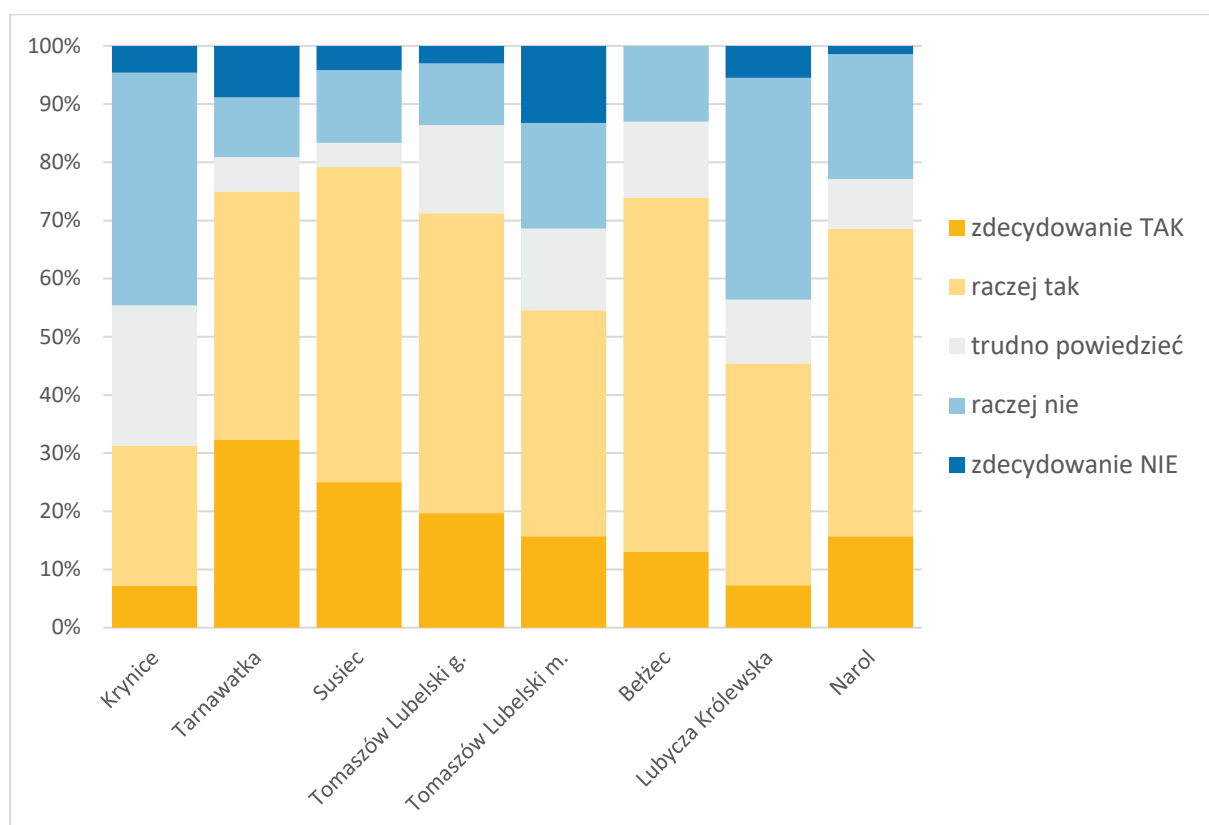
Znaczące są różnice odpowiedzi udzielonych przez każdą z badanych grup, ale także różnice terytorialne odpowiedzi formułowanych w poszczególnych gminach (zawsze pytano o **całe partnerstwo**, a nie tylko o gminę zamieszkania respondenta). Oto wyniki w poszczególnych przebadanych grupach.

2.1.3.2 Opinia mieszkańców o obszarze Partnerstwa

W wypadku mieszkańców na ankietę odpowiedziało blisko 500 respondentów.

Wyniki w podziale na respondentów z poszczególnych gmin przedstawia poniższy wykres oraz kartogram.

Ryc. 25. Rozkład odpowiedzi mieszkańców poszczególnych gmin Partnerstwa na pytanie: „Czy obszar Partnerstwa jest dobrym miejscem do życia i rozwoju?”

Źródło: ankieta badająca opinię mieszkańców Partnerstwa. Opracowanie własne ZMP

Ogólnie 15% mieszkańców ocenia obszar Partnerstwa zdecydowanie dobrze, 39% raczej dobrze (pozytywnych ocen jest więc razem 54%), niezdecydowanych jest

kolejne 15%, wreszcie 25% ocenia obszar raczej źle i 6% zdecydowanie źle (ocen negatywnych jest więc razem 31%). Wskaźnik uwidocznił na kartogramie mógł przybrać wartość od 100 (ocena skrajnie entuzjastyczna) do -100 (ocena skrajnie krytyczna). Widać wyraźnie dość wysoki optymizm niemal całego Partnerstwa: **dominują wyrażnie oceny dobre i bardzo dobre**. W pięciu gminach wskaźnik wypadł w najwyższej ćwiartce, zaś w mieście Tomaszowie – w połowie trzeciej ćwiartki, a więc też zdecydowanie dobrze, choć gorzej niż w ocenach mieszkańców Suśca (najwyższe oceny) Tarnawatki, gminy Tomaszów, Bełżca i Narola.

Jednak w dwóch gminach pojawia się wyraźna grupa ocen pesymistycznych, a w gminie Krynice jest ona wzmocniona znaczną liczbą odpowiedzi „trudno powiedzieć”. W rezultacie mieszkańcy gminy Lubycza Królewska okazali się tylko minimalnymi optymistami, zaś mieszkańcy Krynicy – jako jedynej gminy w Partnerstwie – oceniają obszar Partnerstwa lekko pesymistycznie.

Ocen wyrażnie pesymistycznych, a tym bardziej skrajnie pesymistycznych, nie zanotowano w żadnej z gmin.

2.1.3.3 Opinia liderów o obszarze Partnerstwa

W przypadku liderów na ankietę odpowiedziało 47 osób zaproponowanych przez gminy spośród czterech grup:

- liderów i liderów samorządu,
- osób opiniotwórczych z kręgów biznesu,
- liderów i liderów organizacji pozarządowych,
- nieformalnych liderów i liderów opinii.

Wprawdzie 47 ankiet to stosunkowo niewiele, lecz w tym przypadku można założyć, że odpowiedzi osób opiniotwórczych, jakimi są liderki i liderzy samorządu, biznesu, organizacji społecznych, a wreszcie – opinii, mogą być bardziej znaczące nie przez ich liczebność, ale poprzez siłę indywidualnego oddziaływania.

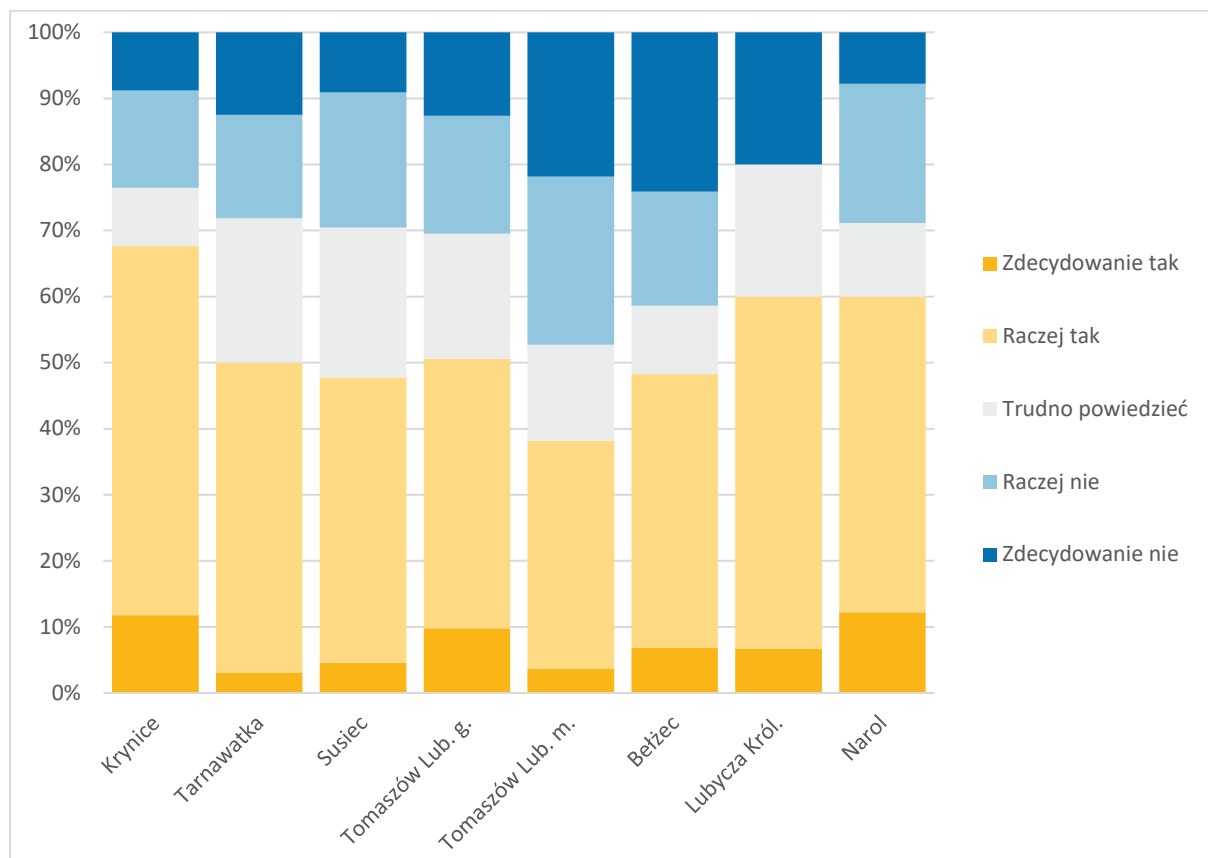
Liderzy ocenili warunki do życia i rozwoju na obszarze Partnerstwa zdecydowanie lepiej, niż mieszkańcy, wręcz entuzjastycznie. Aż 90% odpowiedzi ocenia obszar zdecydowanie dobrze (46%) lub raczej dobrze (44%). Tylko 4% liderów oceniło obszar raczej źle, a zdecydowanie źle nie ocenił obszaru nikt (nie można jednak wykluczyć, że osoby krytyczne rzadziej godziły się wypełnić ankietę i dlatego nie odnotowano ich opinii).

Ujawniona tu **rozbieżność ocen jest warta głębszej analizy**. Dokonamy jej za chwilę, zestawiając jeszcze opinię mieszkańców i liderów z opinią maturzystów.

2.1.3.4 Opinia młodzieży o obszarze Partnerstwa

W przypadku młodzieży ostatnich klas szkół ponadpodstawowych⁶ odpowiedzi udzieliło ponad 500 osób. Dodatkowo mamy tu ciekawy materiał porównawczy w postaci opinii ponad 400 rówieśników ankietowanej młodzieży z tych samych klas, jednak zamieszkałej poza obszarem partnerstwa. Na pierwsze pytanie ankiety o to, czy obszar partnerstwa jest dobry do życia i rozwoju, maturzystki i maturzyści odpowiedzieli nieco inaczej, niż pozostali mieszkańcy, a szczególnie – inaczej, niż lokalni liderzy. Oto wykres obrazujący opinie młodzieży z poszczególnych gmin Partnerstwa (w takim samym układzie, jak wykres opinii mieszkańców; wykres zbiorczy dla całej populacji ponad 500 respondentów pokażemy za chwilę).

Ryc. 26. Rozkład odpowiedzi młodzieży z poszczególnych gmin Partnerstwa na pytanie: „Czy obszar Partnerstwa jest dobrym miejscem do życia i rozwoju?”

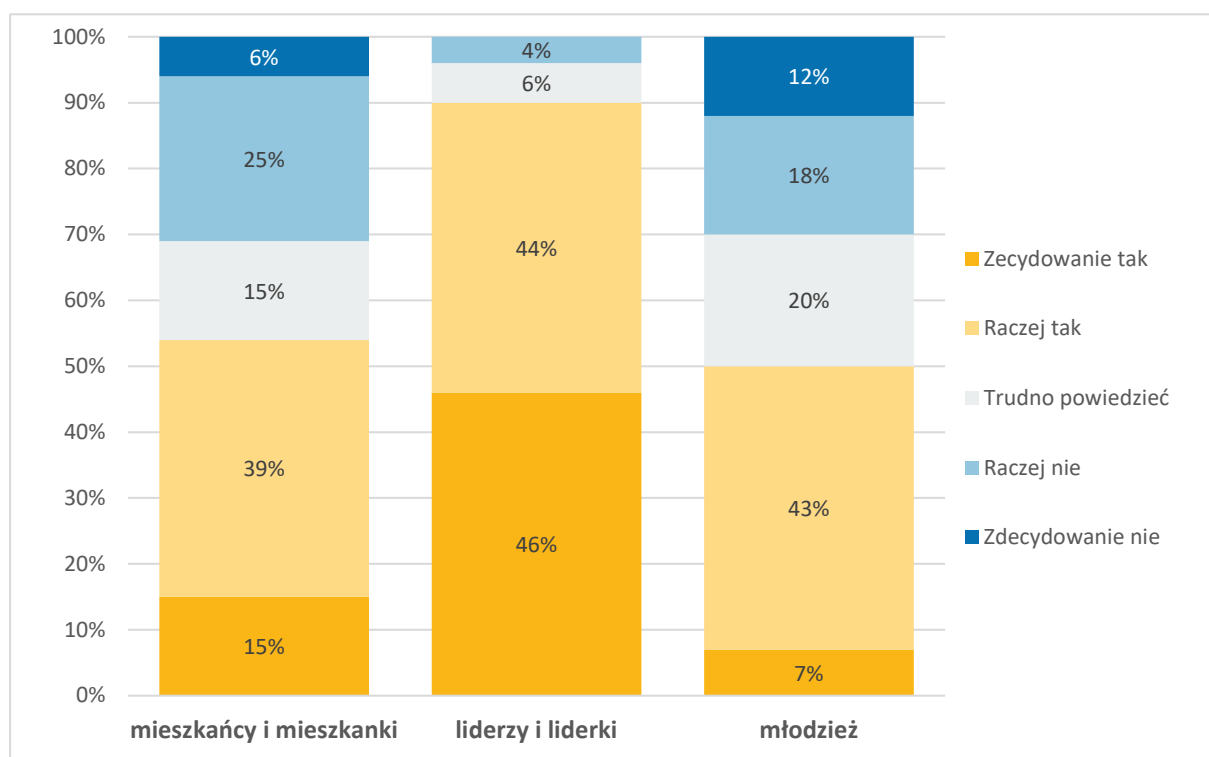
Źródło: ankieta badająca opinię młodzieży Partnerstwa. Opracowanie własne ZMP

⁶ W dalszym tekście diagnozy używamy uproszczonego określenia „maturzystki i maturzyści”, choć w ścisłym sensie w badaniu brała udział także niewielka grupa osób z ostatnich klas szkół branżowych I stopnia, które nie kończą się maturą).

Choć generalne proporcje odpowiedzi pozytywnych i negatywnych są zbliżone do odpowiedzi mieszkańców ogółem, to w przypadku młodzieży wyraźnie mniej jest odpowiedzi „zdecydowanie tak”, a za to więcej jest odpowiedzi „zdecydowanie nie”: młodzież jest ostrożniejsza w ocenach pozytywnych, za to ostrzejsza w ocenach negatywnych. Co ciekawe, młodzież wydaje się głosować niemal odwrotnie niż dorośli: pesymizm dorosłych mieszkańców Krynicy znajduje swoisty kontrapunkt w bardzo pozytywnych ocenach wyrażanych przez krynicką młodzież. To samo dotyczy gminy Lubycza Królewska, której mieszkańcy byli wyraźnie krytyczni, zaś młodzież z Lubyczy raczej przewyższa optymizmem swoich rówieśników z innych gmin. Z kolei młodzież z Bełżca, Suśca i Tarnawatki wyraźnie odcina się od optymizmu swych rodziców.

Można teraz zestawić na jednym wykresie opinie dorosłych, młodzieży i lokalnej elity. Wyraźnie widać, że młodzież dwukrotnie częściej niż dorośli wskazuje odpowiedź „zdecydowanie nie” oraz dwukrotnie rzadziej wybiera odpowiedź „zdecydowanie tak”. Jednak naprawdę duża różnica jest gdzie indziej: ani młodzież, ani dorośli **zdecydowanie nie** dzielą entuzjazmu swoich liderów.

Ryc. 27. Porównanie odpowiedzi mieszkańców, liderów i młodzieży na pytanie: „Czy obszar Partnerstwa jest dobrym miejscem do życia i rozwoju?”

Źródło: ankiety badające opinię (1) mieszanek i mieszkańców Partnerstwa, (2) lokalnych liderów i liderów oraz (3) młodzieży wkraczającej w dorosłość. Opracowanie własne ZMP

Z powyższego zestawienia wyłania się niepokojący obraz społeczności, która – choć generalnie dobrze ocenia teren, na którym mieszka – jest zdecydowanie mniej optymistyczna od swoich własnych liderów i nie wiadomo, czy da się łatwo porwać do niezbędnych działań na rzecz zmiany tych elementów sytuacji, które obecnie wywołują niezadowolenie.

Co do opinii młodzieży, której naturalną (i pożądaną!) cechą jest podwyższony krytycyzm, istotne jest, czy owe 12% ocen zdecydowanie negatywnych i dalsze 18% raczej negatywnych, na poziomie realizacyjnym przełoży się w przyszłe działania na rzecz poprawy tego, co obecnie wywołuje dyskomfort i niezadowolenie, czy – zaowocuje tylko ucieczką z obszaru Partnerstwa.

2.1.3.5 Silne a słabe strony Partnerstwa oczami lokalnej społeczności

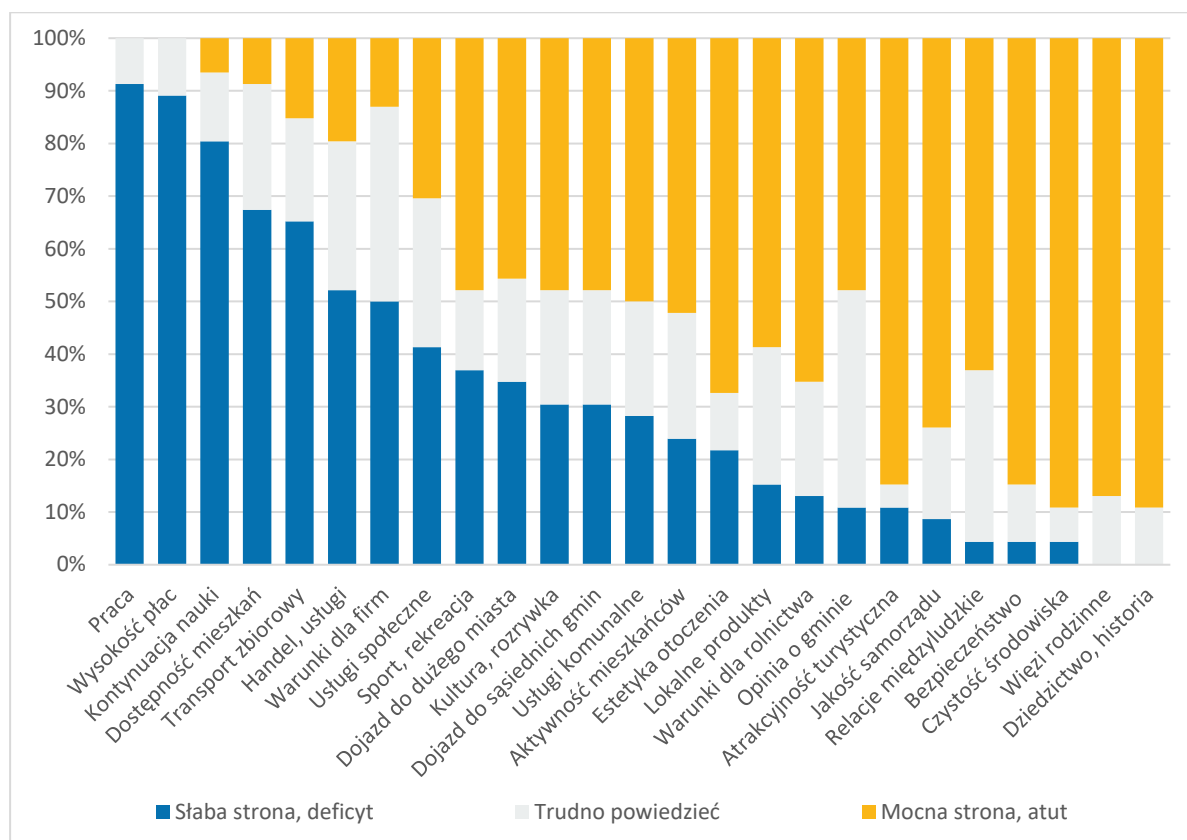
Zarówno mieszkańcy, jak i liderzy lokalni byli pytani o silne i słabe strony obszaru gminy, w której mieszkają. Należy podkreślić, że pytanie NIE dotyczyło obszaru Partnerstwa jako całości, ale właśnie obszaru konkretnej gminy, w której mieszka respondent. Chodziło więc o odpowiedzi głęboko oparte o osobiste doświadczenie i osobiste odczucia. Przyjrzyjmy się najpierw, jak odpowiedzieli na to pytanie liderzy.

2.1.3.6 Silne a słabe strony mojej gminy – opinia lokalnych liderów i liderów

Liderzy lokalni wskazali grupę siedmiu czynników, które są słabymi stronami ich gmin. Na pierwsze miejsce tej negatywnej listy wysuwają się zdecydowanie dwa: dostępność satysfakcjonującej pracy i wysokość płac. Dalej sytuuje się możliwość kontynuowania nauki, dostępność mieszkań i jakość transportu zbiorowego (co warto przeanalizować w kontekście poprzednio przytoczonych danych o transporcie kolejowym). Jako bariery o mniejszym nasileniu wskazano też lokalną ofertę handlu i usług oraz warunki do prowadzenia działalności gospodarczej. Usługi społeczne są wskazywane jako bariera, ale niemal tak samo często jako atut.

Z kolei za najmocniejsze strony swoich gmin lokalni liderzy uważają przede wszystkim dziedzictwo i historię oraz więzi rodzinne. Niemal tak samo dobrze jest oceniana czystość środowiska, bezpieczeństwo i atrakcyjność turystyczna, zaś zdecydowanie dobrze oceniane są: jakość samorządu lokalnego, relacje międzyludzkie w lokalnym środowisku, estetyka otoczenia, lokalne produkty i opinia o gminie (choć w tym ostatnim przypadku było najwięcej odpowiedzi „trudno powiedzieć”). Dobrze, ale z wyraźnymi zastrzeżeniami są oceniane: aktywność mieszkańców, usługi komunalne, dojazd do sąsiednich gmin oraz dostęp do kultury i rozrywki. Dostępność sportu i rekreacji oraz łatwość dojazdu do dużego miasta mają tylko niewielką przewagę wskazań pozytywnych nad negatywnymi.

Ryc. 28. Odpowiedzi liderów na pytanie: „Które z wymienionych czynników Pana/i zdaniem są silną, a które słabą stroną Waszej gminy?”

Źródło: ankieta badająca opinię lokalnych liderów i liderów. Opracowanie własne ZMP

Wyłania się z tej oceny następujący obraz: **na biegunie deficytów i barier sytuują się czynniki ekonomiczne, a na biegunie atutów i potencjałów – czynniki społeczne i środowiskowo-przestrzenne.** Ale też w innym ujęciu: **tak się składa, że deficyty i bariery to czynniki kluczowe dla młodych mieszkańców wchodzących na rynek pracy (20 – 24) oraz w mobilnym wieku aktywności ekonomicznej (25 – 44):** dostępność dobrej pracy, wysokość płac, możliwość kontynuowania nauki i dostępność mieszkań. Natomiast **biegun atutów i potencjałów to czynniki potencjalnie istotne dla przyjezdnych:** atrakcyjność turystyczna, czyste środowisko, estetyka otoczenia, dobra atmosfera społeczna, bezpieczeństwo oraz ciekawe dziedzictwo historyczne.

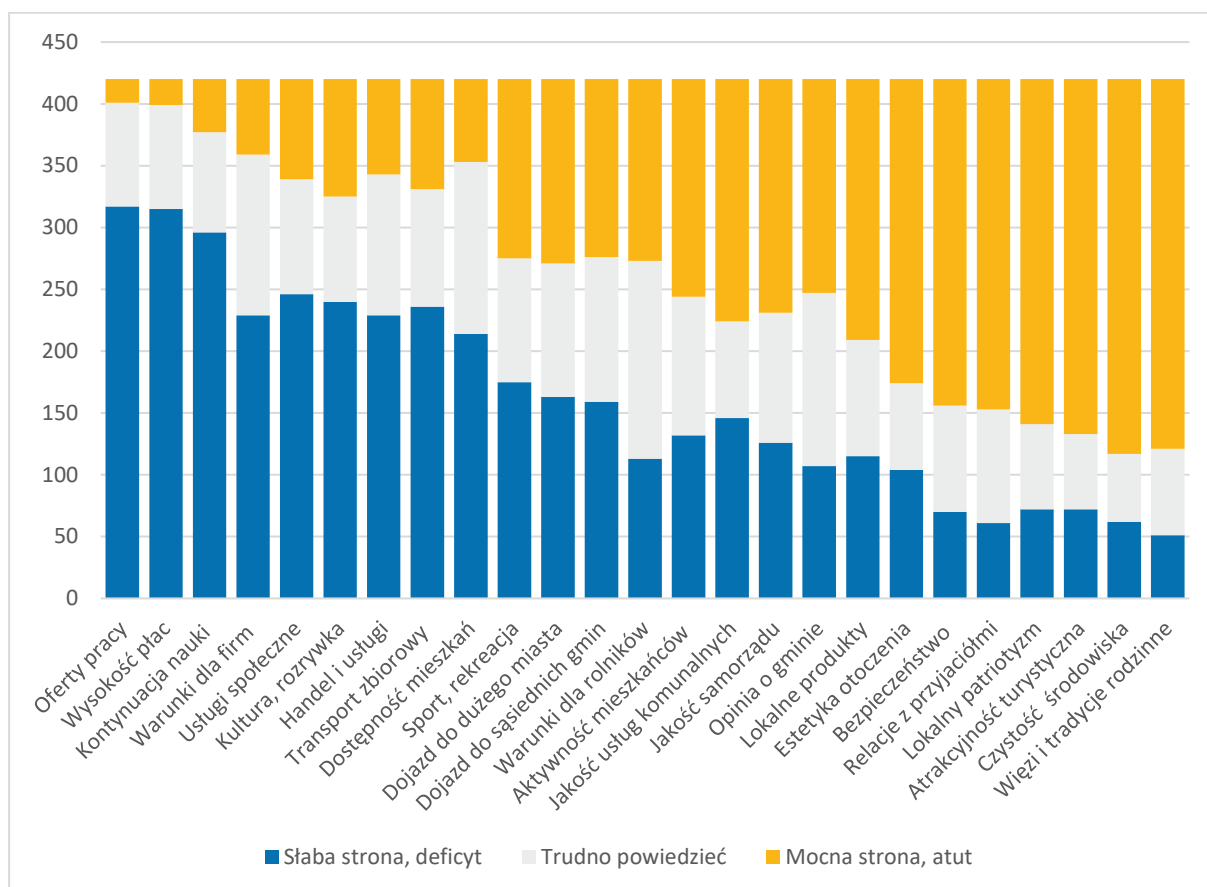
Skonfrontujmy tę ocenę lokalnych liderów z opinią mieszkańców.

2.1.3.7 Silne a słabe strony mojej gminy – opinia ogółu mieszkank i mieszkańców

Mieszkańcy generalnie ocenili podobnie deficyty i atuty swoich gmin, w niektórych punktach są jednak istotne różnice w stosunku do opinii liderów.

Na biegunie deficytów sytuują się – podobnie jak u liderów – praca, płace, brak możliwości kontynuacji nauki, złe warunki dla biznesu i słabość usług społecznych, jednak zaraz potem pojawia się czynnik, który liderzy wskazali jako atut: **dostęp do kultury i rozrywki, który mieszkańcy oceniają jako zdecydowany deficyt**. Podobnie (choć już nie tak ostro) różnią się oceny oferty sportu i rekreacji, skomunikowania z sąsiedztwem i dojazdu do dużego miasta: wszystkie je liderzy uważali raczej za mocne strony, zaś mieszkańcy – za słabe strony. Na biegunie potencjałów panuje już większa zgodność, poza tym, że oceny mieszkańców są generalnie nieco mniej optymistyczne. Największa różnica występuje w przypadku warunków dla rolnictwa, które liderzy ocenili jako bardzo dobre, a mieszkańcy tylko jako minimalnie dobre.

Ryc. 29. Odpowiedzi mieszkanki i mieszkańców na pytanie: „Które z wymienionych czynników Pana/i zdaniem są silną, a które słabą stroną Waszej gminy?”

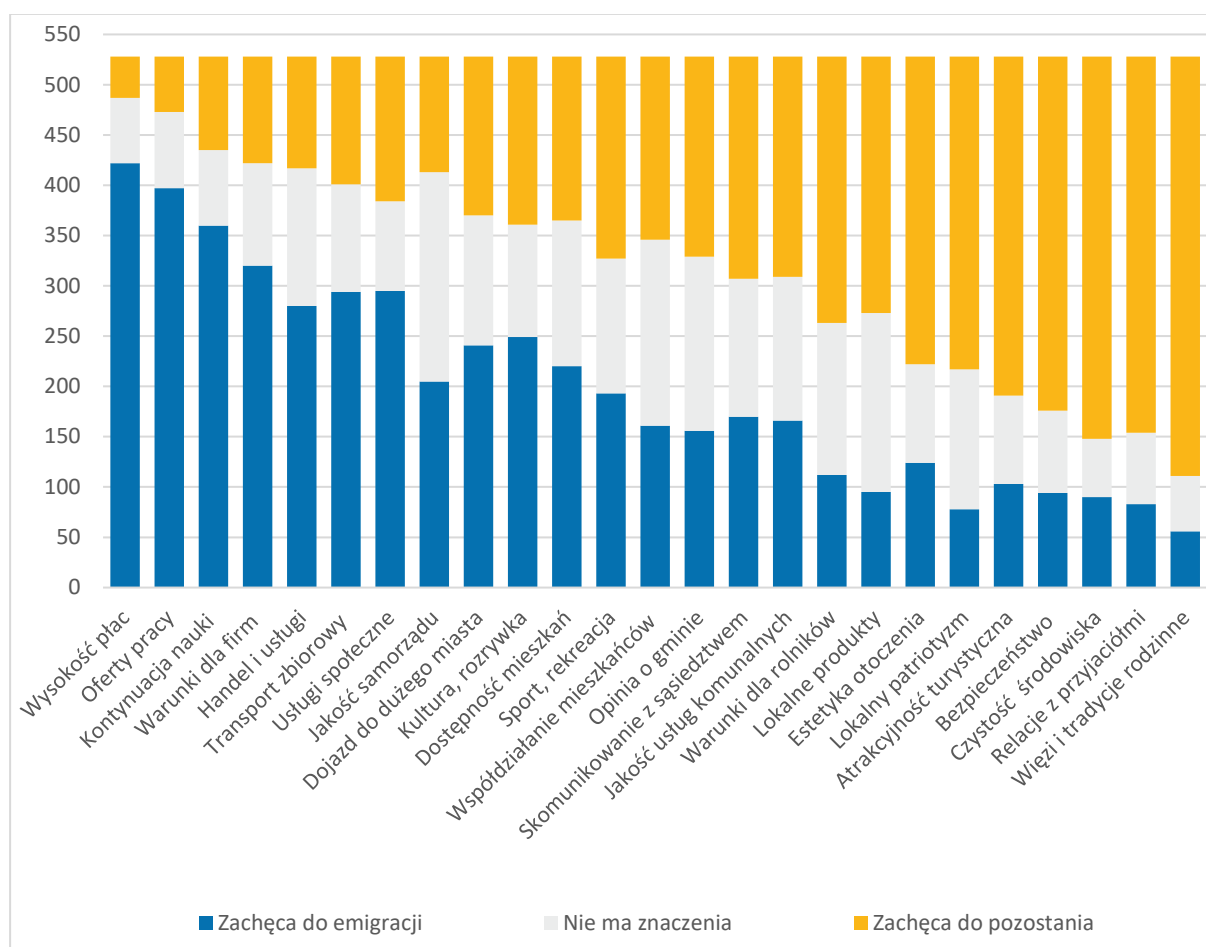
Źródło: ankieta badająca opinię mieszkanki i mieszkańców. Opracowanie własne ZMP

Generalnie na 25 ocenianych czynników liderzy uznali 17 za atuty, a tylko 8 za deficyty, podczas gdy mieszkańcy dostrzegli 12 deficytów i 13 atutów. W ocenie 21 czynników mieszkańcy i liderzy byli zgodni, zaś w przypadku czterech czynników liderzy ocenili je jako atut, a mieszkańcy jako deficyt. W żadnym przypadku nie było odwrotnie.

2.1.3.8 Co zachęca do pozostania, a co do emigracji? Opinie młodzieży

Warto skonfrontować poprzednie opinie z odpowiedziami młodzieży z ostatnich klas szkół ponadgimnazjalnych, a więc tych osób, które w najbliższym czasie będą podejmować decyzję życiową o wyjeździe lub pozostaniu na obszarze Partnerstwa. Pytanie do młodzieży było sformułowane właśnie jako pytanie o czynniki zachęcające do pozostania lub wyjazdu (co można traktować jako analogię do mocnych i słabych stron (atutów i deficytów) z poprzednio cytowanych ankiet).

Ryc. 30. Odpowiedzi młodzieży na pytanie ankiety: „Co zachęca Cię do mieszkania (teraz i w przyszłości) w Twojej gminie, a co do jej opuszczenia?”

Źródło: ankieta badająca opinię młodzieży z ostatnich klas. Opracowanie ZMP

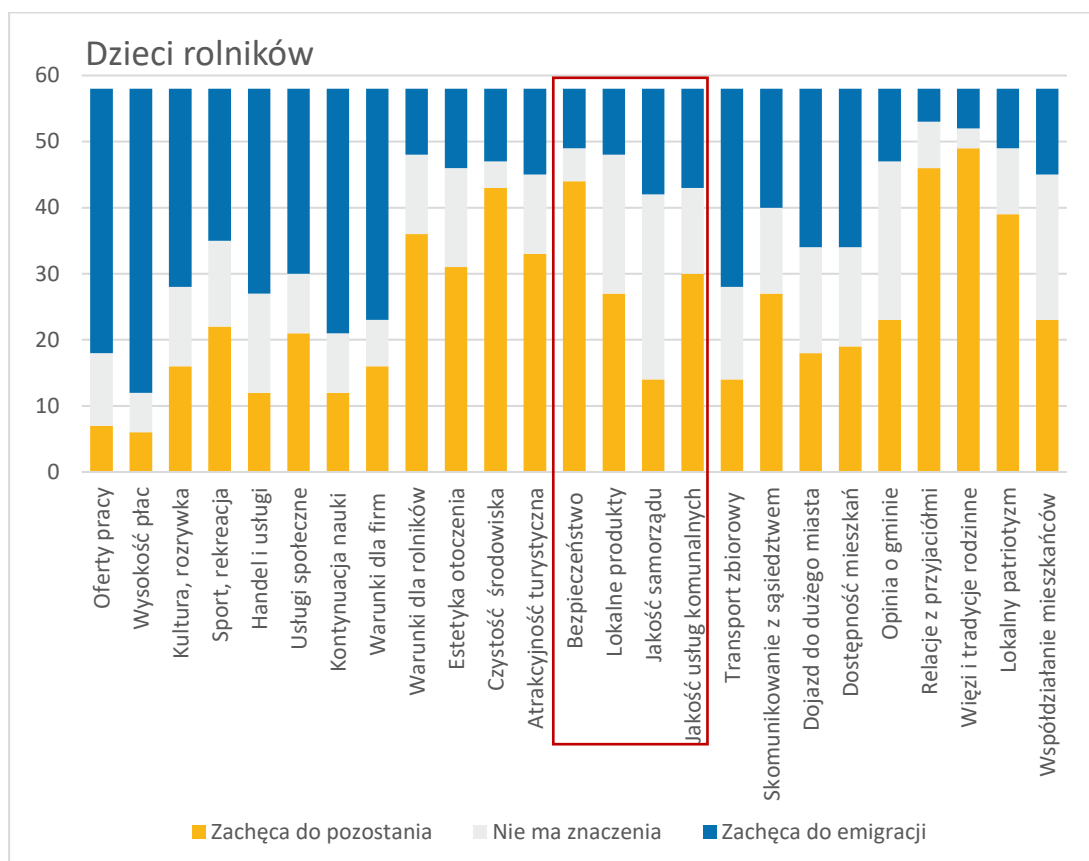
Ciekawa w odpowiedziach młodzieży jest dojrzała ocena jakości lokalnego samorządu: 208 respondentów uznało, że nie ma to wpływu na ich decyzję, 205 oceniło samorząd negatywnie a 115 pozytywnie. Taka proporcja ocen pozytywnych i negatywnych koreluje rozsądnie z wyrażonymi przez młodzież w innych punktach tej samej ankiety ocenami poszczególnych obszarów, za które samorząd odpowiada bezpośrednio, lub ma na nie wpływ pośredni, np. wysoką oceną jakości usług

komunalnych, ale niską – usług społecznych, transportu zbiorowego oraz kultury i rozrywki. Tymczasem dorośli oceniali samorząd wysoko (w tym liderzy – bardzo wysoko) bez poczucia dysonansu, że w tej samej ankiecie sami wskazują na deficyty w zakresie usług społecznych, transportu zbiorowego, dostępu do kultury i rozrywki czy wreszcie – dostępności mieszkań.

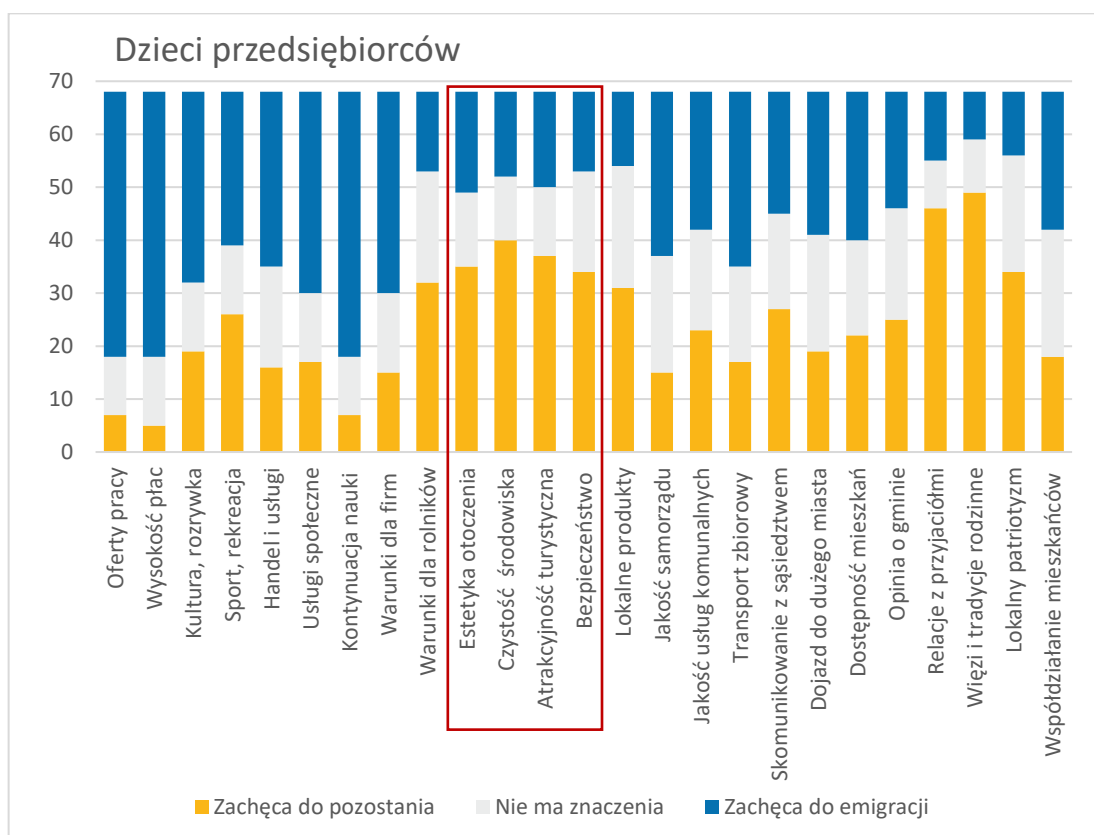
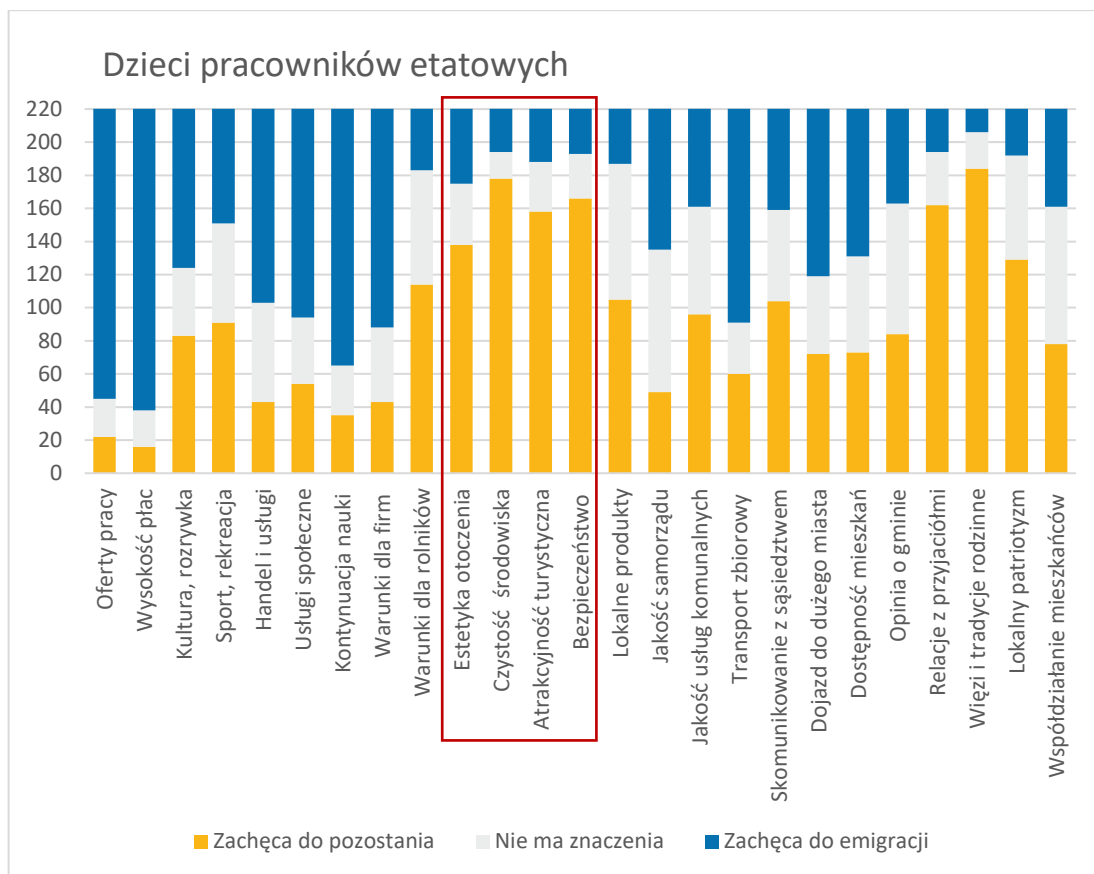
Wydaje się, że zdrowy krytycyzm młodzieży jest w tym przypadku wartością i należy wziąć go pod uwagę przy dalszej pracy nad strategią.

Zwraca uwagę różnica perspektyw młodzieży, zależnie od tego, czy ich rodzice są przedsiębiorcami, pracownikami etatowymi lub rolnikami (innych grup nie badano z uwagi na zbyt małą liczebność). Pomijając zaskakujący fakt, że warunki dla rolnictwa najlepiej oceniają dzieci... rolników, generalnie odpowiedzi dzieci rolników i pracowników etatowych wyróżniają pozytywnie całą grupę **czynników potencjału turystycznego Partnerstwa: estetyka otoczenia, czystość środowiska, atrakcyjność turystyczna i bezpieczeństwo** (grupa zaznaczona czerwoną ramką). Natomiast dzieci przedsiębiorców oceniają te czynniki wyraźnie ostrożniej.

Ryc. 31. Różnice w odpowiedziach młodzieży zależnie od sposobu zarabkowania rodziców

Źródło: ankieta badająca opinię młodzieży z ostatnich klas. Opracowanie ZMP

Źródło: ankieta badająca opinię młodzieży z ostatnich klas. Opracowanie ZMP

Nie jest wykluczone, że w domach lokalnych przedsiębiorców rozmawia się o miejscowym potencjale turystycznym bez sentymentów, językiem realizmu biznesowego i takie podejście przejmują dzieci przedsiębiorców. Możliwe też, że wśród tej części młodzieży jest większa świadomość, jakiego wysiłku wymagać będzie skomercjalizowanie miejscowej atrakcyjności, by osiągać z niej dochód.

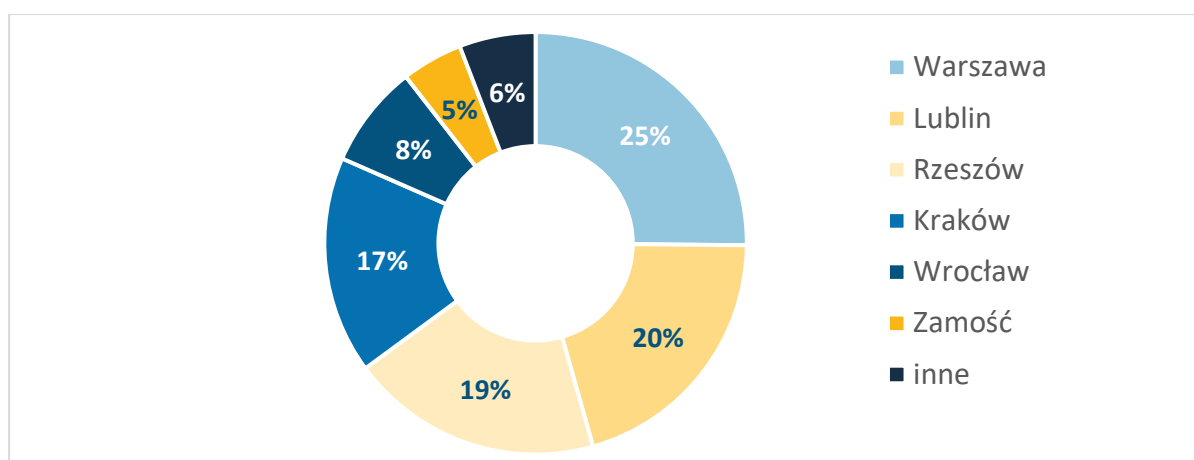
2.1.3.9 Plany i zamierzenia młodzieży

Plany młodzieży na najbliższą przyszłość wydają się konkretne i ambitne:

- **71% chce kontynuować naukę, w tym:**
- 43% zamierza kontynuować naukę jednocześnie pracując,
- 28% chce wyłącznie kontynuować naukę.
- 16% planuje podjąć pracę,
- 8% jeszcze nie dokonało wyboru,
- 5% ma inne plany.

Oznacza to, że **niemal trzy czwarte młodzieży nie ma jak realizować swych planów życiowych na terenie Partnerstwa**; brak możliwości kontynuowania nauki na miejscu był przez wszystkie grupy wskazywany jako jeden z trzech kluczowych deficytów. Gdybyśmy z kolei chcieli rozważyć model kontynuowania nauki bez opuszczania rodzinnych gmin, np. codzienne dojazdy do szkoły lub uczelni, to przypomina się zdiagnozowany głęboki deficyt dostępności transportu publicznego, szczególnie brak połączeń kolejowych. Na pytanie „Gdzie chcesz kontynuować naukę?” jedna trzecia pytanых wskazuje docelowo studia wyższe magisterskie, 20% nie zdecydowało jeszcze, 17% wybierze studia licencjackie (żadna inna odpowiedź nie przekracza 3 procent). Zastanawiające są jednak **wskazania miast, w których młodzież zamierza studiować**.

Ryc. 32. Planowane kierunki wyjazdu na studia

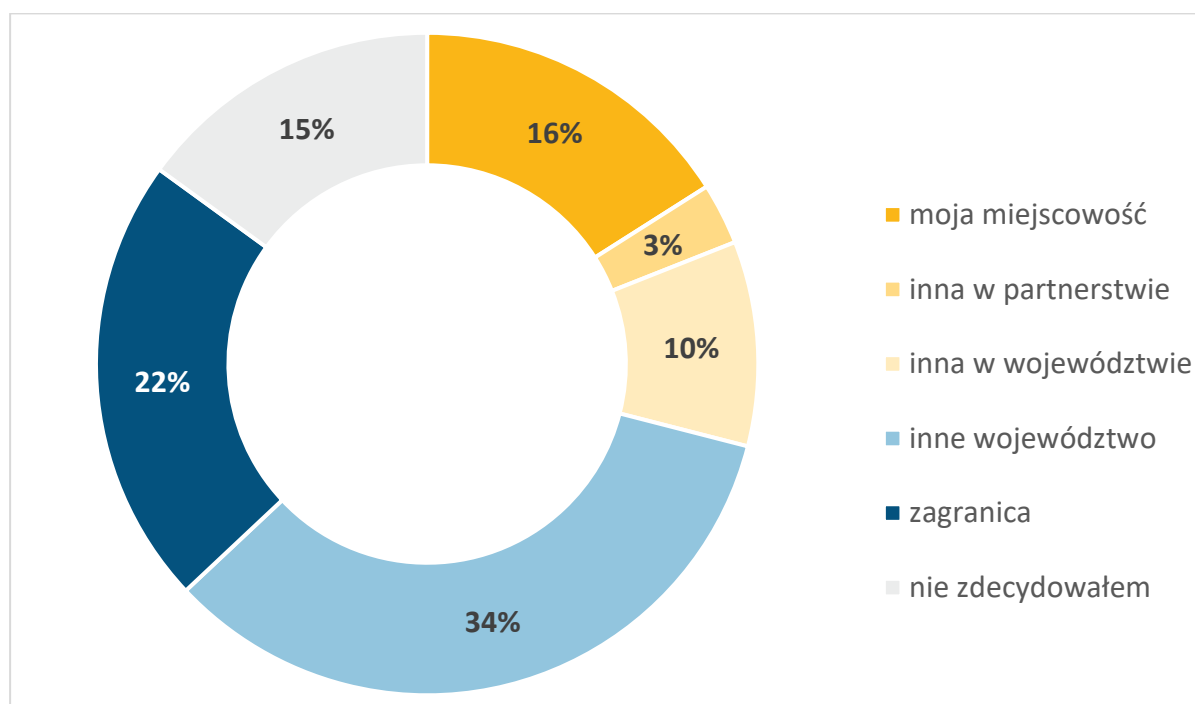

Źródło: ankieta badająca opinię młodzieży z ostatnich klas. Opracowanie ZMP

Jak widać na powyższym wykresie, młodzież⁷ planuje częściej studia w odległych miastach: pobliski Zamość ma tylko 8% wskazań, a Warszawa jest na pierwszym miejscu z 25% wskazań. Ośrodki odległe: Warszawa, Kraków i Wrocław mają razem połowę wskazań, a wśród 6% „innych” wskazywano Gdańsk (4 wskazania), Szczecin (3 wskazania) i Łódź (2 wskazania) i Poznań, a więc też ośrodki odległe. Lublin i Rzeszów mają tylko 39% wskazań. A więc młodzież ma plany wyjazdów do ośrodków, z których raczej nie da się utrzymywać intensywnego kontaktu z domem rodzinnym (np. powrotów na weekendy). A **więc mamy do czynienia z planami trwałego, wyjazdu na okres co najmniej wieloletni, a być może na zawsze.** Kontekstem jest tu deficyt pracy wysokiej jakości na miejscu, wskazywany przez wszystkie grupy jako słaba strona gmin Partnerstwa.

Najbardziej wymowne są odpowiedzi młodzieży na dwa pytania: „Gdzie najbardziej chciał(a)byś w przyszłości pracować?” oraz „Gdzie najbardziej chciał(a)byś w przyszłości mieszkać?”

Ryc. 33. Odpowiedzi na pytanie: „Gdzie chciałbyś w przyszłości mieszkać?”

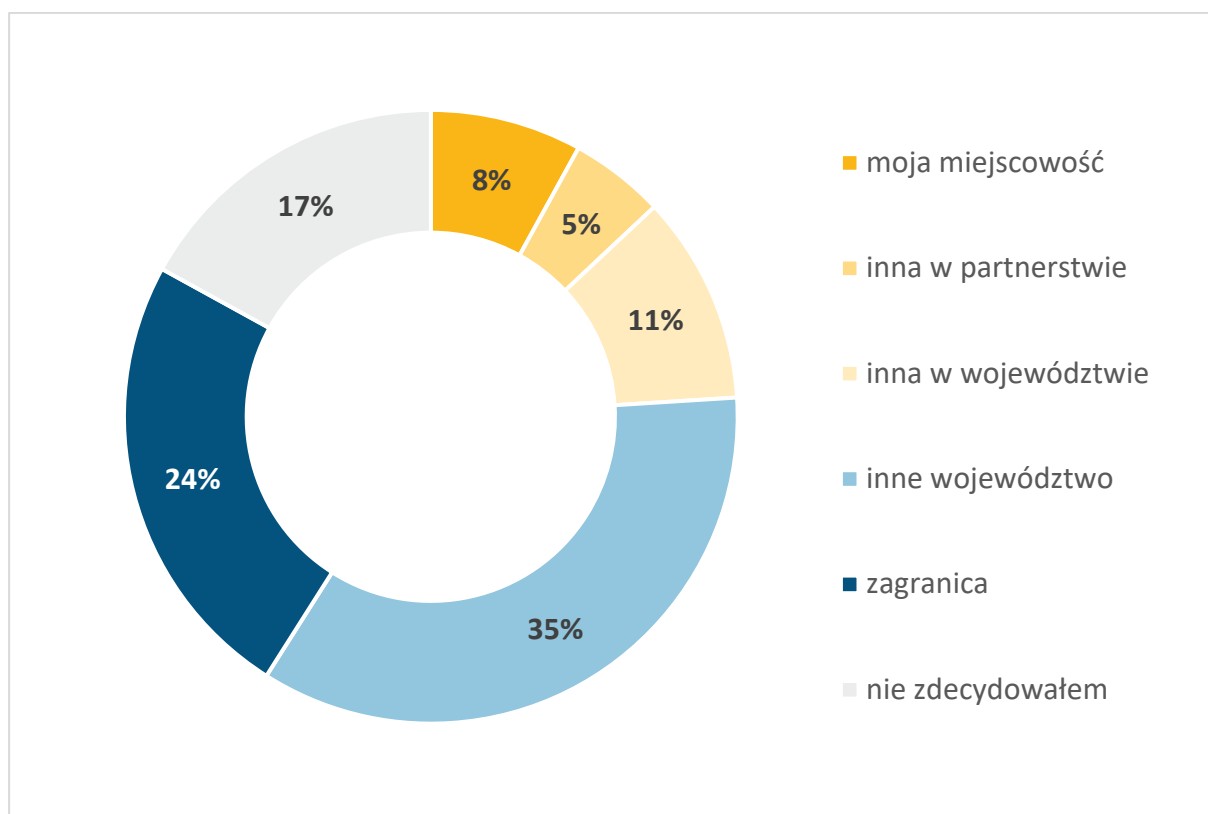
Źródło: ankieta badająca opinię młodzieży z ostatnich klas. Opracowanie ZMP

Zaledwie 19% młodzieży chce mieszkać na obszarze partnerstwa, zaś dalsze 10% chce pozostać w województwie. Ponad połowa chce wyjechać dalej: 34% do innego

⁷ Na to pytanie udzielono 333 odpowiedzi, a więc odpowiedzieli w zasadzie wszyscy, którzy zadeklarowali chęć studiowania.

województwa, zaś 22% za granicę. 15% jeszcze nie zdecydowało. Zakładając nawet skrajnie optymistycznie, że całe te 15% niezdecydowanych w końcu pozostanie na obszarze Partnerstwa, **i tak dwie trzecie młodzieży planuje trwale wyjechać**, w tym 56% planuje wyjechać daleko, a więc raczej nie przewiduje podtrzymywania intensywnych kontaktów ze swoją małą ojczyzną. Jeszcze radykalniej wyglądają plany co do miejsca pracy.

Ryc. 34. Odpowiedzi na pytanie: „Gdzie chciałbyś w przyszłości pracować?”

Źródło: ankieta badająca opinię młodzieży z ostatnich klas. Opracowanie ZMP

Pracę w swojej gminie widzi tylko 8% (!) młodzieży. Generalnie w Partnerstwie chce pracować ogółem tylko 13%, a dalsze 11% poszuka pracy w swoim województwie. Jednak **niemal 60% chce pracować poza województwem**, w tym 24% za granicą.

Aby nie budować nadmiernego optymizmu w oparciu o deklarację, że jednak 16% młodzieży chce mieszkać nadal w swojej miejscowości (choć tylko 8% chce tu pracować), warto zwrócić uwagę na odpowiedzi młodzieży co do akceptowalnego czasu codziennych dojazdów do pracy. 53% wskazuje, że graniczny czas to 30 min, dalsze 11% podaje czas jeszcze krótszy, zaś tylko 17% zaakceptowałoby dojazd godzinny i poniżej 1% dłuższy. Oznacza to, że otrzymanie pracy w innym mieście wiązałoby się jednak z wyprowadzką do miejsca pracy.

Należy pamiętać, że odpowiedzi tych w większości udzielają młodzi ludzie, dla których praca nie jest abstrakcją, ale znają ją z własnego doświadczenia. Aż **71% ankietowanych deklaruje, że ma już za sobą doświadczenie osobiście wykonywanej pracy, za którą otrzymywali wynagrodzenie**. W tej grupie trzy czwarte pracowało dorywczo lub sezonowo w wakacje, ale co dziesiąty ma już doświadczenie pracy w pełnym wymiarze godzin, a co szósty – pracy dorywczej w ciągu roku szkolnego, wykonywanej równolegle z nauką.

2.1.3.10 Mieszkańcy obszaru Partnerstwa: podsumowanie

Można dotychczasowy wątek podsumować następująco: **co najmniej 70% młodzieży wkraczającej w dorosłość planuje opuścić trwale teren partnerstwa. Młodzi planują zamieszkać i pracować gdzie indziej, często jak najdalej od miejsca, skąd pochodzą**. Nie jest to spowodowane niechęcią do swojej małej ojczyzny, która jest przez tę samą młodzież oceniana jako czysta ekologicznie, pełna przyjaznych ludzi i bezpieczna. Jest to prawdopodobnie spowodowane po pierwsze naturalną na tym etapie życia potrzebą usamodzielnienia się, a po drugie – tym, że młodzież nie widzi tu szans na spełnienie swoich życiowych aspiracji: zdobycia wykształcenia i wartościowej pracy. **Konkluzja jest następująca: po wstępnym grzecznym stwierdzeniu, że „Partnerstwo jest generalnie obszarem dobrym do życia i rozwoju”, młodzież dodaje: „ale nie dla mnie”**. Do tego kluczowego dylematu strategicznego wrócimy pod koniec diagnozy.

Wydaje się, że opinia dorosłych mieszkańców Partnerstwa jest na tyle rozbieżna z oceną młodzieży, że może tu być trudno o wspólny język. W wypowiedziach dorosłych może brakować realistycznego krytycyzmu co do aktualnej sytuacji partnerstwa. W badaniu ujawnia się przecież głos tych dorosłych, którzy na obszarze Partnerstwa pozostali, więc zapewne oceniają ten obszar optymistycznie. Nie słyszymy natomiast głosu tych, którzy wyemigrowali. Bardzo możliwe, że kluczowym wyzwaniem strategicznym jest ustalenie, co może ograniczyć negatywne skutki odpływu najmobilniejszej młodzieży z obszaru Partnerstwa.

Warto podkreślić jasno, że nie chodzi o ograniczenie samego odpływu młodzieży, który jest zjawiskiem naturalnym i nieuniknionym, a zamiar jego zatrzymania byłby nierealistyczny. Chodzi natomiast o ograniczenie **negatywnych skutków** tego odpływu. Liderzy lokalni powinni wziąć pod uwagę, że jeśli opierają się na własnych doświadczeniach, to być może nie mają w tym zakresie nic gotowego do zaproponowania młodzieży chcącej emigrować. **Prawdopodobnie ich własne doświadczenie pokoleniowe sprzed 20 czy 40 lat jest we współczesnym świecie całkowicie nieaktualne. Rozwiązania adekwatne do dzisiejszego i przyszłego stanu świata trzeba wypracować od nowa w lokalnym dialogu.**

2.1.3.11 Edukacja

Warto pogłębić obraz sytuacji młodzieży w obszarze Partnerstwa przyglądając się wynikom edukacji na poziomie **podstawowym**. Wyniki edukacyjne dają wstępny obraz potencjału, jaki uczniowie wnoszą ze swoich szkół podstawowych ruszając ku dorosłości. Zobiektywizowaną miarą porównującą jakość lokalnej edukacji na poziomie podstawowym jest egzamin ósmoklasisty, standaryzowany w skali całego kraju i pokazujący, jak obiektywnie wygląda wiedza uczniów w chwili kończenia szkoły podstawowej.

Ryc. 35. Wyniki egzaminu ósmoklasisty w gminach Partnerstwa (2020)

gmina	język polski	matematyka	język angielski	suma
Tomaszów Lubelski (miasto)	62	47	56	166
Krynice	64	43	50	156
Narol	57	42	51	151
Susiec	57	41	46	144
Tarnawatka	55	44	44	143
Bełżec	49	39	45	133
Lubycza Królewska	60	34	38	131
Tomaszów Lubelski (gmina)	51	38	38	127
średnio Partnerstwo:	57	41	46	144
średnio gminy wiejskie w Polsce:	58	44	48	150

Opracowanie: ZMP. Źródło: dane Centralnej Komisji Egzaminacyjnej

Wynik uśredniony dla Partnerstwa wypada zarówno z języka polskiego, matematyki, jak i z angielskiego nieco gorzej, niż średnia ogólnopolska dla gmin wiejskich. Różnica jest jednak nieznaczna, ponieważ dla sumy trzech przedmiotów wynosi 6 punktów procentowych. Dla języka polskiego jest nieco lepiej: różnica do wyniku ogólnopolskiego wynosi 1 pp, dla matematyki zwiększa się do 4 pp, a dla języka angielskiego 2 pp. **Jednak to właśnie język angielski i matematyka są obszarami kluczowych kompetencji dla współczesnego rynku pracy, a średnia dla gmin wiejskich nie jest nieosiągalnym progiem. Wynik z tych przedmiotów niższy od ogólnopolskiego już drugi rok musi być odczytywany jako problem.**

Średnia lesistość dla Polski (a więc odsetek lasów w powierzchni ogółem) wynosi niemal 30% (dokładnie 29,6%). Z punktu widzenia osób znających Lubelszczyznę tylko poprzez walory Roztocza czy Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego zdziwienie może wywołać informacja, że **województwo lubelskie jest drugim najmniej lesistym województwem w Polsce** (minimalnie mniejszą lesistość ma tylko województwo łódzkie). Lesistość Lubelszczyzny wynosi zaledwie **23,3%**.

Lesistość

49,3%

21,5%

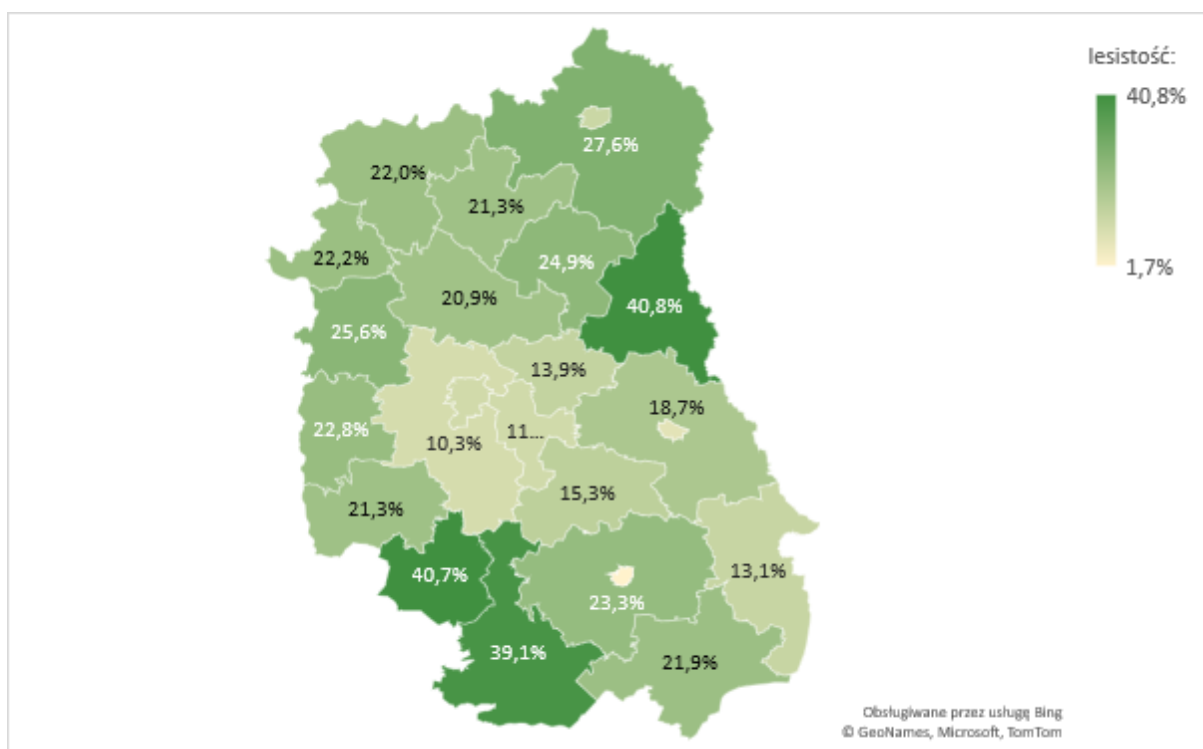
Województwo	Lesistość (%)
Lublin	49,3%
Świętokrzyskie	38,2%
Śląskie	36,4%
Województwo Zachodniopomorskie	35,7%
Województwo Wielkopolskie	32,1%
Województwo Łódzkie	21,5%
Województwo Mazowieckie	23,5%
Województwo Kujawsko-Pomorskie	23,5%
Województwo Pomorskie	30,9%
Województwo Łódzkie	25,8%
Województwo Wielkopolskie	29,8%
Województwo Wielkopolskie	26,7%
Województwo Wielkopolskie	28,3%
Województwo Wielkopolskie	28,7%
Województwo Łódzkie	23,3%

Obsługiwane przez usługę Bing
© GeoNames, Microsoft

Tymczasem w badaniach potencjałów i walorów Partnerstwa liderzy opinii wskazali właśnie krajobrazy leśne jako główny, najwyżej oceniany potencjał atrakcyjności turystycznej obszaru. Mamy więc bardzo poważny dylemat: czyżby główny zasób atrakcyjności Partnerstwa był złudzeniem?

W tym celu warto sprawdzić jeszcze lesistość poszczególnych części województwa lubelskiego, bo może akurat obszar Partnerstwa ma lesistość wysoką, a wylesione są inne części województwa? Okazuje się, że **powiat tomaszowski ma lesistość wynoszącą 21,9%**: jeszcze niższą, niż całe województwo lubelskie. Jak to się ma do planów Partnerstwa? Odpowiemy na to za chwilę analitycznie.

Ryc. 37. Lesistość Lubelszczyzny – powiatami

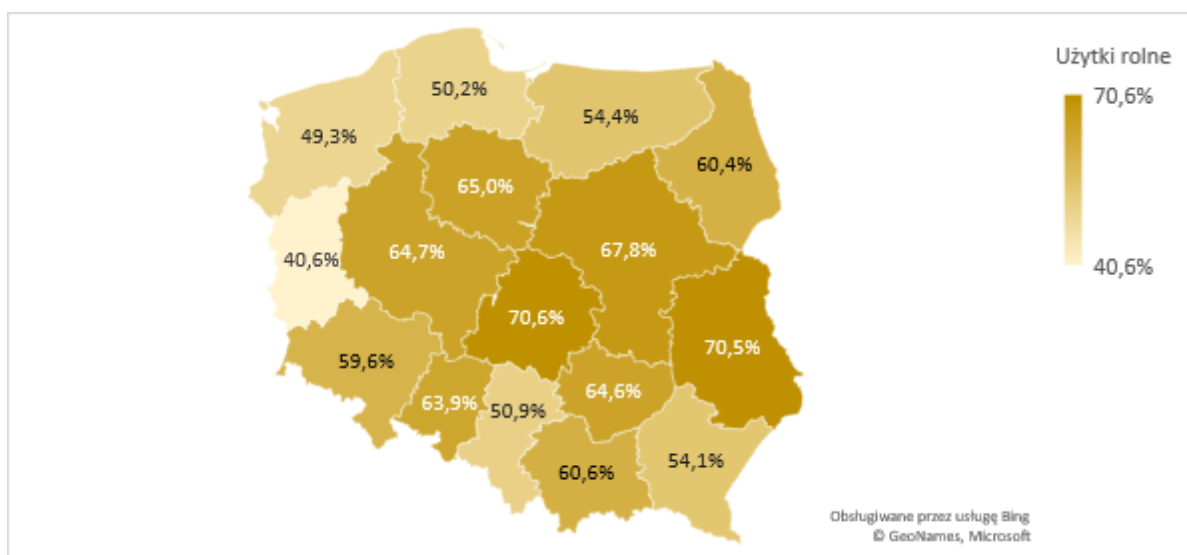
Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS; Podgrupa P1591 Powierzchnia gruntów leśnych

2.1.3.13 Udział użytków rolnych w powierzchni województw

Popatrzmy z kolei na mapę udziału użytków rolnych w powierzchni ogółem poszczególnych województw: czy województwo lubelskie jest typowo rolnicze? Okazuje się, że na szesnaście województw Lubelszczyzna zajmuje drugie miejsce, minimalnie tylko ustępując pod tym względem województwu łódzkiemu. Jak widać, w poszczególnych regionach występuje swoisty balans między powierzchnią użytków rolnych a powierzchnią użytków leśnych: województwa o największej lesistości znajdują się tym razem na końcu rankingu. **Trzeba brać pod uwagę, że województwo lubelskie jest województwem typowo rolniczym, nie zaś leśnym. To ważna konkluzja strategiczna, którą trzeba będzie brać pod uwagę przy wytyczaniu celów strategicznych.**

W innej sytuacji jest jednak należąca do województwa podkarpackiego gmina Narol: Podkarpacie zajmuje dopiero 12 miejsce na 16 województw, jeśli chodzi o udział użytków rolnych w powierzchni, za to znajdowało się na drugim miejscu w Polsce pod względem lesistości. To województwo o zupełnie innej specyfice zagospodarowania niż Lubelszczyzna. **Współpraca na styku tych dwóch województw będzie wymagała bardzo starannego porozumiewania się co do priorytetów dla mezoregionu Rostocza, gdzie potencjały obu regionów ciekawie uzupełniają się.**

Ryc. 38. Użytki rolne jako odsetek powierzchni województwa ogółem

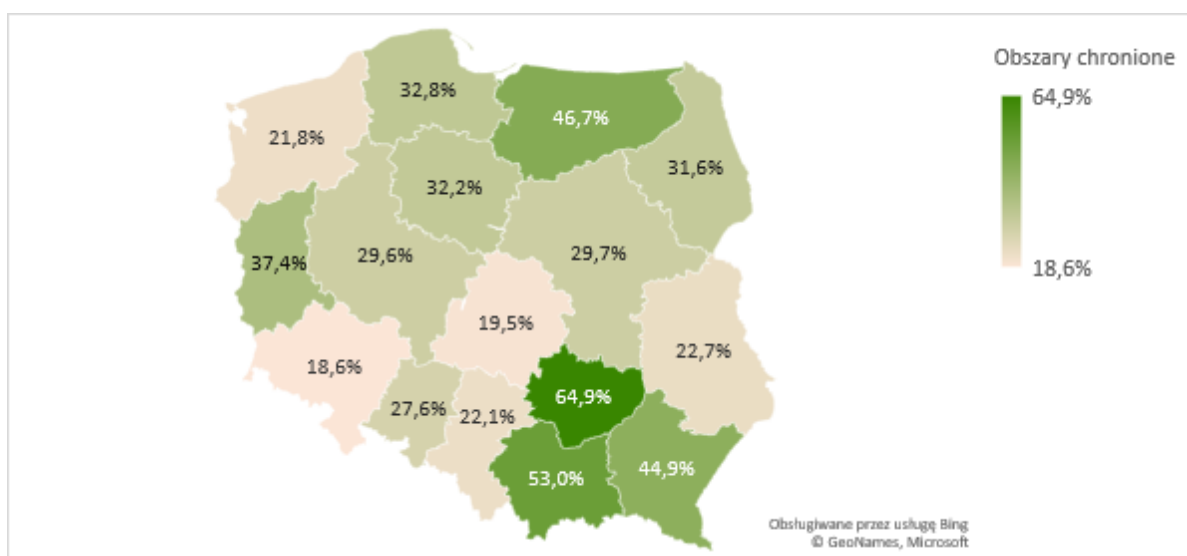

Źródło: GUS, Podgrupa P2779 Powierzchnia geodezyjna kraju wg kierunków wykorzystania (<https://bdl.stat.gov.pl/BDL>)

2.1.3.14 Zasięg prawnej ochrony przyrody w województwach

Ponieważ istotnym bodźcem do zawiązania Partnerstwa były wartości przyrodnicze Roztocza Środkowego, na którym Partnerstwo się znajduje, należałoby przeanalizować, czy województwo lubelskie na tle reszty kraju jest regionem intensywnej ochrony obszarowej walorów przyrodniczych, czy też wypada pod tym względem niekorzystnie.

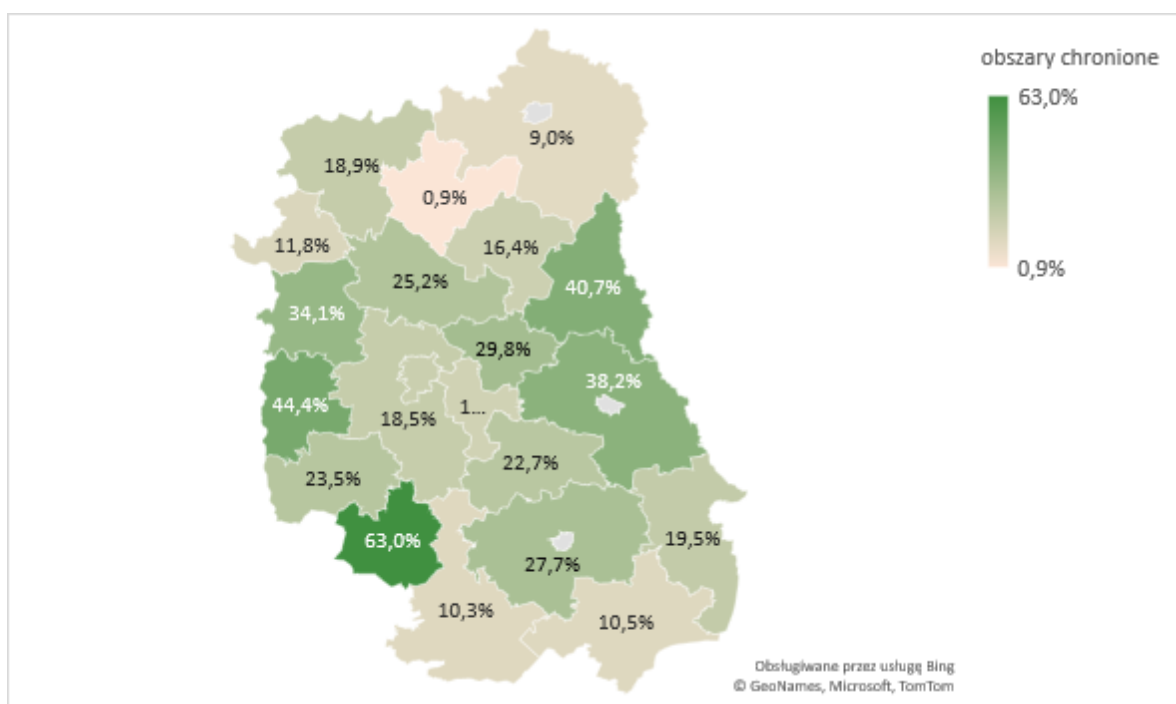
Ryc. 39. Odsetek powierzchni województw objęty prawnymi formami obszarowej ochrony przyrody

Źródło: GUS Bank Danych Lokalnych (<https://bdl.stat.gov.pl/BDL>)

Jeśli założyć, że miarą intensywności ochrony przyrody jest odsetek powierzchni, na której taką ochronę ustanowiono, to Lubelszczyzna wypada niezbyt imponująco: na szesnaście województw zajmuje dopiero 11 miejsce, ze wskaźnikiem 22,7% powierzchni ogółem objętej przynajmniej jedną z form prawnych obszarowej ochrony walorów przyrodniczych. Dużo lepiej jest pod tym względem w województwie podkarpackim, w którym ochroną przyrody objęto 44,9% powierzchni ogółem, co daje Podkarpaciu pod tym względem czwarte miejsce w kraju. Co do Lubelszczyzny, przeanalizujemy jeszcze, jak wygląda zasięg obszarowych form ochrony przyrody w poszczególnych powiatach.

Ryc. 40. Odsetek powierzchni powiatów ogółem objęty prawnymi formami obszarowej ochrony przyrody

Źródło: GUS Bank Danych Lokalnych (<https://bdl.stat.gov.pl/BDL>)

Okazuje się, że wynik jest jeszcze słabszy: powiat tomaszowski ma ponad dwukrotnie niższy wskaźnik udziału powierzchni obszarów chronionych w powierzchni ogółem, niż całe województwo (które przecież i tak ma jeden z niższych wskaźników w Polsce. Radykalnie inaczej wygląda na tym tle powiat lubaczowski z 47,8% powierzchni objętej obszarową ochroną przyrody.

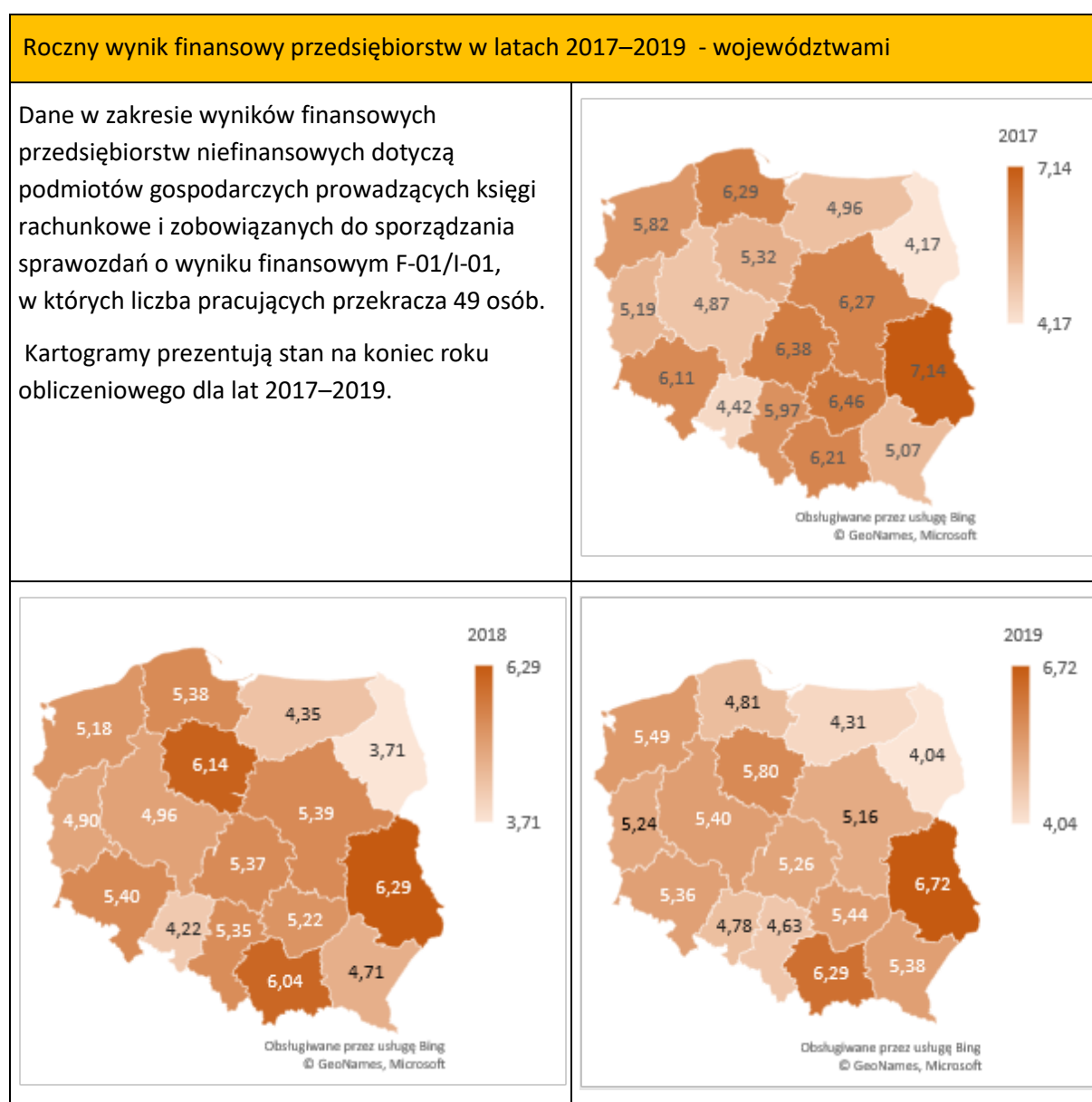
Na tym poziomie analizy wygląda na to, że aspiracje Partnerstwa zadeklarowane w chwili przystępowania do programu CWD najłatwiej będzie zrealizować w gminie Narol. Pozostały obszar Partnerstwa wydaje się mieć trudniejszą sytuację pod tym względem.

2.2 Obszar gospodarczy

2.2.1 Obszar gospodarczy – kontekst krajowy

Województwo lubelskie jest od wielu lat województwem o **najwyższym w kraju rocznym wyniku finansowym przedsiębiorstw**. Wynik finansowy (różnica pomiędzy przychodami a kosztami ich uzyskania ustalana w rachunku zysków i strat) informuje w sposób syntetyczny o finansowym rezultacie działalności gospodarczej i jest powszechnie uznanym i stosowanym miernikiem oceny działalności przedsiębiorstwa, a w skali regionu – całej lokalnej gospodarki.

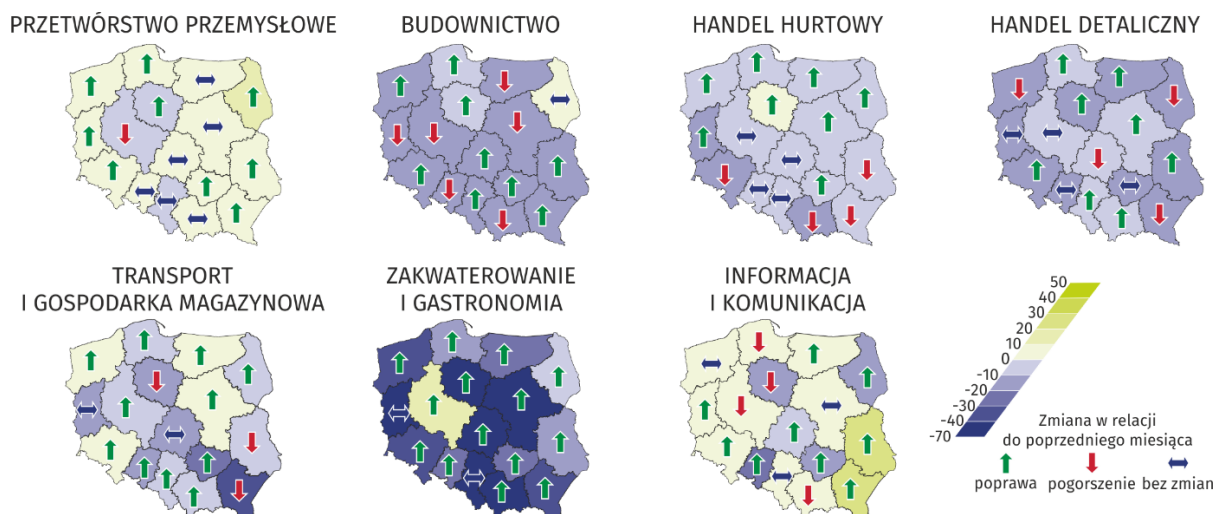
Ryc. 41. Wynik finansowy przedsiębiorstw – miernik koniunktury regionalnej

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS; wyniki finansowe przedsiębiorstw (G418)

Nie zmieniała tej sytuacji pandemia. Komunikat GUS z lutego 2021 pokazuje zmiany koniunktury w siedmiu sektorach gospodarki województwami: Lubelszczyzna odnotowuje spadek w dwóch obszarach (handlu hurtowym oraz transporcie i magazynowaniu) ale za to wzrost koniunktury w pięciu: przemyśle, budownictwie, handlu detalicznym, zakwaterowaniu i gastronomii oraz informacji i komunikacji.

Ryc. 42. Ogólny klimat koniunktury gospodarczej w województwach

Źródło: Główny Urząd Statystyczny (<https://stat.gov.pl/infografiki-widzety/infografiki/infografika-koniunktura-gospodarcza-w-lutym-2021-r-,99,1.html>)

Można więc przyjąć, że **lokalna przedsiębiorczość w obszarze Partnerstwa ma wstępnie dobre warunki działalności w postaci korzystnego otoczenia regionalnego**: potencjału kooperantów, podwykonawców, kompetencji i wiedzy na regionalnym rynku oraz nieformalnej kultury biznesowej, jaka zazwyczaj kształtuje się w obszarach długotrwałej dobrej koniunktury.

2.2.2 Obszar gospodarczy – analiza wskaźnikowa

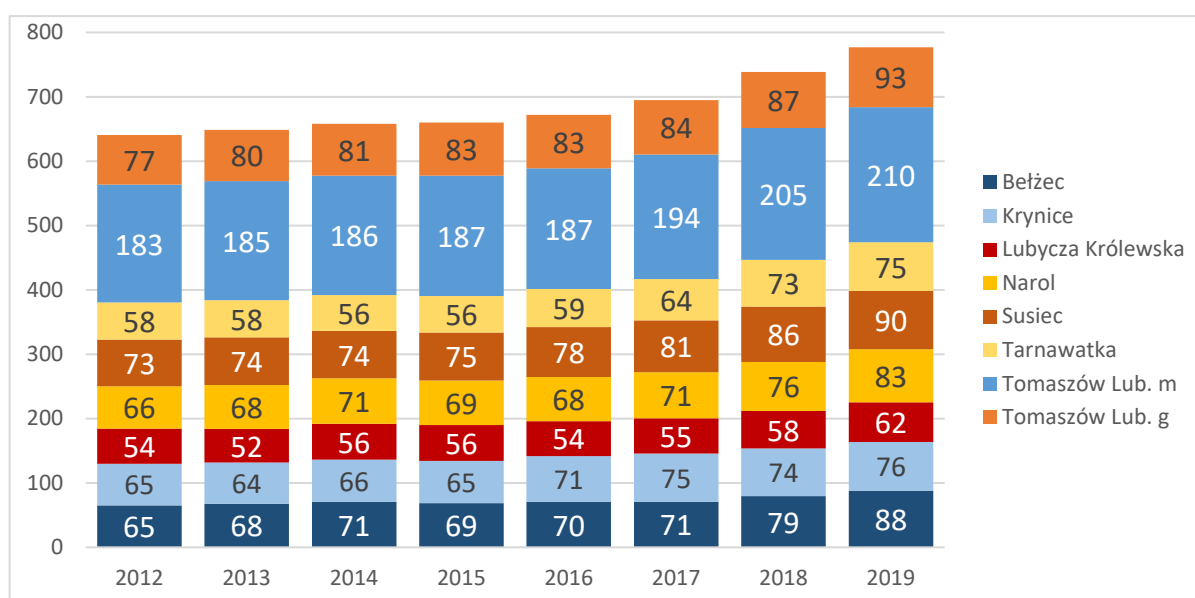
2.2.2.1 Lokalny poziom wynagrodzeń

Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto na koniec 2019 roku wynosiło w powiecie tomaszowskim **3 681,44 zł**, zaś w powiecie lubaczowskim – **3 640,18 zł**. To poziom niski, zważywszy, że w tym samym czasie przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w województwie lubelskim wynosiło 4 260,71 zł, w podkarpackim – 4 089,81 zł, a w całej Polsce 4 834,76 zł. Tak więc w powiecie tomaszowskim zarabia się przeciętnie 86% wynagrodzenia regionalnego i 76% krajowego, zaś w powiecie lubaczowskim, do którego należy gmina Narol – 89% wynagrodzenia regionalnego i tylko 75% krajowego. Niskie płace są zresztą jednym z wyjaśnień prezentowanych poprzednio dobrych wyników finansowych przedsiębiorstw lubelskich, które w porównaniu z konkurentami z innych województw ponoszą stosunkowo niski koszt pracy.

2.2.2.2 Postawa przedsiębiorcza wśród mieszkańców

Wskaźnik liczby osób prowadzących działalność gospodarczą na 1000 ludności w wieku produkcyjnym w gminach Partnerstwa waha się od 210 osób w mieście Tomaszowie do 62 osób w Lubyczy Królewskiej.

Ryc. 43. Liczba osób w poszczególnych gminach prowadzących działalność gospodarczą w przeliczeniu na 1000 ludności w wieku produkcyjnym

Opracowanie ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

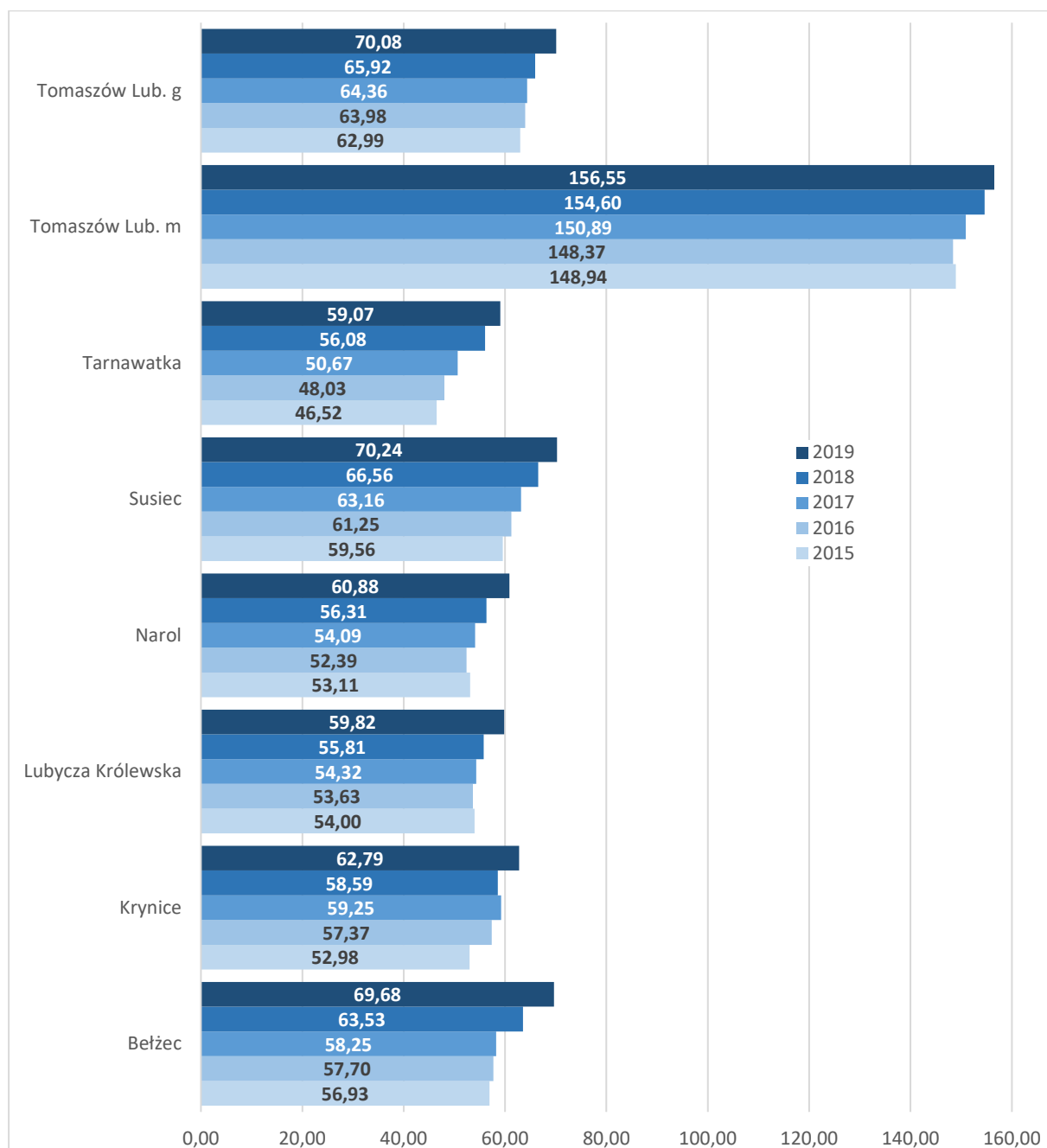
Wskaźniki te – biorąc pod uwagę, że dotyczą w dużej części obszarów wiejskich – nie są złe, zwłaszcza, że konsekwentnie rosną z roku na rok. **Zwraca uwagę fakt, że w mieście Tomaszowie Lubelskim co piąta osoba w wieku produkcyjnym prowadzi działalność gospodarczą. To bardzo wysoki wskaźnik⁸.**

2.2.2.3 Podmioty w bazie REGON

Liczba aktywnych podmiotów zarejestrowanych w bazie REGON, a więc przede wszystkim przedsiębiorców, ale także innych podmiotów prowadzących działalność gospodarczą, przeliczona na 1000 mieszkańców, jest dobrą miarą aktywności gospodarczej w danej społeczności. Wprawdzie baza REGON zawiera także w pewnym procencie dane o podmiotach, których działalność faktycznie ustała, jednak poziom udziału w bazie REGON takich podmiotów jest obecnie niewielki.

⁸ Jest on zapewne nieco zawyżony przez fakt, że osoby zameldowane w innych gminach mogą rejestrować działalność w Tomaszowie, nie mniej jednak nawet po uwzględnieniu poprawki na to zjawisko wskaźnik jest i tak wysoki.

Ryc. 44. Liczba podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w bazie REGON na 1000 mieszkańców (zmiana w latach 2015–2019).

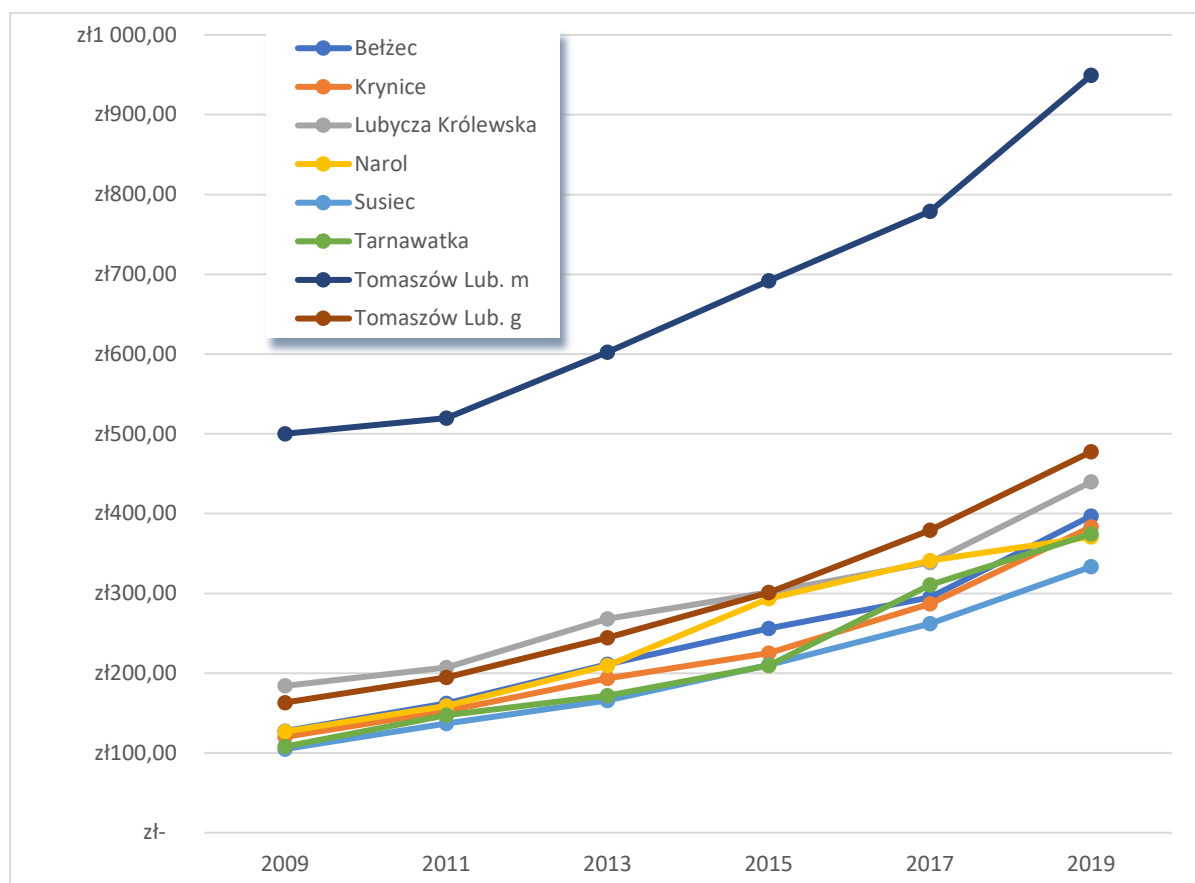
Opracowanie ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

Większa liczba podmiotów w mieście Tomaszowie jest zrozumiała; na terenach wiejskich generalnie aktywność gospodarcza w dużej części kieruje się ku rolnictwu i nie pojawia się w bazie REGON a ponadto zapewne jakaś część przedsiębiorców faktycznie działających w swoich gminach, działalność rejestruje w Tomaszowie ze względów praktycznych. **Kluczowe jest, że we wszystkich gminach partnerstwa obserwujemy praktycznie coroczny wzrost liczby podmiotów gospodarczych.**

2.2.2.4 Dochody budżetów gmin z udziału w PIT

Pośrednią miarą lokalnej sytuacji gospodarczej jest poziom dochodów samorządów z udziału w podatku PIT. Samorząd gminny ma w tym podatku stały udział procentowy, więc jego dochody są ściśle proporcjonalne do całej kwoty podatku PIT zbieranego na danym terenie, a więc – w pewnym uproszczeniu – do strumienia środków, jakie mieszkańcy-podatnicy zarabiają w gospodarce.

Ryc. 45. Dochody budżetów gmin z udziału w PIT (zmiana 2009–2019)

Opracowanie ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

Jak widać, dochody wszystkich budżetów z udziału w PIT rosną i to dynamicznie. Ogólnie w okresie 2009–2019 kwota zbieranego dochodu z PIT wzrosła niemal trzykrotnie (dokładnie: 2,89 razy). Wzrost był jednak zróżnicowany: najbardziej poprawiła się sytuacja w Tarnawatce (3,5-krotnie), ponad trzykrotnie w Suścu, Krynicy i Bełżcu, niemal trzykrotnie w Narolu i gminie Tomaszów i niemal dwukrotnie w Lubyczy. Najmniej, ale także niemal dwukrotnie wzrosły dochody z PIT w mieście Tomaszowie. **Należy uważać PIT za istotne i przyszłościowe źródło dochodów budżetów samorządowych na obszarze Partnerstwa.** Jak rozkłada się wielkość PIT-u płaconego przez poszczególne grupy społeczne – przeanalizujemy w części diagnozy pogłębionej.

2.2.3 Obszar gospodarczy – analiza pogłębiona

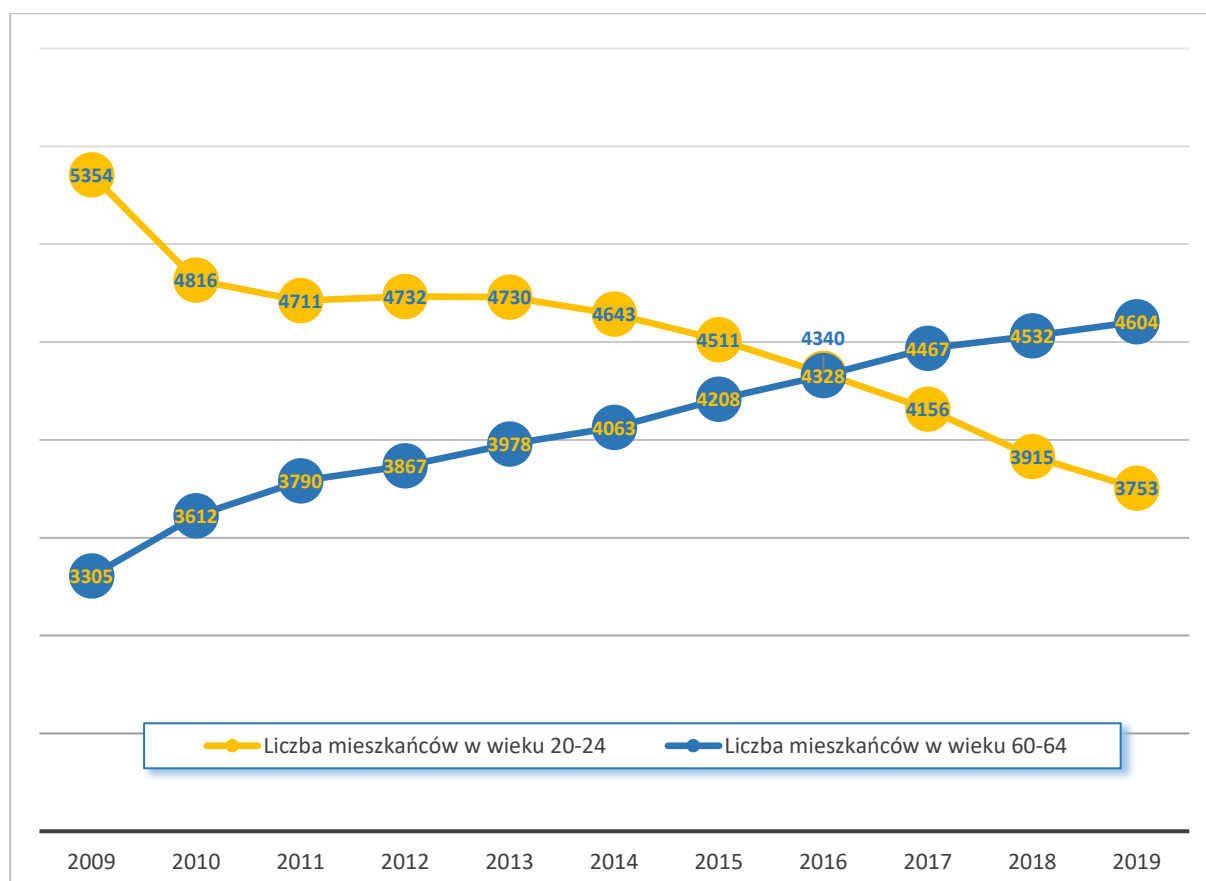
W analizie wskaźnikowej podaliśmy poprzednio, że przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto na koniec 2019 roku wynosiło w powiecie tomaszowskim **3 681,44 zł**, zaś w powiecie lubaczowskim – **3 640,18 zł** (średnia wojewódzka na Lubelszczyźnie to 4 260,71 zł, na Podkarpaciu 4 089,81 zł, zaś w kraju – 4 834,76 zł.).

W Partnerstwie zarabia się więc zaledwie około trzech czwartych średniej krajowej. Przeanalizujemy teraz, jak wpływa to na rynek pracy oraz – kto w takiej sytuacji zasila budżet lokalny.

2.2.3.1 Zastępowalność na rynku pracy

Wobec pesymistycznych danych demograficznych zaczniemy pogłębioną analizę lokalnej gospodarki od zbadania, czy w lokalnej gospodarce w ogóle będzie miał kto pracować, niezależnie od wysokości lokalnej płacy. Zastępowalność na rynku pracy można zmierzyć porównując liczebność pięciu roczników wchodzących na rynek pracy (20–24) z liczebnością pięciu roczników schodzących z tego rynku (60–65).

Ryc. 46. Zastępowalność pokoleń na rynku pracy w partnerstwie Roztocze Środkowe

Opracowanie ZMP. Źródło: <https://analizy.monitorrozwoju.pl/>

Jeszcze w 2009 r. roczniki młode były liczniejsze o ponad 2 tys. od roczników starszych. Różnica jednak zmniejszała się co roku, by w 2016 r. osiągnąć niemal równowagę. Począwszy od 2017 r. nożyce demograficzne rozjeżdżają się coraz bardziej: **w Partnerstwie zastępowalność na rynku pracy skończyła się.**

2.2.3.2 Lokalny rynek pracy – przepływy siły roboczej

W partnerstwie mamy do czynienia ze sporą mobilnością na lokalnym rynku pracy, przy czym prawie wszystkie gminy mają ujemne saldo: więcej osób wyjeżdża z nich do pracy niż przyjeżdża do nich do pracy. Sama mobilność nie musi nas alarmować, bo niemal wszystkie gminy odnotowują zarówno przyjazdy, jak i wyjazdy, więc zapewne spora ich część odbywa się pomiędzy gminami Partnerstwa. Szczególnie miasto Tomaszów Lubelski odnotowuje bardzo duży napływ pracowników.

Tabela 3. Wyjazdy i przyjazdy do pracy oraz saldo mobilności rynku pracy

Gmina:	wyjazdy do pracy	przyjazdy do pracy	SALDO mobilności
Tomaszów Lubelski m.	593	1935	1342
Tomaszów Lubelski g.	909	142	-767
Krynice	194	24	-170
Tarnawatka	263	118	-145
Susiec	377	53	-324
Bełzec	218	89	-129
Lubycza Królewska	183	155	-28
Narol	360	264	-96
RAZEM	3097	2780	-317

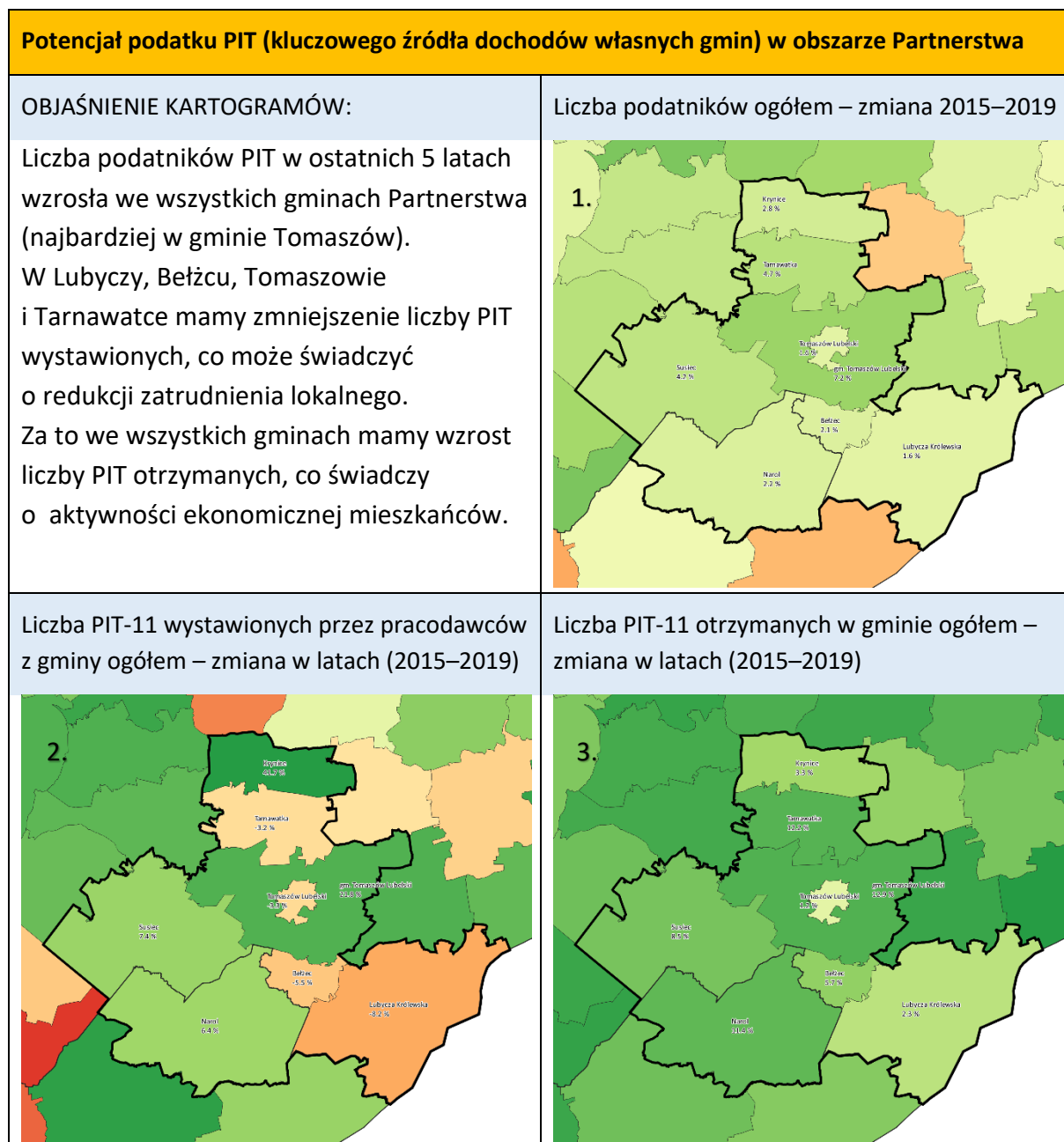
Opracowanie: ZMP. Źródło: „Polska w liczbach”

Jednak **całkowite saldo przepływów ludzi na rynku pracy także jest ujemne (-317 pracowników)** więc mamy do czynienia ze zjawiskiem wyjazdów do pracy poza partnerstwo, które jest nie w pełni zrekompensowane przyjazdami spoza partnerstwa i które – gdy przywołamy omówione poprzednio demograficzne nożyce między rocznikami 20–24 a 60–64 – jeszcze dodatkowo zubaża lokalny zasób kapitału ludzkiego na rynku pracy.

2.2.3.3 Wpływy podatkowe samorządów z lokalnej gospodarki

Kto w takim razie utrzymuje budżety gmin, skoro stwierdziliśmy już, że występują niskie płace, niedobór ludzi młodych i zatrudnianie się poza Partnerstwem? Przyjrzyjmy się analitycznie danym o podatnikach z bazy POLTAX.

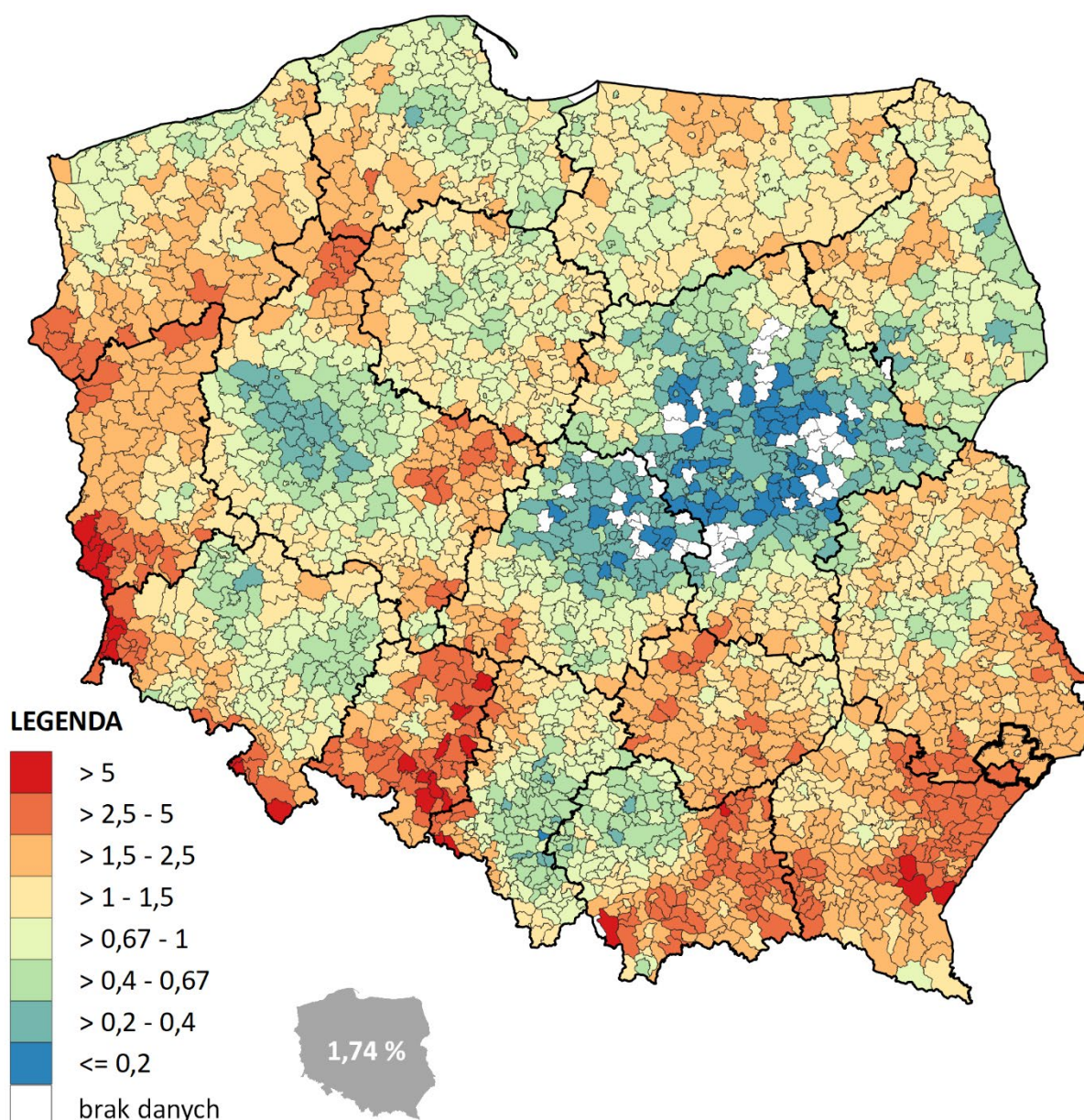
Ryc. 47. Podatnicy PIT na obszarze Partnerstwa Roztocze Środkowe

Opracowanie ZMP. Źródło: dane z systemu POLTAX

Przyjrzyjmy się jeszcze ważnej grupie podatników PIT, a mianowicie – podatnikom płacącym PIT na miejscu, ale **osiągającym dochody za granicą**.

Ryc. 48. Udział podatników z dochodami zagranicznymi w liczbie podatników ogółem

Opracowanie ZMP. Źródło: dane z systemu POLTAX

W gminach Narol i Bełzec podatników z dochodami zagranicznymi jest pomiędzy 2,5 a 5%, zaś w pozostałych gminach – pomiędzy 1,5 a 2,5%. Średnia krajowa wynosi 1,74%, więc podatników z dochodami zagranicznymi jest nieco więcej, niż średnio w kraju. Jak widać, wysoki udział dochodów zagranicznych występuje albo na terenach ubogich i peryferyjnych, albo tam, gdzie istnieje ukształtowany zwyczaj wyjeżdżania do pracy za granicą. Obszar Partnerstwa to prawdopodobnie ten pierwszy przypadek: mamy tu zapewne lokalny i regionalny deficyt atrakcyjnych ofert pracy (niska płaca!), stąd wyjazdy zarobkowe.

2.2.3.4 Kto utrzymuje lokalny budżet?

Na obszarze Partnerstwa mamy **39 567 podatników**. Płacą oni razem **3 254 190 453,19 zł PIT**. Średnio podatnik osiąga rocznie **32 419,98 zł dochodu** i płaci od niego **2 447,51 zł podatku**. Jednak średnie nie mówią wiele o tym, kto z jaką intensywnością zarabia i ile płaci podatków. Więcej pokaże nam analiza w podziale podatników na **trzy grupy dochodowości**:

- Dochodowość NISKA: dochód minimalny lub poniżej jego progu,
- Dochodowość ŚREDNIA: dochód od minimalnego do jego czterokrotności,
- Dochodowość WYSOKA: powyżej czterokrotności dochodu minimalnego.

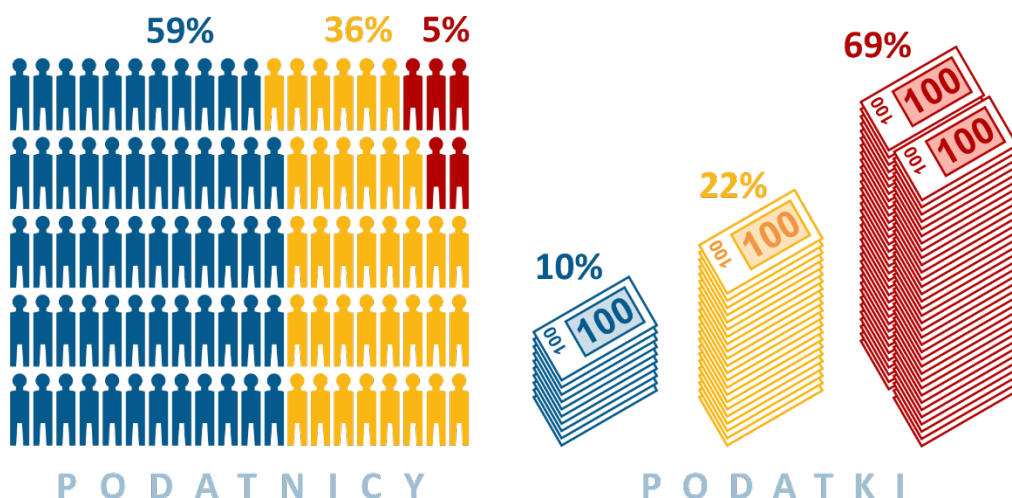
Tabela 4. Podatnicy PIT w podziale na trzy grupy dochodowości

Grupa:	Podatnicy		PIT		dochód per capita	PIT per capita
NISKA	23 277	59%	311 860 179,04 zł	10%	12 973,85 zł	687,96 zł
ŚREDNIA	14 276	36%	700 660 525,56 zł	22%	46 204,23 zł	2 959,25 zł
WYSOKA	2 014	5%	2 241 669 748,59 zł	69%	159 462,49 zł	19 156,31 zł
RAZEM:	39 567	100%	3 254 190 453,19 zł	100%	32 419,98 zł	2 447,51 zł

Opracowanie ZMP. Źródło: dane z systemu POLTAX

Tabela pokazuje proporcję: **5% podatników wnosi do budżetu 69% podatków**. Jeden podatnik z grupy wysokiej dochodowości wnosi do budżetu tyle PIT-u, co 6,5 podatnika z grupy dochodowości średniej lub 28 z niskiej.

Ryc. 49. Proporcje liczby podatników i płaconego przez nich podatku

Opracowanie ZMP. Źródło danych: system POLTAX

2.2.3.5 Powiązania i funkcje w obszarze Partnerstwa

2.2.3.5.1 Przepływy funkcji/usług w obszarze Partnerstwa

Za pomocą narzędzia analitycznego „Matryca bilansu usług na terenie Partnerstwa” przebadano opinię mieszkańców Partnerstwa o przepływach 61 usług pomiędzy poszczególnymi gminami, a także pomiędzy Partnerstwem a jego otoczeniem.

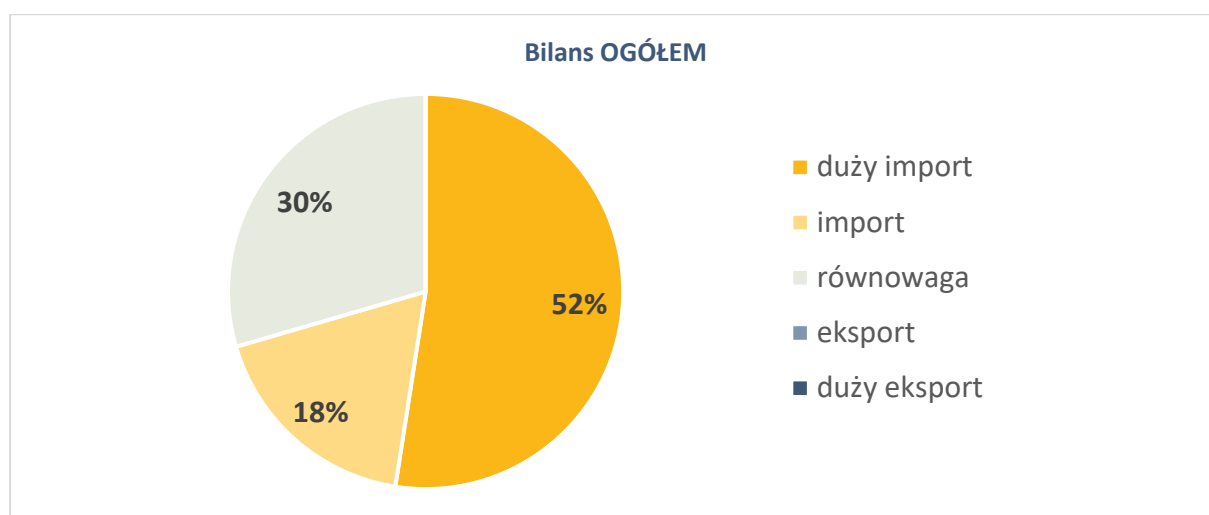
Należy pamiętać, że badanie przepływu usług jest badaniem opinii i dotyczy **przekonania mieszkańców** o tym, jak wygląda najczęściej korzystanie z danej usługi (a nie jest badaniem stanu faktycznego korzystania z nich). Przekonania takie są kluczowo ważne, ponieważ to one są następnie podstawą faktycznych decyzji konsumenckich. Przykładowo: jeśli wśród mieszkańców panuje przekonanie, że po daną usługę „jeździ się do Lublina”, to następnie wielu konsumentów faktycznie tam skieruje swój popyt, nawet jeśli usługa jest faktycznie dostępna na miejscu.

Dane dla każdej z gmin Partnerstwa, zarówno w zakresie importu jak i eksportu usług, wprowadzały do matrycy przeliczeniowej zróżnicowane wewnętrznie zespoły respondentów z danej gminy (lub zasięgano opinii takich osób spoza zespołu), aby uzyskać możliwie zobiektywizowany obraz przekonań co do przepływów usług. Badano bilans „importu” i „eksportu” poszczególnych usług (szacowaną proporcję między strumieniem wyjazdów w celu skorzystania z danej usługi poza gminą a strumieniem przyjazdów z zewnątrz w celu skorzystania z tej usługi w analizowanej gminie). Ponadto odrębnie badano saldo importu i eksportu (a więc import/eksport netto). Wreszcie dla pewnych kategorii usług przeanalizowano skalę importu/eksportu ogółem i zewnętrznego dla każdej usługi w danej kategorii, aby prześledzić ich rozkład. Wszystkie te badania potwierdziły zasadniczo spodziewany obraz sytuacji.

Wśród sześćdziesięciu jeden analizowanych usług ogółem proporcje importu i eksportu przedstawiają się w sposób niepozostawiający wątpliwości:

- czterdziestu trzech (a więc 70%) dotyczy import, w tym trzydziestu dwóch (52%) duży import.
- Osiemnaście usług (czyli 30%) okazało się zrównoważonych, co oznacza, że wyjazdy w celu zakupienia danej usługi na zewnątrz są podobnie częste jak przyjazdy z zewnątrz i sprzedaż danej usługi przyjeźdnemu (a w wielu przypadkach po prostu zarówno ilość wyjazdów, jak i przyjazdów jest pomijalnie mała i z usługi korzysta się przede wszystkim na miejscu).
- **Żadna z 61 usług nie odnotowuje ogólnej przewagi eksportu nad importem**, a więc przewagi przyjazdów z zewnątrz nad wyjazdami.

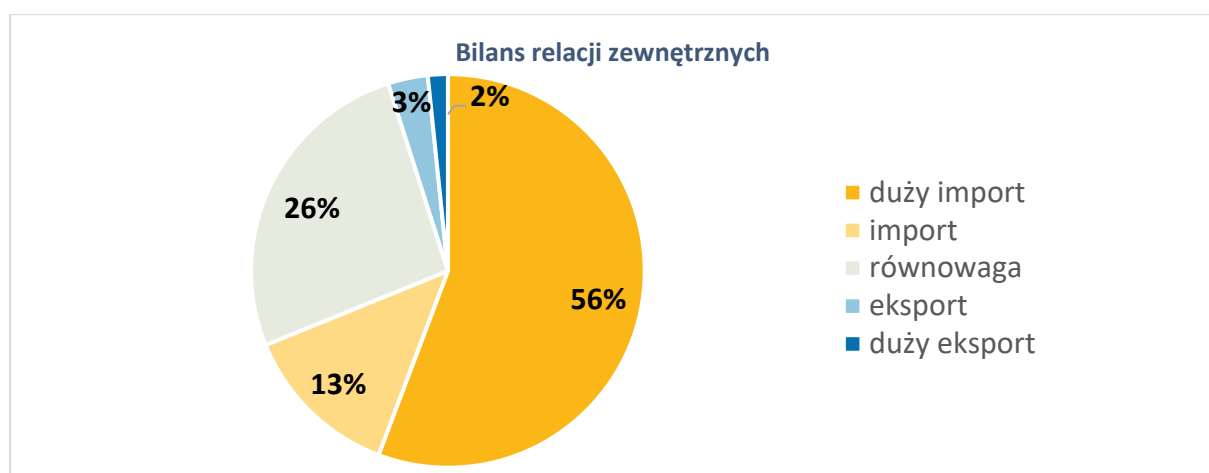
Ryc. 50. Ogólne proporcje importu i eksportu wśród 61 badanych usług

Opracowanie ZMP. Źródło: „Matryca bilansu usług na terenie Partnerstwa”

Z kolei w relacjach Partnerstwa z otoczeniem daje się już zauważyć minimalny udział usług „eksportowych”, ale to jedynie trzy usługi na 61, w tym tylko jednej z nich dotyczy znaczny eksport.

Ryc. 51. Proporcje importu usług spoza partnerstwa i eksportu poza partnerstwo

Opracowanie ZMP. Źródło: „Matryca bilansu usług na terenie Partnerstwa”

2.2.3.6 Rozkład importu i eksportu rodzajami usług

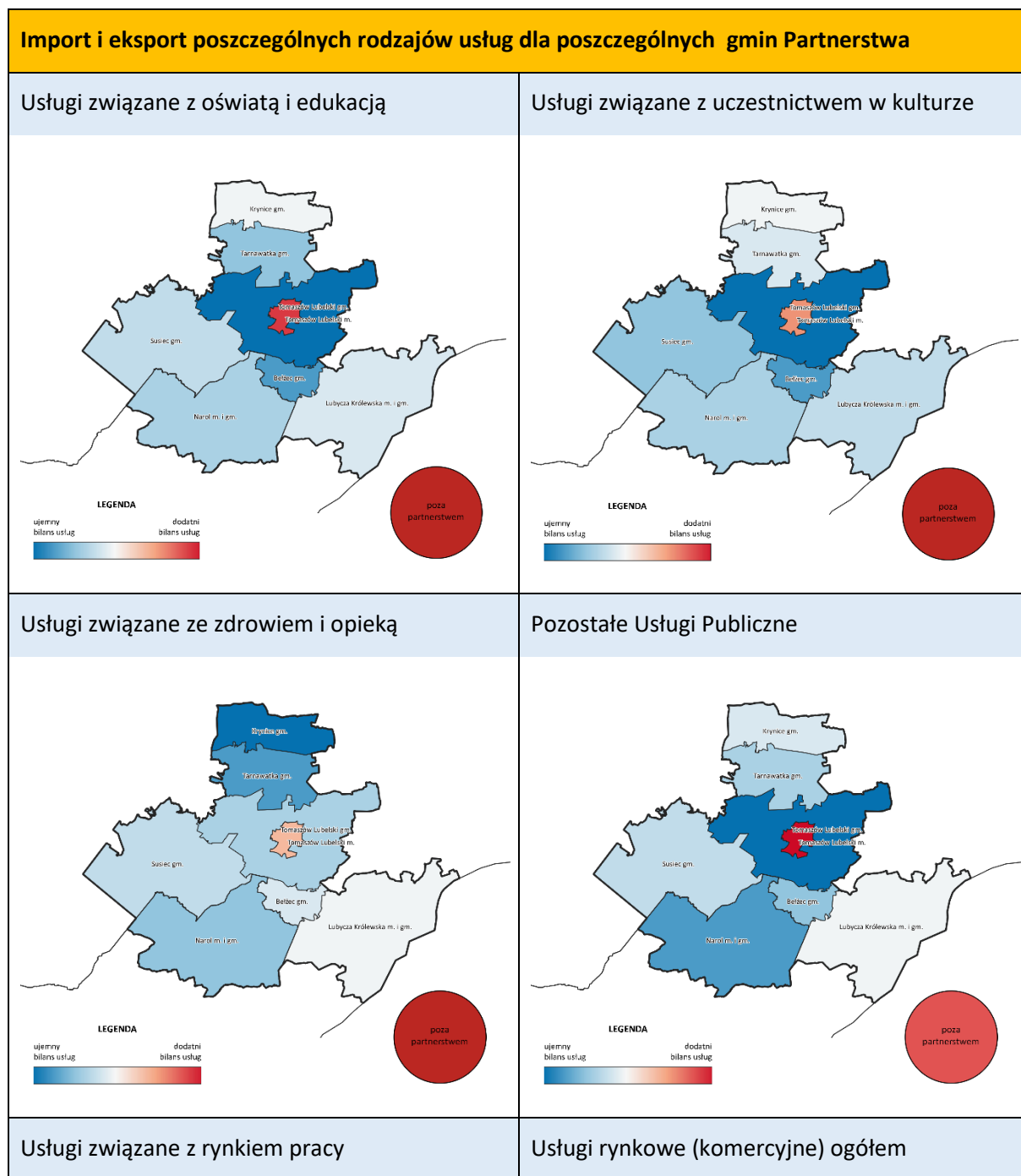
Przebadano dość szczegółowo, jaki jest obraz korzystania przez mieszkańców z 61 usług zarówno publicznych, jak i rynkowych. Usługi te można pogrupować w pięć obszarów usług:

- usługi związane z oświatą i edukacją,
- usługi związane z uczestnictwem w kulturze,

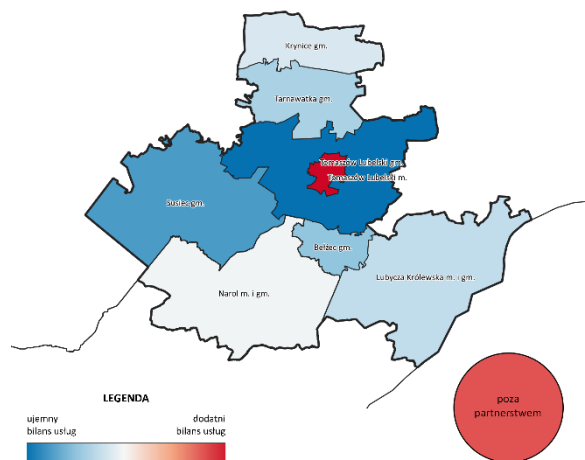
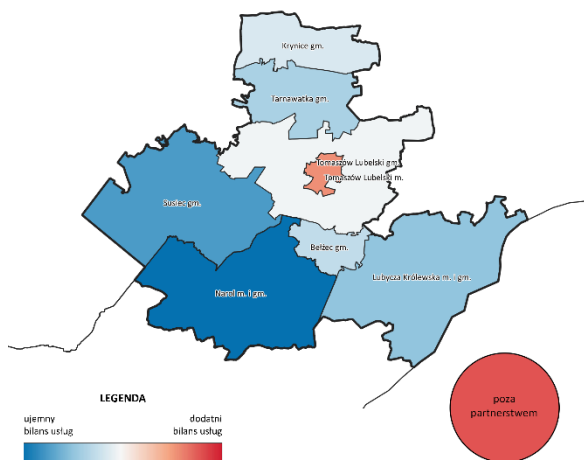
- usługi związane ze zdrowiem i opieką,
- pozostałe publiczne (w tym bezpieczeństwo, administracyjne itp.),
- usługi rynku pracy,
- usługi rynkowe (komercyjne).

Dla każdej z grup zbilansowano „eksport” i „import” danej grupy usług w każdej z gmin. Oto zbiorcze wyniki.

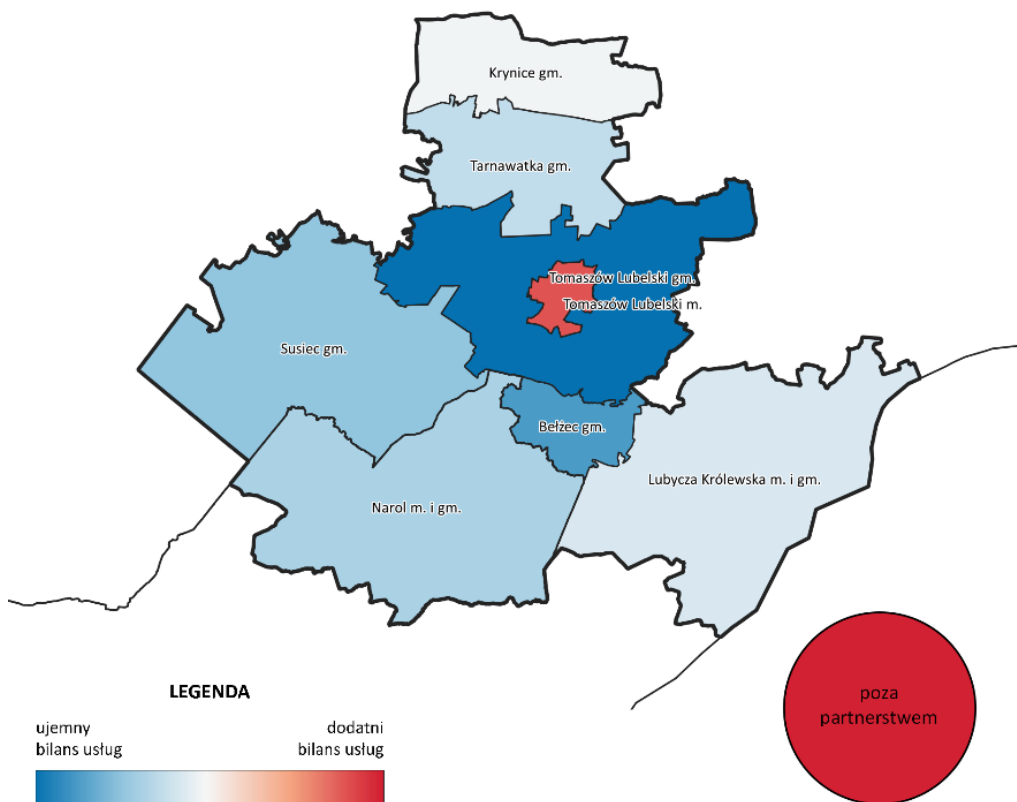
Ryc. 52. Kartogramy bilansu korzystania z sześciu rodzajów usług oraz z usług ogółem

Import i eksport poszczególnych rodzajów usług dla poszczególnych gmin Partnerstwa

Bilans usług OGÓŁEM

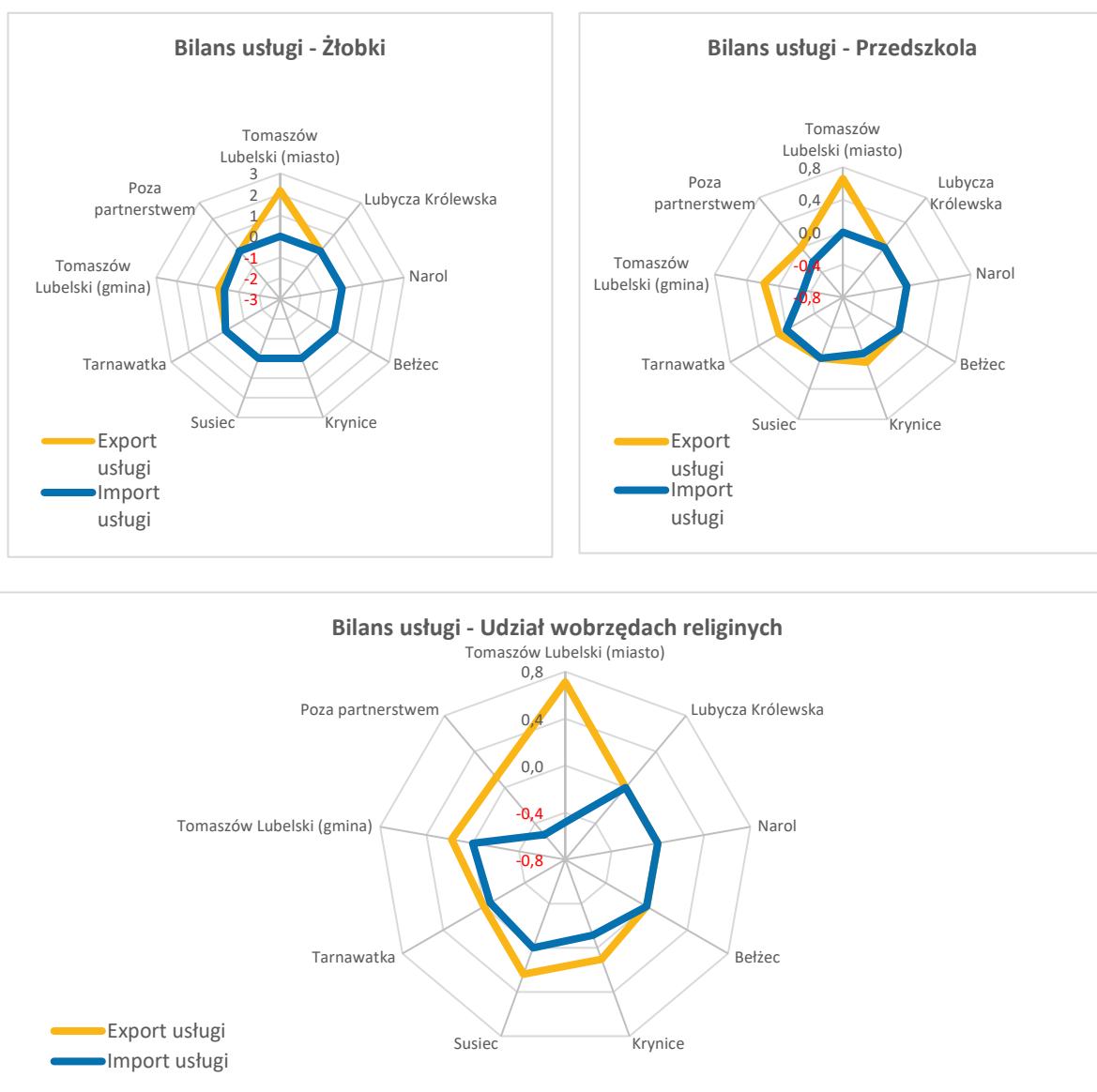
Opracowanie ZMP. Źródło: „Matryca bilansu usług na terenie Partnerstwa”

Kartogramy ujawniają dość monotony obraz podobny w niemal każdej dziedzinie i każdym rodzaju usług: Miasto Tomaszów jest eksporterem niemal wszystkich

rodzajów usług, zaś importerami są w zasadzie wszystkie gminy wokół, ale szczególnie gmina Tomaszów okalająca miasto. We wszystkich grupach rodzajów usług odnotowano bardzo duży import z zewnątrz.

Nawet usługi, które wydają się w naturalny sposób zrównoważone lokalnie, jak opieka nad najmłodszymi dziećmi, czy korzystanie z posługi religijnej, okazują się mieć istotny komponent importowy. Oto przykłady stanu eksportu i importu trzech takich usług. Miasto Tomaszów okazuje się miejscem, gdzie z innych gmin dowozi się dzieci do żłobków i przedszkoli, ale także dojeżdża się tam na mszę.

Ryc. 53. Przykłady usług zbilansowanych: żłobki, przedszkola, usługi religijne

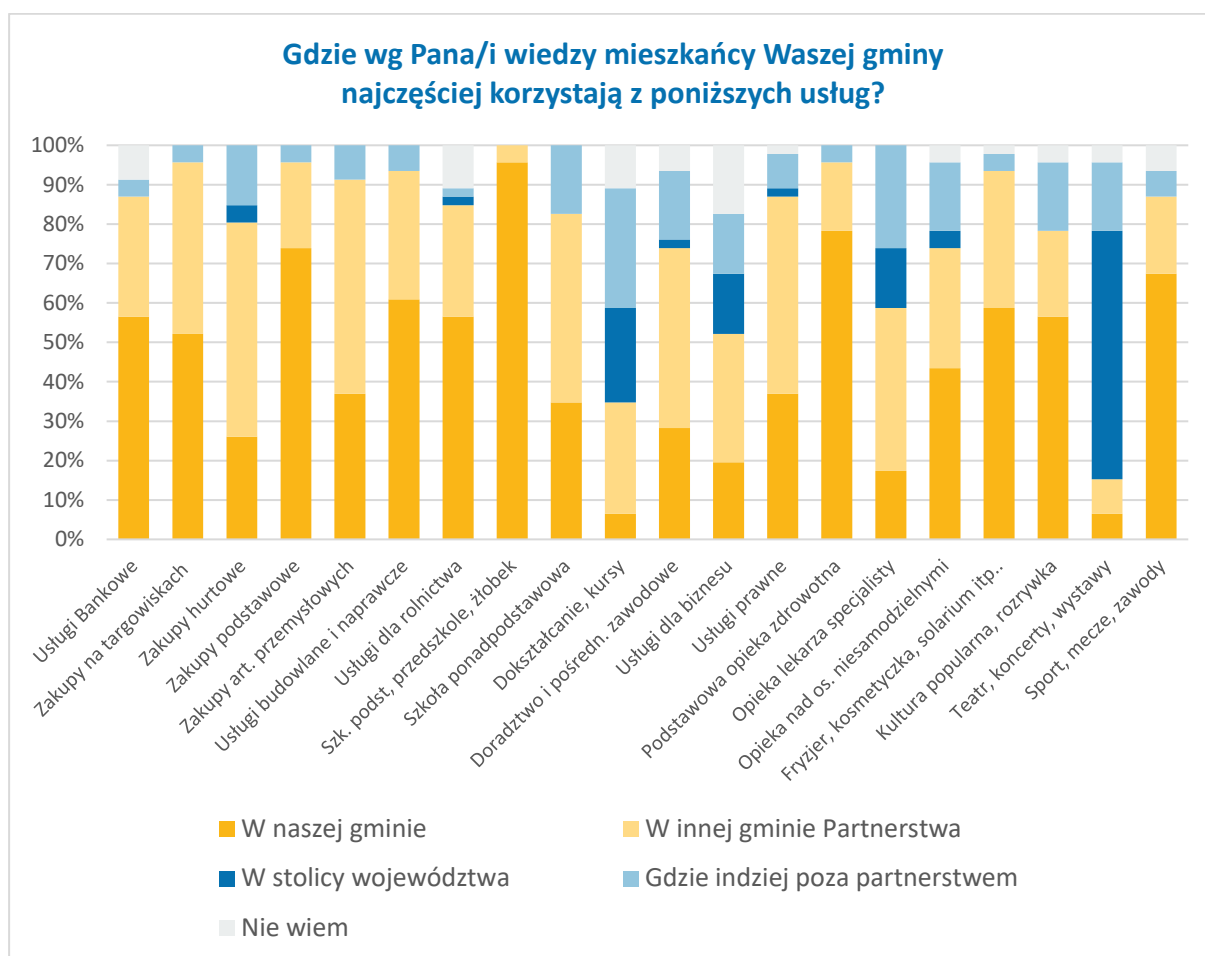
Opracowanie ZMP. Źródło: „Matryca bilansu usług na terenie Partnerstwa”

Podsumowując należy stwierdzić, że Partnerstwo ma konfigurację przepływu usług typową dla obszaru monocentrycznego z jednym ośrodkiem dominującym położonym w centrum, bez konkurencyjnych ośrodków w bliskim otoczeniu. Nie wykryto żadnych interesujących odchyłań od takiego schematu.

2.2.3.7 Korzystanie z usług, przemieszczanie się: badania ankietowe

Wyniki uzyskane narzędziem „Matryca bilansu usług na terenie Partnerstwa” warto zestawzić z opiniami wyrażonymi w ankiecie. Poniższy wykres pokazuje odpowiedzi liderów społecznych Partnerstwa.

Ryc. 54. Korzystanie z usług w opinii liderów społecznych

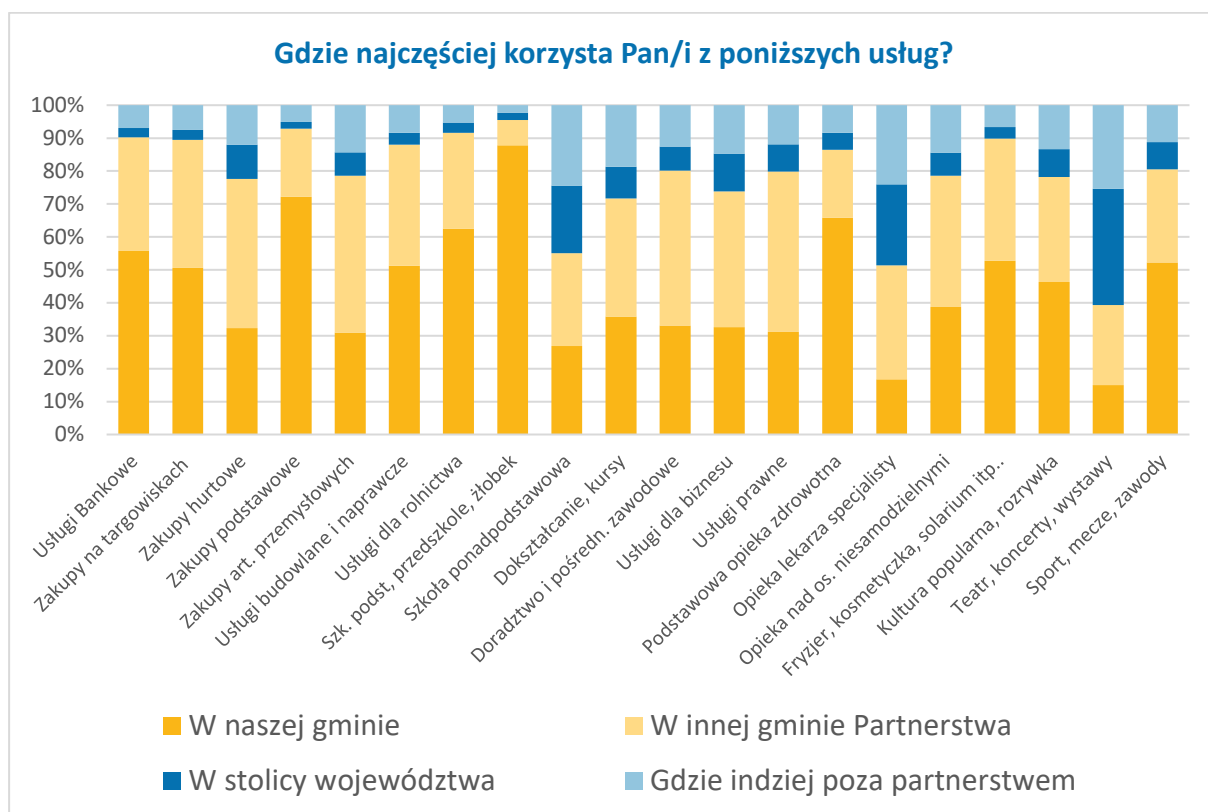

Źródło: ankieta badająca opinię mieszkanki i mieszkańców. Opracowanie własne ZMP

Generalnie z wykresu wyłania się obraz obszaru dużo bardziej samowystarczalnego. Istotny udział wyjazdów na zewnątrz w celu zakupu danej usługi ujawnia się w zasadzie tylko przy czterech usługach. Z pozostałych korzysta się na miejscu. Natomiast potwierdza się zapewne rola Tomaszowa jako dostawcy różnych usług w ramach obszaru Partnerstwa.

Nieco inaczej odpowiadali mieszkańcy. Zwracamy uwagę, że zarówno omawiana wcześniej Matryca Bilansu Usług, jak i ankieta adresowana do liderów, badały **opinię** o tym, „jak z usług najczęściej korzystają inni mieszkańcy”. Natomiast ankieta skierowana do mieszkańców zawierała pytanie o ich własny *modus operandi*, a więc nie o ich opinię, ale o fakty bezpośrednio im znane. W tym znaczeniu wyniki ankiety mogą być bliższe realiów i lepiej oddawać stan faktyczny. Jednak trzeba pamiętać, że subiektywne opinie – nawet gdyby były sprzeczne z faktami – realnie wpływają na późniejsze zachowania konsumenckie.

Ryc. 55. Korzystanie z usług według oświadczeń mieszkańców

Źródło: ankieta badająca opinię mieszkanki i mieszkańców. Opracowanie własne ZMP

Okazuje się, że korzystanie z kultury wysokiej odbywa się jednak w istotnym stopniu na miejscu, a liderzy znacznie nie docenili tu potencjału lokalnego.

To bardzo istotna konkluzja w kontekście przyszłej strategii: mieszkańcy nie podzielają opinii liderów, że po kontakt z wartościową kulturą trzeba za każdym razem jechać do Lublina czy Rzeszowa. Owszem, stolice regionów są ważne, ale około 40% uczestnictwa w kulturze wysokiej odbywa się na miejscu. Za to mieszkańcy jako silnie importową usługę wymieniają **edukację ponadpodstawową**, przy czym dość często wskazują stolicę województwa, jako miejsce nauki. Częściej też od liderów wskazują na konieczność odległych wyjazdów do lekarza specjalisty.

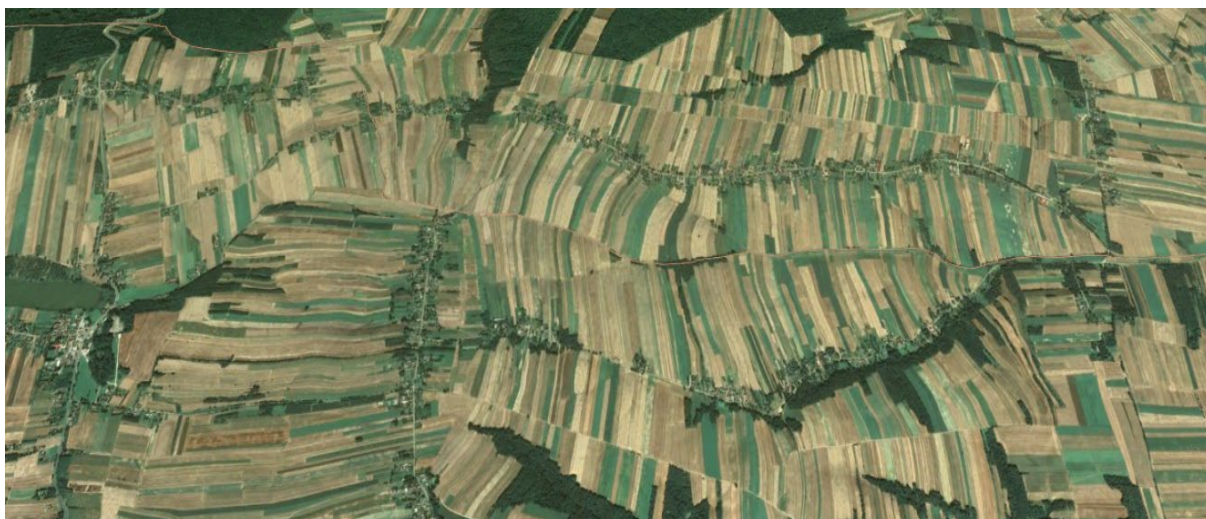
2.2.3.8 Rolnictwo

Partnerstwo w większości składa się z terenów wiejskich i rolnictwo jest znaczącą gałęzią lokalnej gospodarki. W niniejszej diagnozie skupiono się na trzech aspektach lokalnej gospodarki rolnej: niekorzystnej strukturze agrarnej (odziedziczonej po czasach reformy rolnej), waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej oraz zagrożeniu suszą rolniczą.

2.2.3.8.1 Odziedziczona bariera rozwojowa: rozdrobnienie struktury agrarnej

Struktura agrarna na terenie Partnerstwa jest zdecydowanie niekorzystna przez swoje rozdrobnienie, które ukształtowało się w okresie powojennym, a następnie pogłębiało przez lata.

Ryc. 56. Przykład rozdrobnionej struktury agrarnej (gmina Krynice)

Źródło: zdjęcie satelitarne z aplikacji EarthScan (20.03.2021)

Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie rolnym w Partnerstwie wynosi 6,17 ha, odsetek gospodarstw poniżej 1 ha wynosi nadal niemal 20%, a gospodarstwa do 3 ha stanowią niemal 65% ogólnej liczby gospodarstw.

Dodatkowym czynnikiem radykalnie pogarszającym warunki gospodarowania jest struktura gospodarstw rolnych, które są wewnętrznie rozdrobnione i dość często składają się z kilkunastu działek w odległych lokalizacjach. To bardzo podnosi koszty gospodarowania. Proces komasacji gruntów tylko nieznacznie poprawił tę sytuację w ostatnich latach⁹.

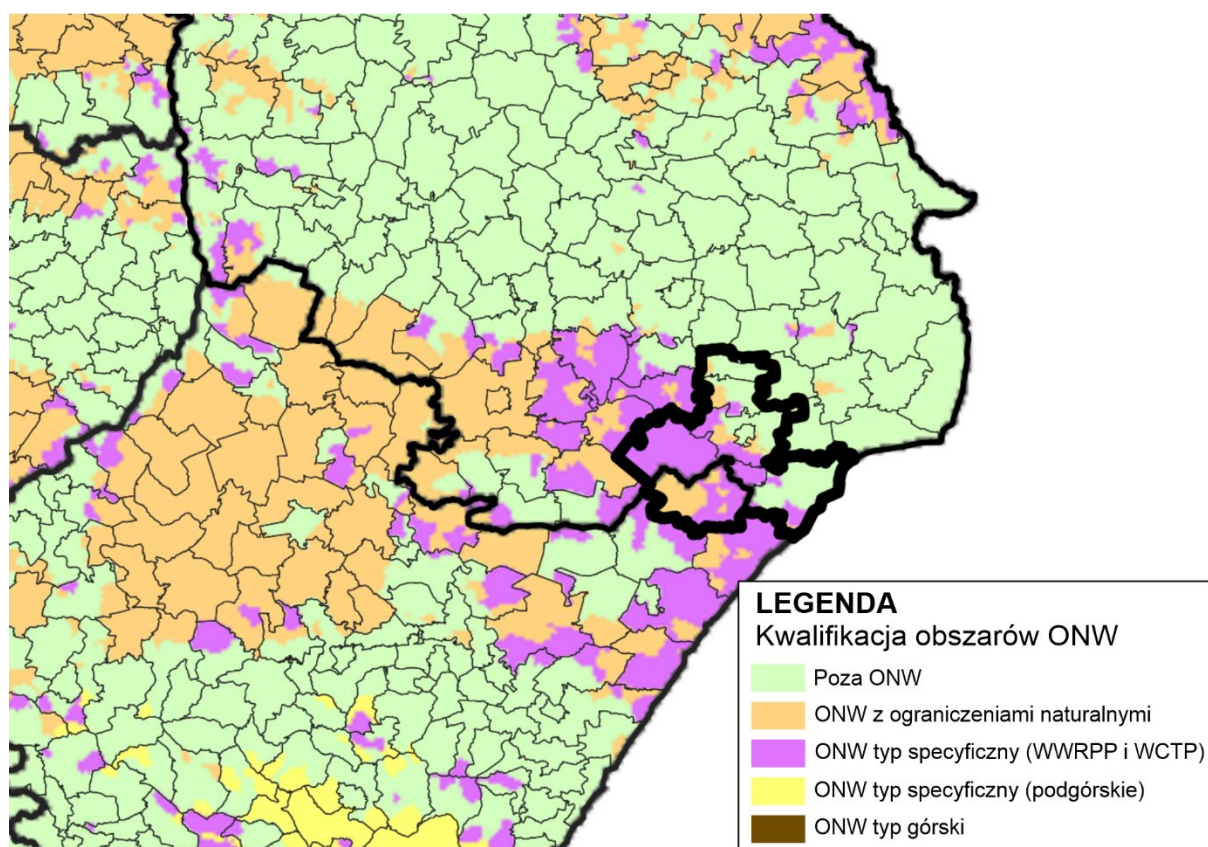
⁹ W chwili sporządzania niniejszej diagnozy nie mamy jeszcze dostępu do danych ze spisu rolnego 2020

2.2.3.8.2 Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej

Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP) jest zespolonym wskaźnikiem przybierającym wartość w przedziale 19,5 – 120 i odzwierciedla potencjał rolniczej przestrzeni produkcyjnej wynikający z warunków naturalnych. Został on opracowany w Instytucie Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowym Instytucie Badawczym w Puławach. WWRPP bazuje na zespolonej ocenie wskaźników poszczególnych elementów siedliska takich jak: jakość i przydatność gleb, stosunki wodne gleb, rzeźba terenu oraz agroklimat, przy czym warunki glebowe wpływają na współczynnik waloryzacji w stopniu decydującym (18 – 95 pkt), agroklimat w mniejszym stopniu (1 – 15 pkt) a rzeźba terenu i stosunki wodne w najmniejszym stopniu (odpowiednio: 0 – 5 i 0,5 – 5).

Wskaźnik waloryzacji jest podstawowym parametrem wyznaczania w Polsce delimitacji ONW i tylko w nieznacznym stopniu jest korygowany o ograniczenia specyficzne, o których mowa w rozporządzeniu UE nr 1305/2013, ustanawiającym jednolite kryteria biofizyczne dla ONW.

Ryc. 57. Kwalifikacja obszarów ONW w Partnerstwie i jego otoczeniu

Opracowanie ZMP. Mapa źródłowa: Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy w Puławach, 2018

Jak widać na mapie, **obszar Partnerstwa ma sytuację bardzo wyraźnie zróżnicowaną.**

- Północna i wschodnia część obszaru Partnerstwa leży w większości poza ONW (zielony kolor na mapie) i ma dobre warunki dla rolnictwa.
- Z kolei Zachodnia część obszaru to warunki niesprzyjające rolnictwu.
- Cała gmina Susiec, cała gmina Bełżec i znaczna część obszaru gminy Narol oraz część obrębów ewidencyjnych w gminach Tomaszów Lubelski, Lubycza Królewska i Tarnawatka należą do typu specyficznego pierwszego (wysoki stopień cenności turystyczno-przyrodniczej).
- Natomiast zachodnia część gmin Narol i Tarnawatka, część obrębów w gminie Tomaszów Lubelski oraz dwa obręby (Romanówka i Zaboreczno) w gminie Krynice to typ ONW z ograniczeniami naturalnymi.

Generalnie według kwalifikacji obszarów ONW **dobre warunki dla rolnictwa występują wyłącznie we wschodniej i północnej części obszaru Partnerstwa.**

2.2.3.8.3 Zagrożenie suszą – kluczowy czynnik generujący straty w rolnictwie

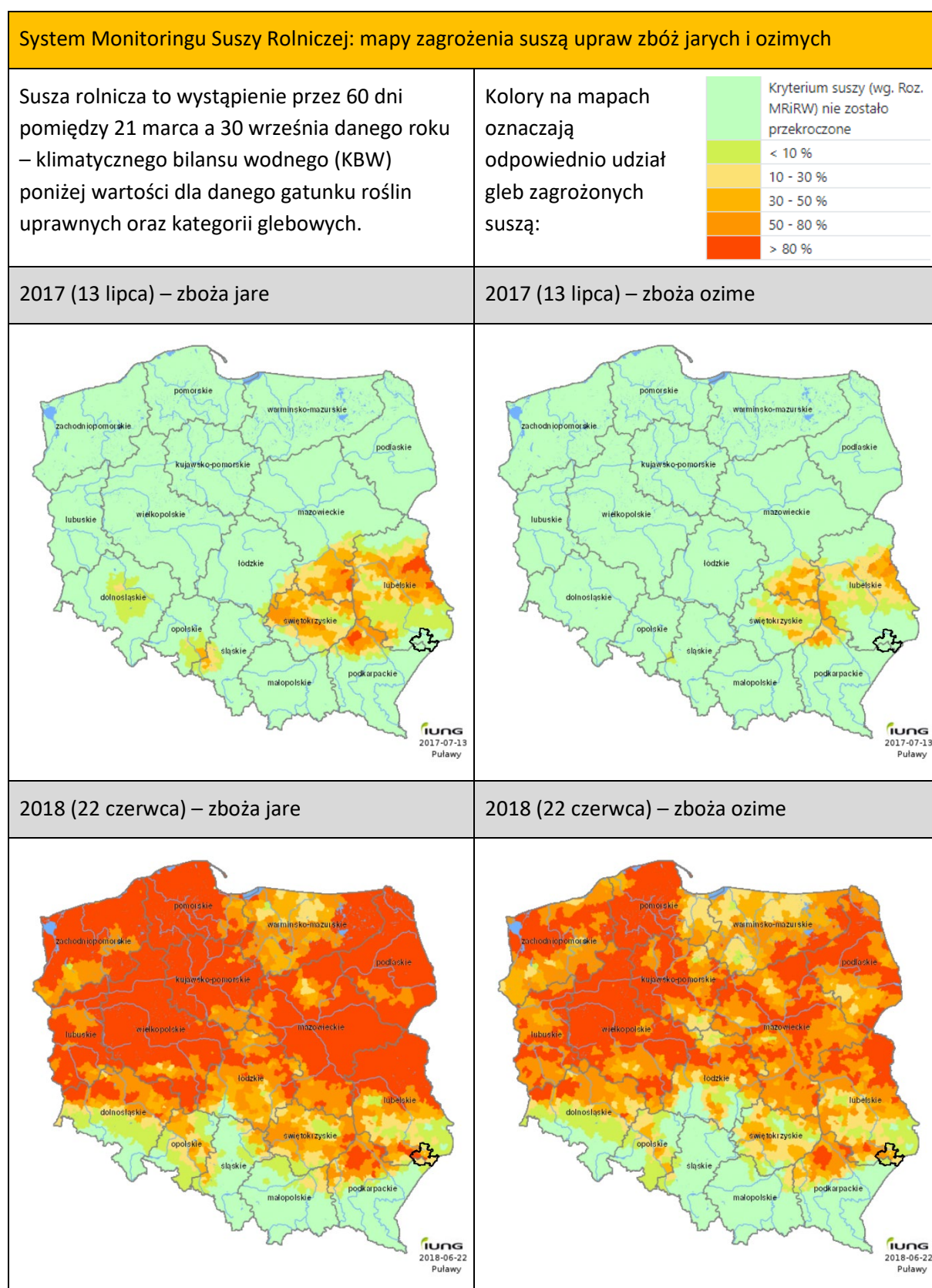
O ile obszar Partnerstwa tylko w części północno-wschodniej ma dobre warunki dla produkcji rolnej, zaś w pozostałej części dominują obręby ONW z ograniczeniami, o tyle **poziom zagrożenia suszą rolniczą jest z kolei czynnikiem, który dla całego obszaru Partnerstwa wypada korzystnie.**

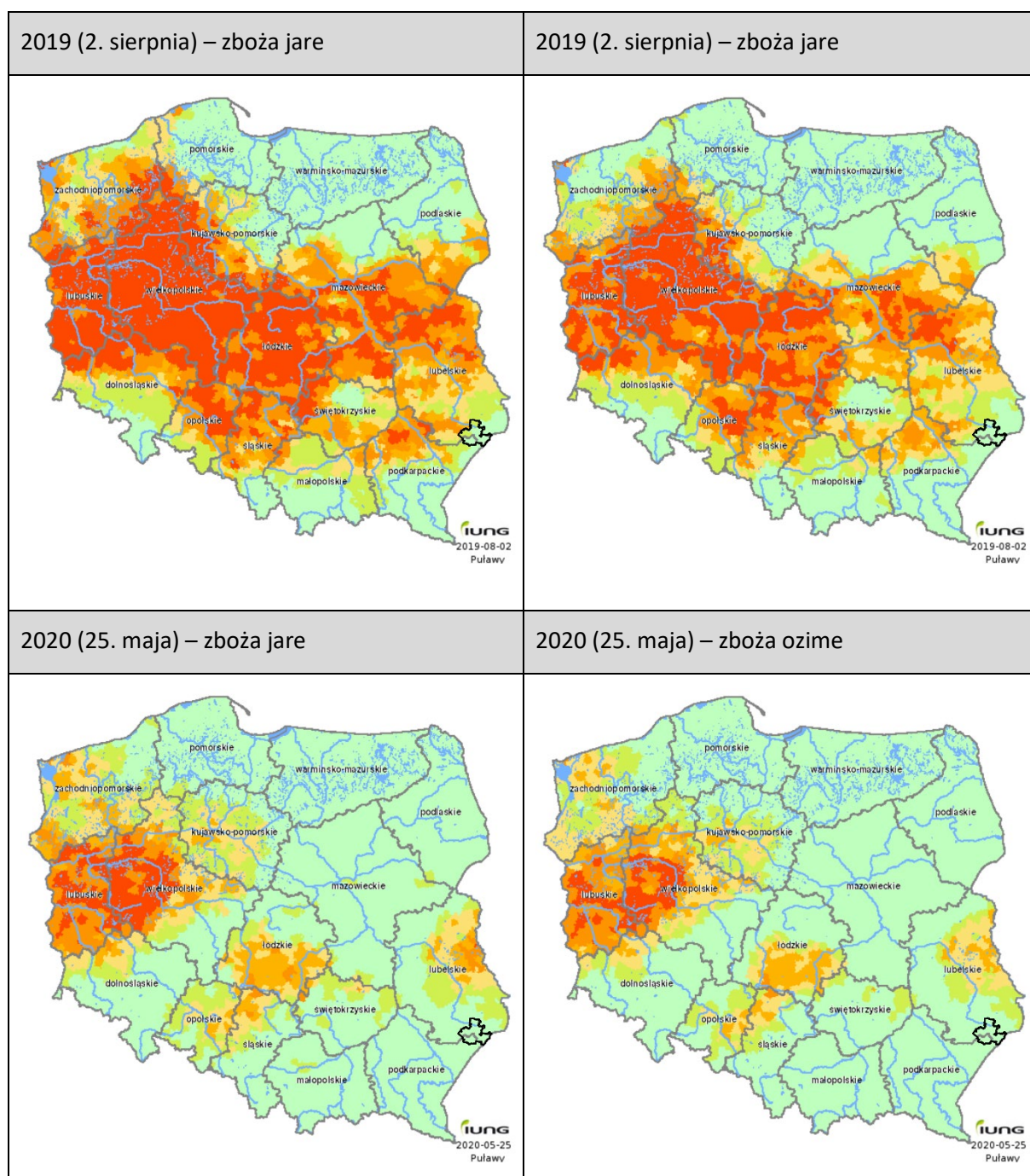
Poniższa tabela pokazuje mapy zagrożenia zjawiskiem suszy rolniczej dla czterech lat: 2017 – 2020 na przykładzie poziomu zagrożeń dla zbóż jarych (lewa kolumna) i ozimych (prawa kolumna), odnotowanych w najgorszym momencie roku.

W analizowanym okresie mieliśmy zarówno lata wilgotne, lata przeciętne, jak i lata katastrofalnie suche. Do analizy wybrano dla każdego roku okresy dziesięciodniowe o najwyższym w danym roku poziomie zagrożenia suszą rolniczej w pobliżu obszaru Partnerstwa. Dla poszczególnych lat były to odpowiednio:

- 2017 – 13 lipca,
- 2018 – 22 czerwca,
- 2019 – 2 sierpnia
- 2020 – 25 maja.

Ryc. 58. Obszar Partnerstwa a zagrożenie suszą rolniczą w ostatnich czterech latach

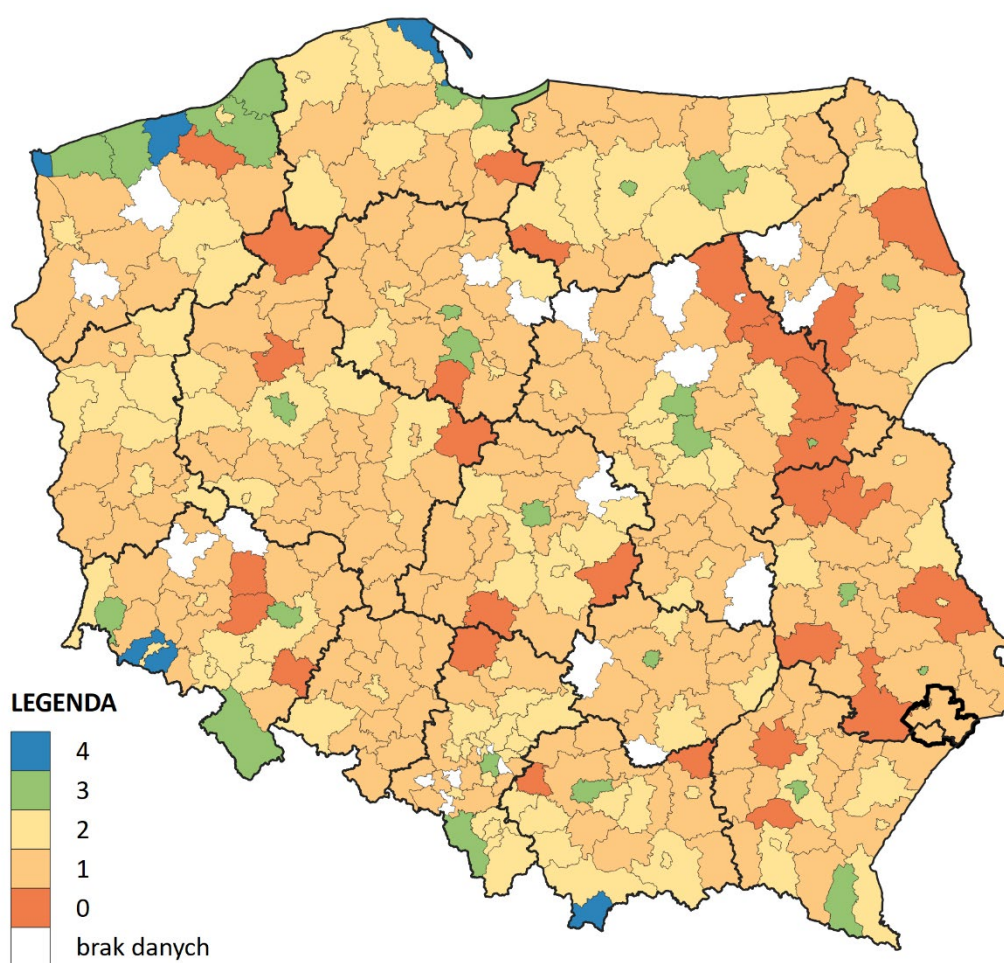
Źródło: IUNG-PIB, System Monitoringu Suszy Rolniczej: <http://www.susza.iung.pulawy.pl/>. Wykorzystano mapy zagrożenia suszą, pomocniczo weryfikując je z mapami KBW.

Jak widać na mapach zagrożenia suszą SMSR, jedynie w krótkotrwałym, szczytowym momencie suszy letniej 2018 r. w obszarze Partnerstwa odczuwalna była susza na części obszaru partnerstwa, przy czym tylko w gminie Susiec objęta ona do 50% gleb. **Należy uznać, że zagrożenie suszą obszaru Partnerstwa jest niskie.**

2.2.3.9 Turystyka

Omówimy tu turystykę jako gałąź gospodarki, sprzedającą **produkt turystyczny**, a więc „całość dóbr i usług, które nabywa konsument podczas podróży turystycznej oraz zbiór korzyści, jakie osiąga nabywca, w związku z udziałem w niej”¹⁰. Na produkt turystyczny z reguły składają się atraktory (elementy, po które przyjeżdża turysta – w przypadku Roztocza kluczowo ważnym atraktorem jest krajobraz) oraz odpłatne usługi towarzyszące korzystaniu z atraktorów. Istotą produktu turystycznego jest właśnie jego **skomercjalizowanie**, powiązanie z atraktorami takich usług udzielanych na miejscu, które przyniosą dochód danemu terenowi.

Ryc. 59. Pozycja powiatów wg syntetycznego wskaźnika rozwoju funkcji turystycznej (2019)

Źródło: Opracowanie ZMP na podstawie danych BDL GUS, wg metodyki A. Szromka

¹⁰ Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B.(2010). Produkt Turystyczny, PWE, Warszawa, s. 85- 119

Mapa pokazuje pozycję poszczególnych powiatów wg syntetycznego wskaźnika rozwoju **funkcji turystycznej**¹¹ (WRFT) w 2019 roku. Wskaźnik został zsyntetyzowany z czterech międzynarodowych i – jak widać – wskazuje on jako turystyczne tylko lokalizacje (a) nadmorskie, (b) górskie i (c) duże miasta. Obszar Roztoczańskiego Parku Narodowego wypada wg WRFT jako obszar o zerowej funkcji turystycznej. **Przytaczamy go dla porządku, aby stwierdzić, że kryteria funkcji turystycznej muszą być dziś bardziej indywidualne.** Znaczenie różnych segmentów turystyki dla lokalnej gospodarki można ocenić na podstawie kilku kryteriów.

- Średnia wysokość budżetu, wydawanego przez turystę podczas pobytu.
- Liczba turystów łącznie w ciągu sezonu korzystających z danego rodzaju usługi, lub przyciąganych przez dany atraktor.
- Potencjał wzrostu danego segmentu ruchu turystycznego.

Nie posiadamy danych, aby oszacować dwa pierwsze z tych kryteriów. Możemy natomiast oszacować potencjał wzrostu na podstawie analogicznych atrakcji w innych lokalizacjach, tego jakie zainteresowanie one budzą i jaki jest potencjał ich komercjalizacji, a następnie wzrostu.

Kolejność przedstawionych poniżej atraktorów turystycznych i segmentów ruchu turystycznego nie rankinguje ich znaczenia, chociaż układając listę kierowaliśmy się wynikami badań ankietowych przeprowadzonych wśród liderów opinii.

2.2.3.9.1 Atrakcyjność krajobrazowa

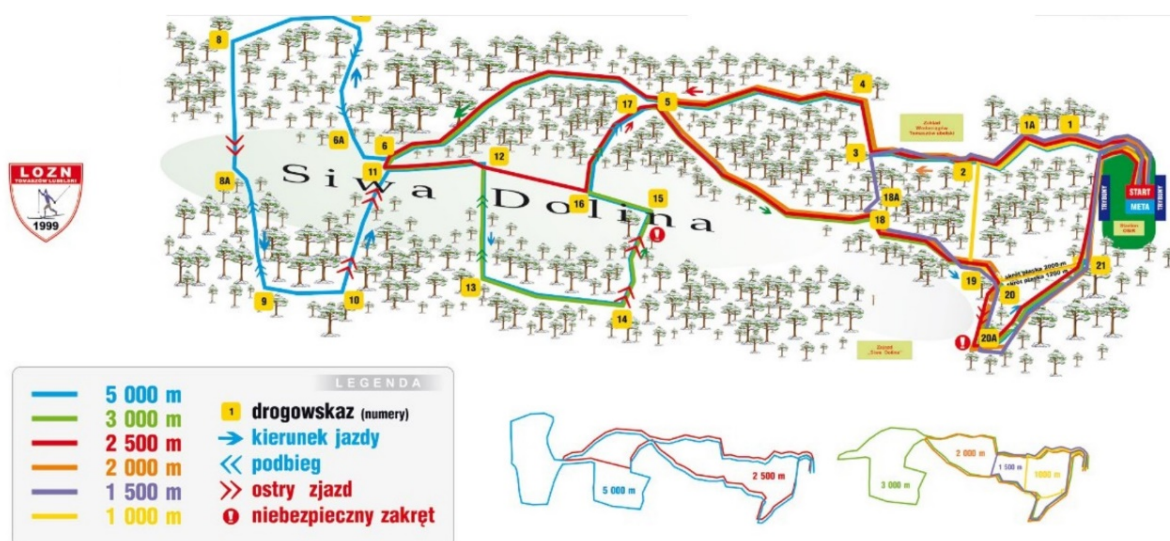
Krajobraz można podziwiać podczas wędrówek pieszych, rowerowych oraz z wież i platform widokowych. Odpowiednie zaplanowanie lokalizacji tras i punktów widokowych może bardzo podnieść atrakcyjność wszelkich wycieczek i całego pobytu wypoczynkowego. Podziwianie krajobrazów nie wymaga jednak dotarcia do miejsc o szczególnych cechach. Najważniejszą atrakcją jest samo powolne przemieszczanie się w harmonijnym krajobrazie pełnym szczegółów i planów o różnej głębokości. Roztocze ze swoim pofałdowanym, pagórkowatym pejzażem idealnie nadaje się do turystyki pieszej, rowerowej, konnej czy narciarstwa biegowego. Krajobraz to najważniejszy atraktor tego obszaru. **Dlatego kluczowe jest nastawienie wszelkich planów we wszystkich dziedzinach na ochronę krajobrazu.**

¹¹ Funkcja turystyczna to „działalność społeczno-ekonomiczna, która jest skierowana na obsługę turystów i którą miejscowość lub obszar spełnia w systemie gospodarki narodowej” (por. A. Kowalczyk: *Geografia turystyki*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000)

2.2.3.9.2 Turystyczne narciarstwo biegowe

Ukształtowanie terenu sprzyja narciarstwu biegowemu. W Tomaszowie od lat istnieje silna sekcja sportowa narciarstwa biegowego. Na terenie miasta, w Siwej Dolinie, jest kilka zapętlonych tras dla biegów narciarskich o długościach od 1 do 5 km. Trasy te są całoroczne, latem są wykorzystywane jako trasy biegowe, rowerowe, do uprawiania nordic walkingu, itp.

Ryc. 60. Narciarskie trasy biegowe w „Siwej Dolinie” (miasto Tomaszów Lubelski)

Źródło: serwis informacyjny Lubelskiego Okręgowego Związku Narciarskiego z siedzibą w Tomaszowie Lubelskim

2.2.3.9.3 Narciarstwo zjazdowe

Między wsiami Justynówka i Majdan Górny w gminie Tomaszów Lubelski znajduje się wzniesienie Biała Góra (352 m n. p. m.). W okresie zimowym północnozachodni stok Białej Góry od lat jest użytkowany jako stok narciarski. Obecnie (rok 2021) trwa przebudowa wyciągu, stoku narciarskiego i całej infrastruktury towarzyszącej

Po przebudowie będzie dostępna ponad 250 metrowa trasa przeznaczona do jazdy po śniegu. Jej średnie pochylenie wyniesie 25 proc. Dolna stacja wyciągu znajdzie się na wysokości 253 metrów nad poziomem morza, natomiast górna – 65 metrów wyżej. Budynek znajdujący się na szczycie będzie czynny zarówno w sezonie zimowym jak i letnim – w lecie będzie do niego dostęp dzięki ścieżce spacerowej.

Ryc. 61. Wizualizacja projektu stacji narciarskiej na Białej Górze (352 m n. p. m.).

Źródło: serwis informacyjny gminy Tomaszów Lubelski

Potencjał turystyczny narciarstwa rekreacyjnego – w tym komercjalizacji tej gałęzi turystyki – oceniamy jako średnio-duży. Wymaga on jednak przemyślanej promocji i wkomponowania w bardziej złożone produkty turystyczne.

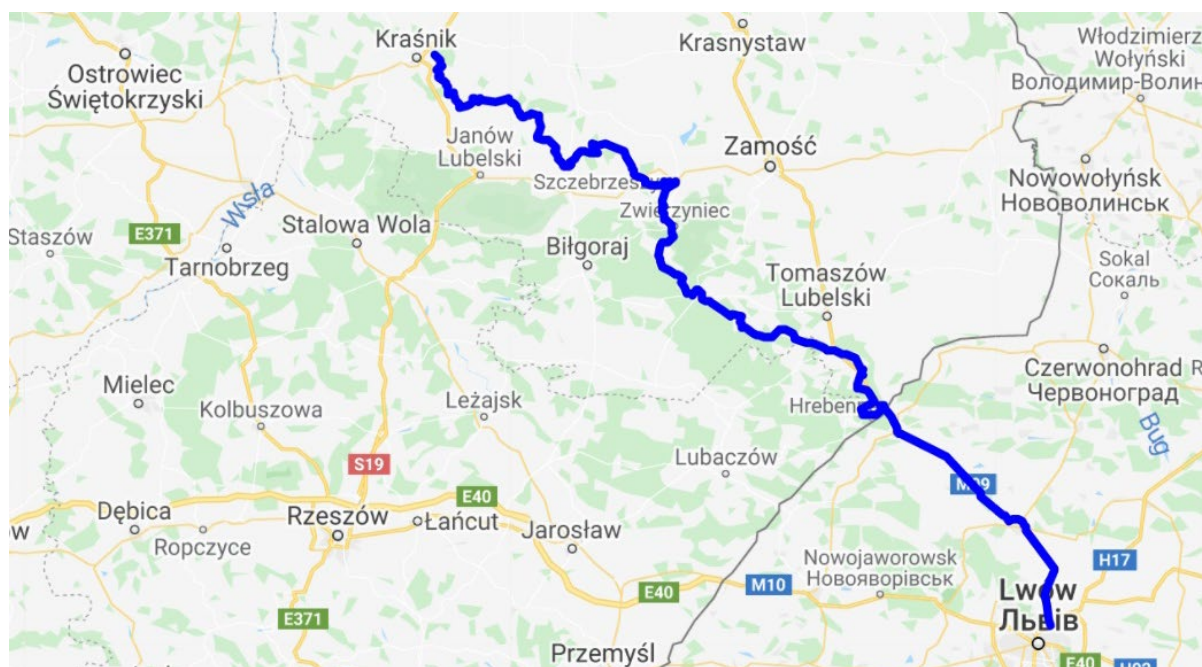
2.2.3.9.4 Turystyka rowerowa

Potencjał turystyki rowerowej został wskazany przez liderów lokalnych w badaniu jako drugi najważniejszy potencjał rozwojowy obszaru – po narciarstwie. Faktycznie przez Roztocze przechodzą obecnie dwie główne trasy rowerowe

- Centralny Szlak Rowerowy Roztocza (CSzRR)
- Wschodni Szlak Rowerowy Green Velo

Centralny Szlak rowerowy Roztocza (CSzRR) jest rodzajem „kręgosłupa” sytemu tras rowerowych Roztocza. Powstał w 2004 r., dzięki zaangażowaniu Urzędu Marszałkowskiego w Lublinie. W granicach Polski CSzRR ma długość 188 km, a w Ukrainie 80 km. Powiązanych z nim jest ok 26 lokalnych tras rowerowych o łącznej długości ok. 900 km. Dotychczas nie była jednak dla tego szlaku budowana oddzielna wydzielona infrastruktura drogowa.

Ryc. 62. Przebieg Centralnego Szlaku Rowerowego Rostocza (CSzRR)

Źródło: Opracowanie Rostoczańskiego Parku Narodowego

Dzięki programowi PBL 2014-2020 i projektowi „Bike Like Rostocze – together in spite of borders”, realizowanym w polsko-ukraińskim partnerstwie, główna trasa rowerowa Rostocza poddana została rewitalizacji. W ramach projektu:

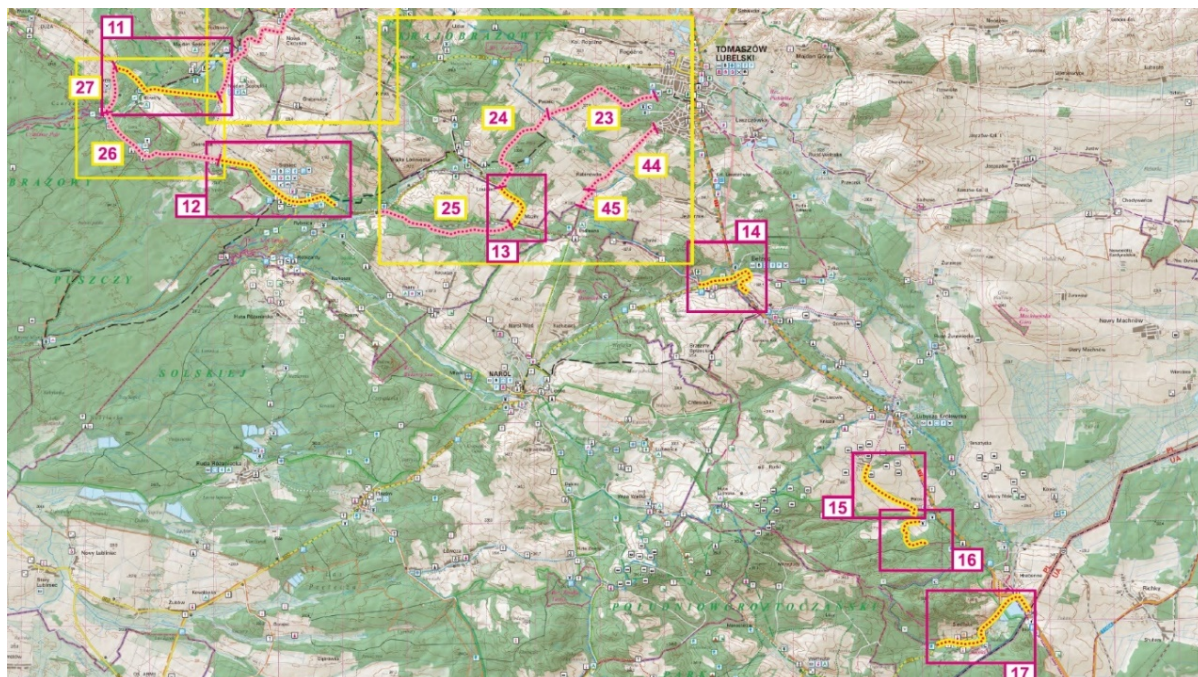
- odnowiono oznakowanie,
- wykonano punkty obsługi rowerzystów wyposażone w wiaty i tablice informacyjne oraz stacje naprawy rowerów,
- wydano mapy i przewodnik, opracowano aplikację na telefon,
- zorganizowano cykl szkoleń dla osób zajmujących się obsługą rowerzystów oraz rajdy promujące turystykę rowerową na Rostoczu.

W marcu 2021 r. do Kontraktu Programowego w ramach Funduszy Europejskich dla Lubelskiego 2021-2027 złożono projekt przedsięwzięcia pn. „Rostocze – kraina rowerów”, które polegać ma na budowie dróg pieszo-rowerowych oraz punktów obsługi rowerzystów. W sumie planuje się wykonanie 220 km dróg pieszo-rowerowych w 52 lokalizacjach, w tym:

- w ciągu Centralnego Szlaku Rowerowego Rostocza (CSzRR) wybudowanie 93 km dróg pieszo-rowerowych w 17 lokalizacjach;
- na trasach powiązanych z CSzRR wybudowanie 127 km dróg rowerowych wykonanych w najbardziej newralgicznych odcinkach tych tras.

Ponadto powstanie dodatkowych 20 punktów obsługi rowerzystów wyposażonych w małą architekturę drewnianą (wiaty, ławy, stoły, stojaki rowerowe), tablice informacyjne, stacje napraw rowerów, stacje ładowania rowerów elektrycznych, itp. Na tym etapie prac koszt budowy 1 kilometra drogi rowerowej jest szacowany na 1,5 mln PLN. Jeśli projekt zostanie zaakceptowany, będą to pierwsze odcinki infrastruktury drogowej dedykowane wyłącznie dla rowerzystów.

Ryc. 63. Odcinki nowych dróg rowerowych planowanych do budowy na obszarze partnerstwa w ramach projektu „Roztocze – kraina rowerów”

Źródło: Dokumentacja projektu „Roztocze – kraina rowerów”, złożonego przez Stowarzyszenie „Euroregion Roztocze”

Drugim kluczowym szlakiem jest szlak Wschodni Szlak Rowerowy „Green Velo”, stworzony z środków Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej 2007–2013. Nie jest przypadkiem, że nazwa szlaku nawiązuje do „EuroVelo – Europejska Sieć Szlaków Rowerowych”, mimo że do wspomnianej sieci nie należy¹². Wskazuje to na rozmach planu. Na razie nie wszędzie jakość dróg rowerowych tworzących szlak dorównuje tym ambicjom. Jeszcze przez długie lata będzie musiała być tworzona wzdłuż jej przebiegu infrastruktura rowerowa spełniająca europejskie standardy. Nie zmienia to jednak kluczowego znaczenia tej trasy, w której promocje włożono już dużo pracy i środków.

¹² Sieć EuroVelo jest projektem Europejskiej Federacji Cyklistów. Jej celem jest budowa dziewiętnastu długodystansowych szlaków rowerowych biegnących przez całą Europę. Docelowa całkowita długość szlaków ma wynosić prawie 90 tysięcy km.

Ryc. 64. Ogólny przebieg szlaku Greenvelo

Źródło: Strona internetowa szlak Wschodni Szlak Rowerowy „Green Velo”

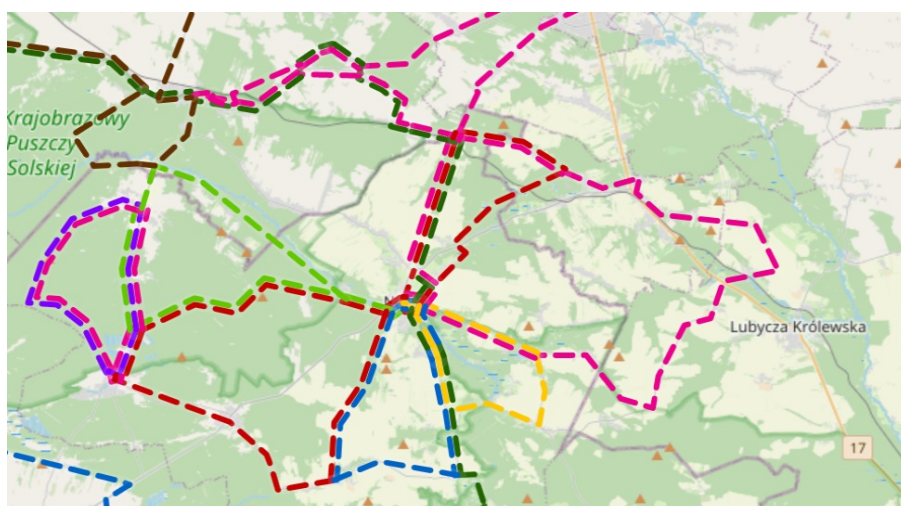
Ryc. 65. Wschodni Szlak Rowerowy Green Velo – fragment głównej trasy przebiegający przez obszar Roztocza i tereny przyległe

Źródło: opracowanie własne na podstawie Google Maps” oraz z wykorzystaniem mapy z serwisu szlaku Green Velo

Od szlaku „rdzeniowego” odchodzą liczne trasy wycieczkowe, pozwalające poznać wszystkie cenne obiekty leżące w pobliżu głównego szlaku. Jest już zadaniem gmin, aby takie szlaki zaprojektować i powiązać z szlakiem głównym oraz odpowiednio o nich poinformować. **Wzorowo zadanie to wykonała gmina Narol.**

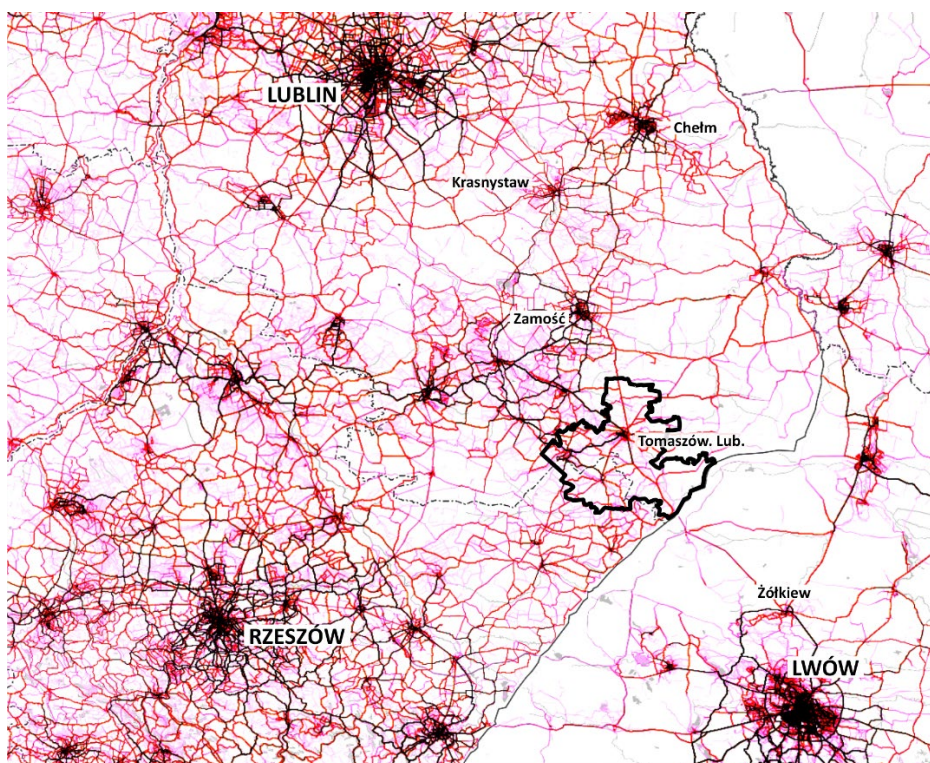
Ryc. 66. Rowerowe szlaki gwiazdziste

Źródło: Strona internetowa szlak Wschodni Szlak Rowerowy „Green Velo”

Należy dodać, że faktyczny ruch rowerowy w obszarze Partnerstwa i jego otoczeniu jest dość dokładnie przebadany przez aplikacje „rowerowe” instalowane przez rowerzystów w swoich smartfonach i zostawiające ślad GPS, który tworzy interaktywną mapę intensywności ruchu rowerowego. Obecnie mapa aktywności rowerowej w trójkącie Lublin – Rzeszów – Lwów wygląda imponująco.

Ryc. 67 Mapa faktycznej aktywności rowerowej wokół Partnerstwa

Opracowanie: ZMP na podstawie: <https://www.strava.com/>

2.2.3.9.5 Dzikie Roztocze

Mocno powiązane z turystyką rowerową jest „Dzikie Roztocze”. To nazwa obejmująca stosunkowo słabiej wypromowane i mniej intensywnie zagospodarowane turystycznie części Roztocza w ramach Partnerstwa: przede wszystkim gminę Narol i zachodnią część gminy Lubycza Królewska (a poza partnerstwem gminę Horyniec-Zdrój). To teren o niewielkim natężeniu ruchu turystycznego. Docierają tutaj osoby poszukujące aktywnego wypoczynku i kontaktu z naturą. Przykładem usługi turystycznej dopasowanej do tego wizerunku są trasy do jazdy rowerami terenowymi – tak zwane „single-tracki”. Są to wąskie i kręte ścieżki o szerokości dla pojedynczego rowerzysty (stąd nazwa), przygotowane z myślą o rowerzystach preferujących jazdę po wymagających trasach terenowych. Choć występują często naturalnie jako część lasu, w dużej mierze są dziś elementami budowanymi specjalnie na potrzeby tysięcy rowerzystów poszukujących niezapomnianych wrażeń podczas jazdy rowerem.

Ryc. 68. Przykłady single tracków cross country

Źródło: Wikipedia

Taka infrastruktura rowerowa wymaga niewielkich inwestycji, przede wszystkim wyznaczenia i częściowego ukształtowania ścieżek, oznakowania ich i zadbania o infrastrukturę towarzyszącą. Nie wymaga natomiast budowania samych dróg rowerowych, co w wypadku standardowej infrastruktury rowerowej jest największą składową kosztów. Jeżeli poprzednio przywoływaliśmy koszt 1,5 mln zł za kilometr infrastruktury rowerowej to tutaj spodziewamy się kosztów znacznie, znacznie niższych.

2.2.3.9.6 Szlak cerkiewny

Architektura sakralna Roztocza jest bardzo ważnym zasobem kulturowym, dokumentującym ślady przenikania się kultur – wschodniej i zachodniej. Szczególną rolę odgrywają tutaj cerkwie greckokatolickie, których współcześnie zostało już bardzo niewiele.

**Ryc. 69. Grekokatolicka cerkiew
św. Bazylego w Bełżcu**

Źródło: Wikipedia

**Ryc. 70. Ruiny cerkwi św. Paraskewy
w Kniaziach**

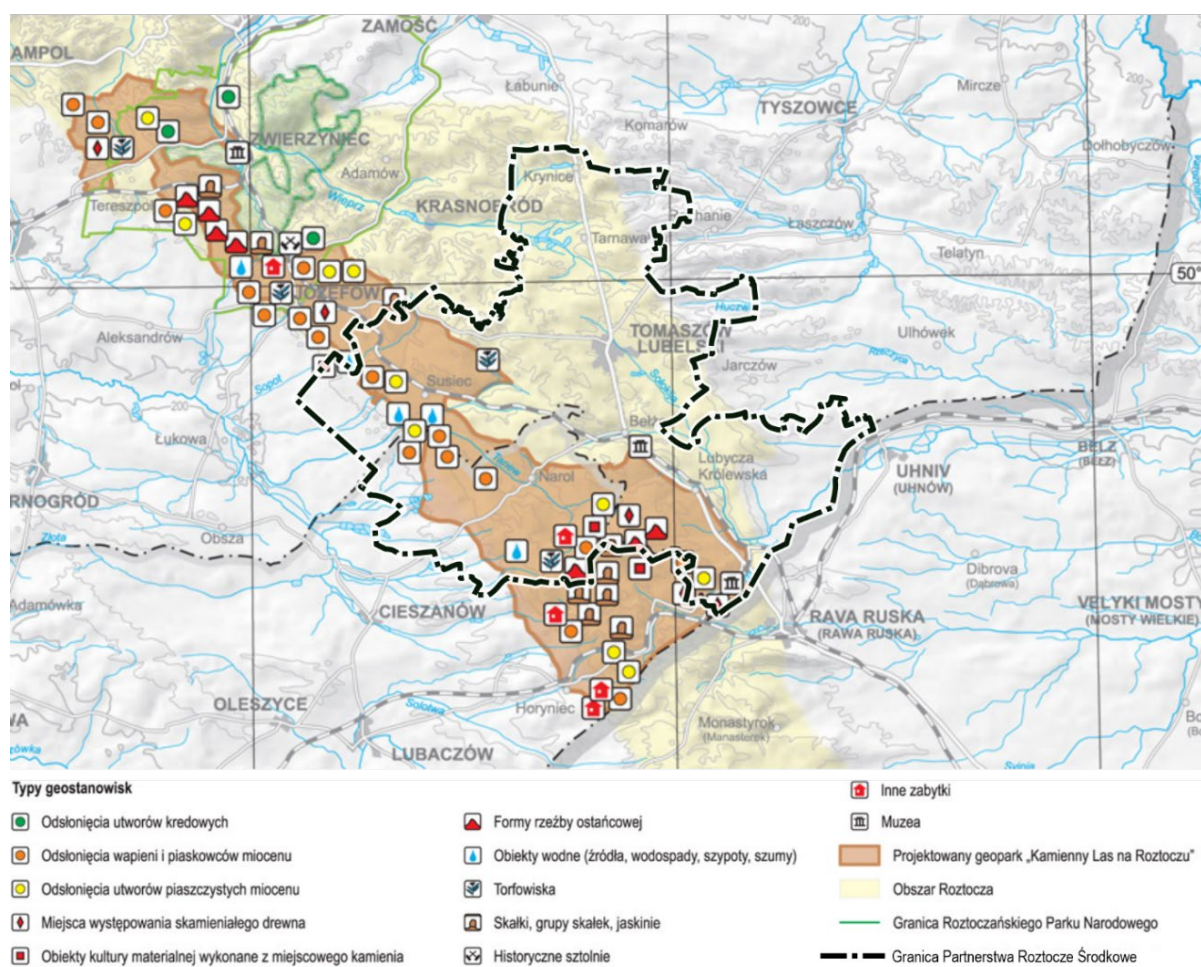
Źródło: Wikipedia

Z punktu widzenia atrakcyjności turystycznej wartościowe są także obiekty w złym stanie, nieużytkowane. Ruiny cerkwi św. Paraskewy w Kniaziach były scenografią filmu „Zimna Wojna” – zdobywcy pięciu Europejskich Nagród Filmowych i nominacji do Oscara.

2.2.3.9.7 Szlak Geologiczny

Na Roztoczu znajduje się wiele ciekawych stanowisk geologicznych. Najciekawszym jest „kamienny las” we wsi Siedliska w gminie Lubycza Królewska. Są tam liczne pnie sekwoi, które rosły na tym terenie 12–16 mln lat temu i nasączyły się krzemianami. W zbiorach lokalnego wiejskiego muzeum znajduje się ponad 500 fragmentów skamieniałych drzew. Większe okazy spotkać możemy również na trasie edukacyjnej ścieżki kulturowo-przyrodniczej „Szlakiem Skamieniałych Drzew” o długości 2 km. Wokół tej kluczowej atrakcji powstała szersza koncepcja utworzenia Geoparku Kamienny Las, promowana przez Roztoczański Park Narodowy. Jak widać na poniższej mapie, znacząca część atrakcji przyszłego Geoparku znajduje się w granicach obszaru Partnerstwa. Turystyka geologiczna może być na pewno rozpatrywana jako dodatkowy element szerszego produktu turystycznego, ale trzeba zdawać sobie sprawę, że nie jest łatwa do skomercjalizowania.

Ryc. 71. Stanowiska geologiczne na obszarze Roztocza wg koncepcji „Geopark”

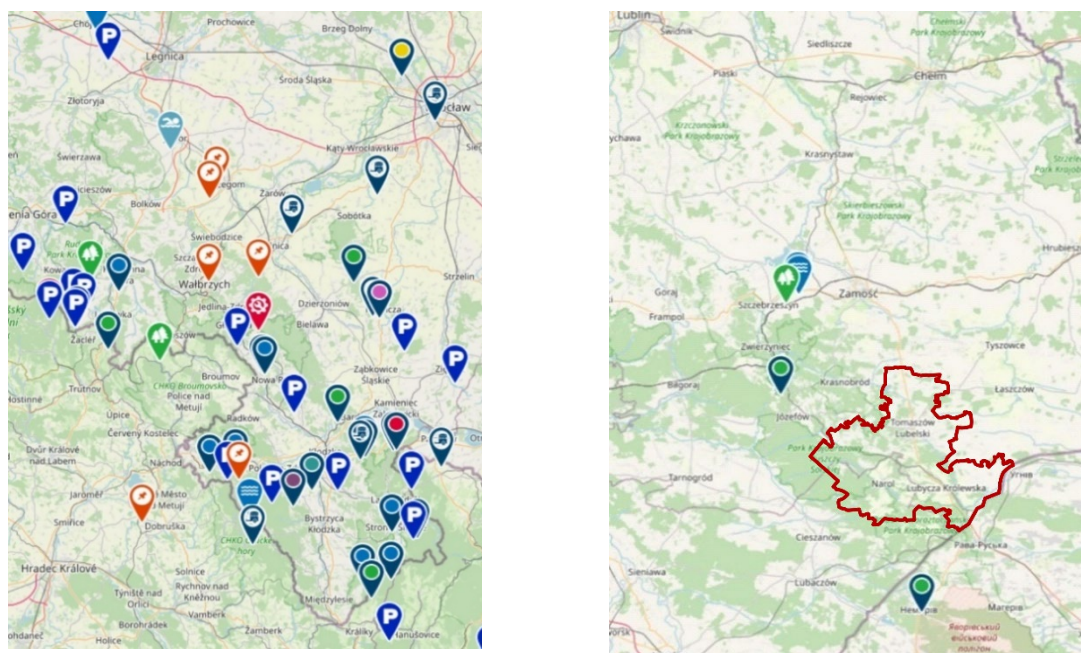

Opracowanie: ZMP. Mapa źródłowa: Roztoczański Park Narodowy
(<https://roztoczanski.pn.pl/files/park-na-roztoczu/geopark/geopark.jpg>)

2.2.3.9.8 Turystyka kamperowa

Turyści mieszkających we własnych samochodach i przyczepach nie wydają zbyt wiele – przede wszystkim nie korzystają z noclegów. Korzystają jednak z restauracji, sklepów, usług i atrakcji turystycznych. Miejsce pobytu zmieniają zazwyczaj co 2-3 dni. Tak podróżują osoby zamożniejsze i/lub bardziej zaradne (kampery są zbudowane coraz częściej samodzielnie poprzez przerabianie samochodów dostawczych). „Kamperowcy” to środowisko, które bardzo łatwo i chętnie wymienia się wiedzą. Jako influencerzy mogą bardzo skutecznie rozreklamować atrakcje turystyczne obszaru, który odwiedzają. Przykładowo: para prowadząca kanał na YT „Foxes in Eden” ma 27,5 tys. subskrypcji. Kanałów tego rodzaju na polskim YT jest kilkanaście. Pandemia bardzo zwiększyła zainteresowanie turystyką kamperową, której nie przeszkadza zamknięcie hoteli. Jednak infrastruktura turystyki kamperowej na Roztoczu jest bardzo słaba.

Ryc. 72. Porównanie Infrastruktury dla karawaningu na Dolnym Śląsku i na Lubelszczyźnie w okolicach obszaru Partnerstwa

Źródło: <https://polskicaravaning.pl/miejscowki>

2.2.3.9.9 Prehistoryczne stanowiska archeologiczne

Egzystencja naszych przodków w znacznie większym niż obecnie stopniu uzależniona była od warunków środowiskowych. Żyzne gleby lessowe występujące na sąsiedniej Grzędzie Sokalskiej sprzyjały intensywnej uprawie roli i hodowli. Liczba stanowisk archeologicznych jest tam znacznie większa niż na sąsiednich obszarach piaszczystej Kotliny Sandomierskiej i pokrytego słabszymi glebami Rostocza.

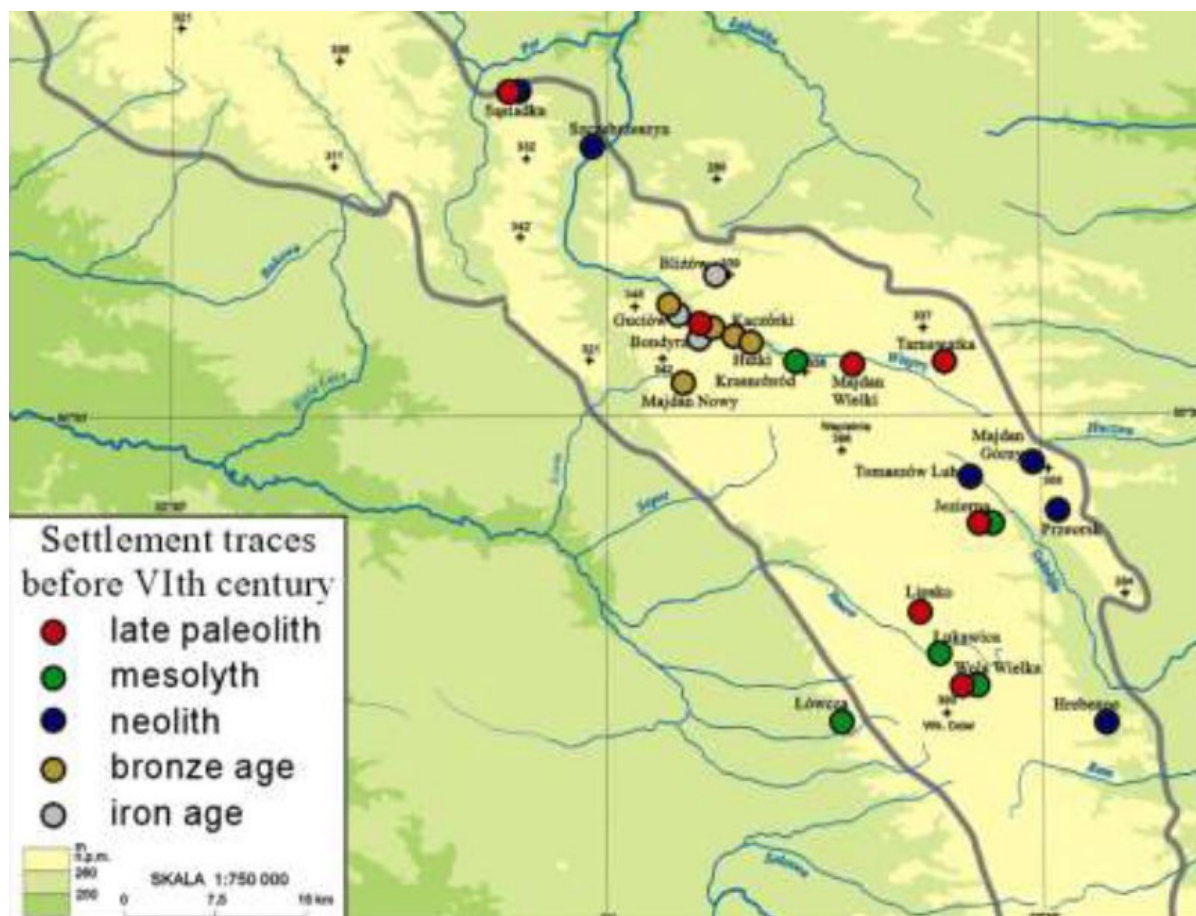
Istotny wpływ na rozwój osadnictwa miała też sieć rzeczna. Mniejszą ilość pozostałości dawnych osad zarejestrowano na pozbawionym większej ilości cieków, pagórkowatym Rostocz¹³. Trzeba jednak zaznaczyć, że obszar Rostocza nie jest jeszcze w pełni poznany pod kątem zabytków archeologicznych.

Jednak na podstawie obecnej wiedzy możemy powiedzieć, że bogactwo zabytków pradziejowych jest jedną z nielicznych przewag przy kreowaniu atrakcji turystycznych terenów przyległych do Rostocza – zwłaszcza obszaru Kotliny

¹³ A. Urbański: *Osady, cmentarzyska, grodziska. Ślady osadnictwa pradziejowego i z okresu wczesnego średniowiecza na Rostocz*, Muzeum Zamojskie w Zamościu (<https://muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/osady.pdf>)

Hrubieszowskiej i Grzędy Sokalskiej. W szczególności przykładem wykorzystania tych zasobów jest odtworzona Wioska Gotów w Masłomęczu.

Ryc. 73. Stanowiska archeologiczne na Roztoczu

Źródło: E. Skowronek, A. Świeca, prezentacja „Dziedzictwo kulturowe Roztocza a możliwości kreowania produktów turystycznych”, Zakład Geografii Regionalnej i Turyzmu, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS Lublin

2.2.3.9.10 Grody Czerwieńskie

Jednym z ważnych potencjałów atrakcyjności turystycznej jest przeszłość historyczna obszaru Partnerstwa, w tym położenie w centrum obszaru historycznych Grodów Czerwieńskich. Grody Czerwieńskie istniały między X wiekiem a rokiem 1242 – a więc przez około 300 lat i stanowiły obszar przejściowy między Polską a Rusią. W tamtych czasach obszar Roztocza i Kotliny Hrubieszowskiej był ważnym centrum osadniczym – co silnie kontrastuje ze stanem obecnym. Epoka Grodów Czerwieńskich to czasy tajemnicze i wręcz magiczne. Nie mamy źródeł pisanych z tego okresu; odkrywaniem tej warstwy przeszłości zajmują się archeolodzy.

Ryc. 74. Położenie Partnerstwa a historyczne lokalizacje Grodów Czerwieńskich

Opracowanie: ZMP według koncepcji W. Semkowicza, przyjętej w polskiej historiografii po 1945 roku. Czerwień został utożsamiony z grodziskiem w Czermnie nad rzeką Huczwą, w gminie Tyszowce, w powiecie tomaszowskim, graniczącej z obszarem Partnerstwa.

Średniowiecze jest częstym (i wdzięcznym) tematem aktywności grup rekonstrukcyjnych. Można spodziewać się wzrostu aktywności takich środowisk zainteresowanych średniowieczem na tym obszarze w przyszłości. W zachodniej części Polski obiektem archeologicznym o największym znaczeniu, atraktorem dla ogromnej liczby wycieczek szkolnych oraz indywidualnych turystów jest Biskupin. Na wschodzie Polski gród Czerwień (w pobliżu wsi Czermno w gminie Tyszowce) może uzyskać w przyszłości podobny status.

Ryc. 75. Wizualizacja prawdopodobnego wyglądu grdu w Cermnie w okresie jego największego rozwoju

Źródło: wizualizacja wykonana w ramach unijnego projektu „Przyszłość i teraźniejszość w trzech wymiarach: Gotania – Grody Czerwieńskie – Grzęda Skalska”,

Koniec istnienia grodów czerwieńskich był skutkiem najazdu mongolsko-tatarskiego w latach 1241/43. Nagły wzrost potęgi plemion Wielkiego Stepu i powstanie Imperium Mongolskiego to wydarzenie istotne dla całej Euroazji. Nawet dla turystów z Chin opowieść o tych wydarzeniach będzie ciekawa – bo ich kraj przeżył podobny najazd tych samych plemion z podobnym skutkiem. To pokazuje atrakcyjność tej narracji.

Aby budować współpracę i obszarów przygranicznego, potrzeba sięgnąć do czasów, gdy różnica kulturowe między Polakami a Rusinami były znacznie mniejsze. Ziemie te miały charakter mieszanego pogranicza polsko-ruskiego. Z tego powodu ich historia łączy oba narody.

2.2.3.9.11 Historia obu wojen światowych i okresu międzywojennego

Obszar Partnerstwa był miejscem walk podczas obu wojen światowych. O toczoną na obszarze od Kraśnika po Lwów manewrowej „Bitwie Galicyjskiej” między Austro-Węgrami a Rosją z sierpnia i września 1914 roku, pamięta dziś mało kto, choć po obu stronach zginęło w niej łącznie około 400 tys. osób.

Doskonale pamiętana jest natomiast bitwa armii konnych: polskiej i radzieckiej pod Komarowem z 31 sierpnia 1920 roku. Ta zwycięska dla Polski bitwa była powodem, dla którego w 1921 roku miasto odwiedził Józef Piłsudski i tu dekorował pułki za udział w wojnie polsko-bolszewickiej. To wydarzenie stało się w marcu 2021 roku uzasadnieniem dla budowy właśnie w Tomaszowie Łuku Triumfalnego dla uczczenia zwycięstwa w wojnie 1920 roku z bolszewikami. Podczas Wojny Obronnej w 1939 roku pod Tomaszowem odbyły się w krótkim odstępie dwie bitwy, z których pierwsza miała miejsce w dniach 17 – 20 września 1939 roku, a druga trwała od 22 do 27 września 1939 roku. Była to – po bitwie nad Bzurą – druga największa batalia kampanii wrześniowej.

Ryc. 76. Coroczna rekonstrukcja bitwy pod Tomaszowem (2020 r.)

Źródło: Serwis Radia Lublin, Dąbrowa Tomaszowska, 29.09.2020, Fot. Piotr Michalski

Rocznie obu tych wydarzeń są celebrowane przez rekonstruktorów historycznych. W ostatni weekend sierpnia, w Wolicy Śniatycznej koło Komarowa i Zamościa, odbywają się rekonstrukcje i inscenizacje bitwy pod Komarowem, natomiast około połowy września pod Tomaszowem odtwarzane są sceny z bitew z września 1939. Oba te wydarzenia przyciągają rzesze turystów i są dużymi i ważnymi w regionie corocznymi wydarzeniami. W końcu także zwycięska dla partyzantów bitwa pod Zaborecznem z 1 lutego 1943 r. (gmina Krynice) także jest odtwarzana przez grupy rekonstrukcyjne każdej wiosny począwszy od 2018 roku (poza latami pandemicznymi).

Potencjał turystyczny, w szczególności rekonstrukcji historycznych, uważamy za duży i rosnący, szczególnie jeśli wiąże się on z powstawaniem grup rekonstrukcyjnych na miejscu, wśród lokalnej społeczności.

2.2.3.9.12 Bunkry linii Mołotowa

Tak zwana **Linia Mołotowa** to pas sowieckich umocnień z okresu II Wojny Światowej. Łącznie składało się na nią 13 rejonów umocnionych. Dwunasty z nich to „Rawsko-Ruski Rejon Umocniony”, którego znaczna część, a dokładnie punkt oporu „Goraje”, znajduje się obecnie na obszarze gminy Lubycza Królewska.

Ryc. 77. Obiekty Linii Mołotowa w gminie Lubycza Królewska

Źródło: Serwis www.roztozczepoludniowe.com/bunkry-2/. Oprac. P. Sokalski

Tego rodzaju obiekty są dużą atrakcją dla turystów. Opracowanych jest kilka szlaków prowadzących po tych systemach obronnych, które można przejść w jeden dzień intensywnej pieszej wędrówki.

2.2.3.9.13 Turystyka pamięci: Muzeum w Bełżcu

Fakt istnienia w Bełżcu podczas II Wojny Światowej jednego z największych hitlerowskich obozów zagłady jest szeroko znany. W badaniach historycznych ustalono, że liczba ofiar obozu funkcjonującego od marca 1942 roku do czerwca 1943 roku, wyniosła około 450 tys. osób. Współcześnie ochroną pamięci ofiar obozu zagłady zajmuje się **Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełżcu**

Muzeum powstało w roku 2004 jako oddział Państwowego Muzeum na Majdanku w Lublinie. Zwiedzanie tego miejsca jest silnym kontrpunktem w stosunku do rozrywkowego i wypoczynkowego charakteru usług turystycznych całego otoczenia. Jednak muzeum przyciąga co roku rzesze odwiedzających z całego świata. Jest to niewątpliwie obiekt o najszerzej skali oddziaływania ze wszystkich atrakcji Roztocza Środkowego i przyciąga przyjezdnych z odległych krajów.

Ryc. 78. Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełżcu

Źródło: serwis internetowy muzeum

Potencjał turystyczny Muzeum w Bełżcu oceniamy jako bardzo wysoki. Ze względu na specyfikę muzeum jest to ono trudne do wkomponowywania w szersze produkty turystyczne, ale należy takie zadanie podjąć. Z wywiadów wynika, że obecnie dzieje się to często tak: turyści przyjeżdżający na kilkudniowe pobyty w celach rekreacyjnych sami decydują się włączyć ten punkt do swoich programów pobytu. **Ten potencjał powinien być wykorzystany w sposób planowy i systemowy.**

2.2.3.9.14 Turystyka: PODSUMOWANIE

Obszar Partnerstwa ma bardzo zróżnicowany potencjał turystyczny, który w większości nie jest obecnie przekształcony w jakiegokolwiek produkty turystyczne, W tym rozdziale nie omawialiśmy produktów funkcjonujących obecnie prawidłowo (jak np. turystyka letnia w gminie Susiec), lecz skupiliśmy się na potencjałach, które można i należy rozwinąć, a w niektórych przypadkach – dopiero odkryć. Nie jest to więc diagnoza obecnych produktów turystycznych, lecz diagnoza **potencjałów, wokół których takie produkty mogą powstać.** W takiej perspektywie oceniamy potencjał turystyczny Partnerstwa jako duży, jednak wymagający długoletniego i konsekwentnego programu rozwijania go.

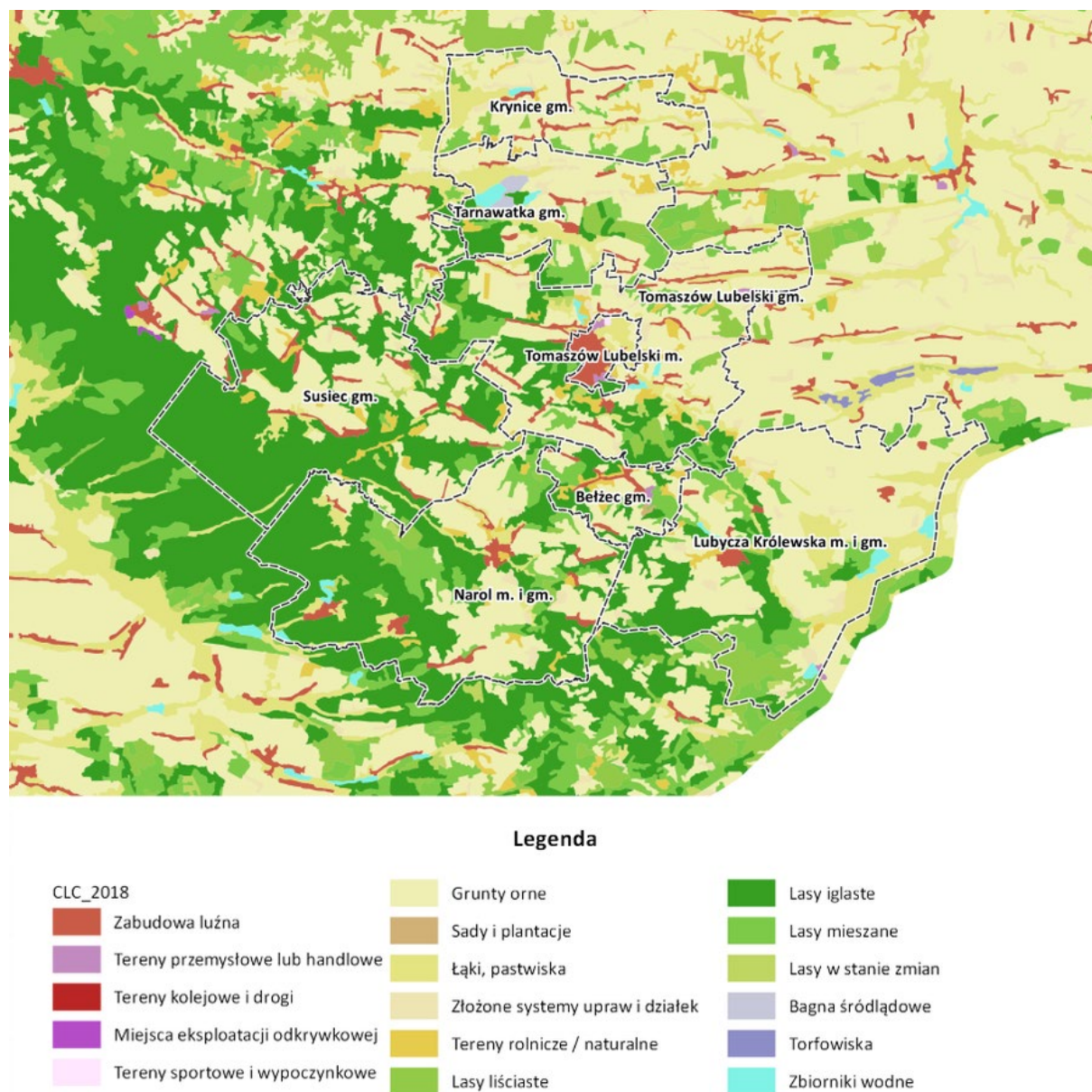
2.3 Obszar przestrzenno-środowiskowy

2.3.1 Analiza wskaźnikowa

2.3.1.1 Lesistość obszaru Partnerstwa: zasób czy deficyt?

Po pierwsze zatrzymamy się na ogólnym obrazie pokrycia terenu z podziałem na klasy. Na pierwszy rzut oka widać spore pokrycie użytkami leśnymi.

Ryc. 79. Klasy pokrycia terenu w obszarze Partnerstwa i jego otoczeniu

Opracowanie ZMP na podstawie danych CLC_2018. Projekt Corine Land Cover 2018 w Polsce został zrealizowany przez Instytut Geodezji i Kartografii i sfinansowany ze środków Unii Europejskiej. Wyniki projektu zostały pozyskane ze strony internetowej Głównego Inspektoratu Ochrony Środowiska (clc.gios.gov.pl)

Istotnie, jeśli odniesiemy się do powiatowego wskaźnika lesistości (21,9%), to wydaje się on znacznie przekroczony. Przeanalizujemy więc sytuację na terenie poszczególnych gmin Partnerstwa.

Tabela 5. Lasy i lesistość w gminach Partnerstwa

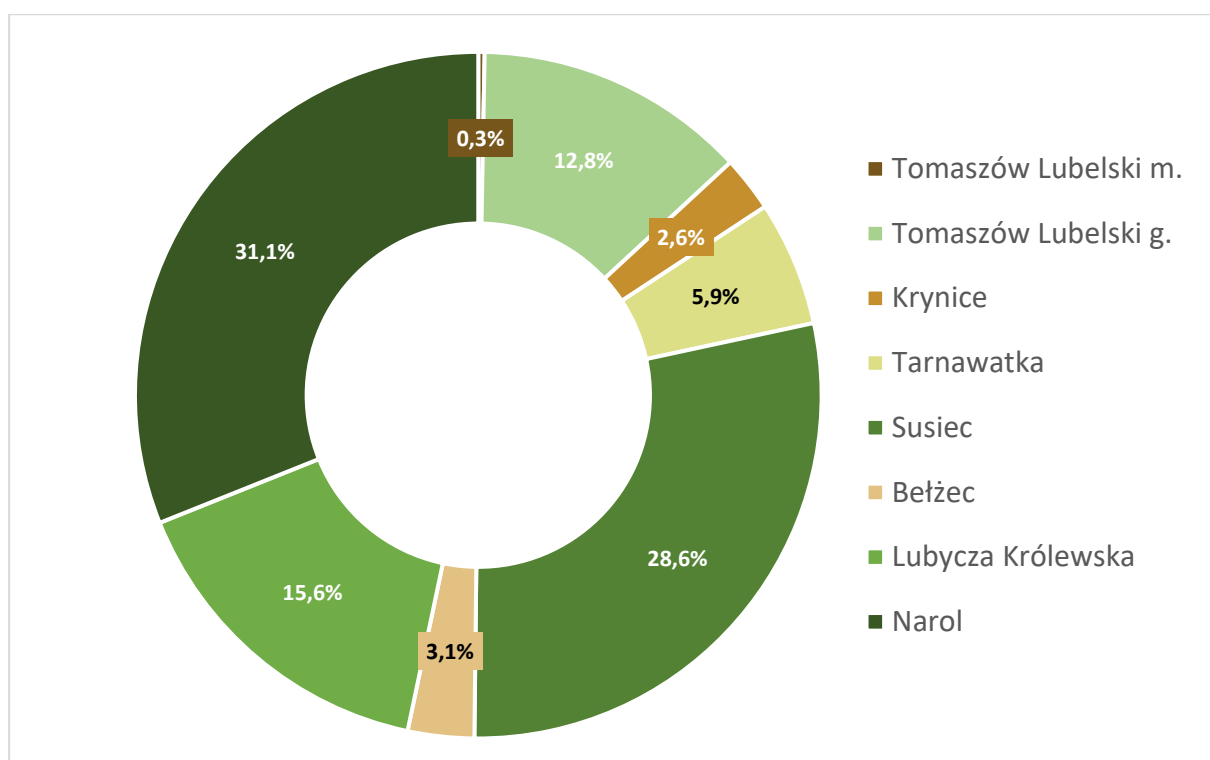
	powierzchnia (km ²)	użytki leśne (km ²)	lesistość
Tomaszów Lubelski (miasto)	13,3	1,1	8,2%
Tomaszów Lubelski (gmina)	170,9	47,3	27,7%
Krynice	73,6	9,6	13,1%
Tarnawatka	82,8	21,7	26,2%
Susiec	190,8	105,3	55,2%
Bełżec	33,5	11,5	34,4%
Lubycza Królewska	208,1	57,6	27,7%
Narol	203,5	114,6	56,3%
PARTNERSTWO ogółem:	976,5	368,8	37,8%

Opracowanie: ZMP na podstawie danych Monitora Rozwoju Lokalnego

Jak widać, **lesistość obszaru Partnerstwa wynosi aż 37,8%**, a więc znacznie przewyższa nie tylko wskaźnik powiatowy czy wojewódzki, ale też średnią krajową lesistości, wynoszącą niespełna 30%. Na obszarze Partnerstwa, którego całkowita powierzchnia zbliża się do 980 km², powierzchnia lasów to niemal 370 km².

Jak ten spory zasób leśny rozkłada się pomiędzy poszczególne gminy? Procenty z powyższej tabeli są nieporównywalne, gdyż dla każdej z gmin podano odsetek jej powierzchni, a te powierzchnie są przecież różne. Spróbujmy więc na wykresie pokazać zasób leśny poszczególnych gmin jako odsetek zsumowanego zasobu leśnego całego Partnerstwa. W takim ujęciu na pierwsze miejsce wyraźnie wysuwają się dwie gminy: **Narol** (31,1% lasów Partnerstwa) i **Susiec** (28,6%); dostarczają one do puli niemal 60% powierzchni lasów Partnerstwa. Kolejne dwie gminy mają na swoim terenie niemal 30% zasobu leśnego: Lubycza Królewska: 15,6% i gmina Tomaszów – 12,8%. Tarnawatka, Bełżec i Krynice wnoszą razem kolejne 11,6%, a miasto Tomaszów – 0,3%.

Ryc. 80. Udział procentowy poszczególnych gmin w zasobie leśnym Partnerstwa

Opracowanie ZMP na podstawie danych GUS.

A więc sytuacja przestrzenna różni się istotnie od sytuacji otoczenia powiatowego i regionalnego: Partnerstwo jest obszarem znacznej lesistości usytuowanym w powiecie i województwie o lesistości niskiej.

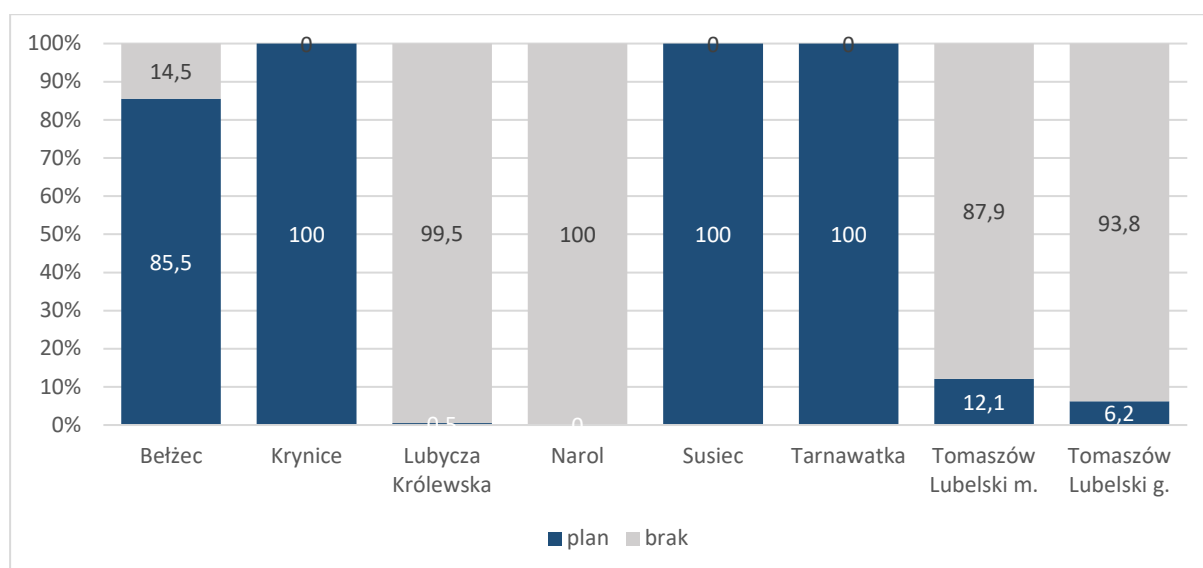
2.3.1.2 Stopień objęcia obszaru gmin Partnerstwa planami miejscowymi

Objęcie terenu planem miejscowym (lub dokumentem analogicznym, np. miejscowym planem rewitalizacji) jest gwarancją utrzymywania przewidzianego planem ładu przestrzennego i zapobiega co do zasady chaotycznemu zagospodarowywaniu przestrzeni.

W przypadku Partnerstwa **stopień pokrycia planami miejscowymi dla całości obszaru wynosi 60,2%**, a więc jest dość wysoki. Martwi jednak skrajne zróżnicowanie podejścia w poszczególnych gminach do przyjmowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego:

- W gminach Krynice, Susiec i Tarnawatka plan pokrywa całość gminy,
- W gminie Bełżec planem pokryte jest ponad 85% gminy,
- W gminie Tomaszów i mieście Tomaszowie plan obejmuje niewielki odsetek powierzchni (odpowiednio: 6,2% oraz 12,1%);
- Lubycza i Narol nie mają planów miejscowych w ogóle.

Ryc. 81. Odsetek objęcia planem miejscowym w poszczególnych gminach

Opracowanie ZMP. Źródło: Monitor Rozwoju Lokalnego

Niepokoi fakt, że gminy Narol i Lubycza Królewska nie mają w ogóle planów miejscowych, a gmina Tomaszów ma je tylko dla 6% terenu, gdy tymczasem **w tych trzech gminach znajduje się właśnie 60% miejscowego zasobu leśnego**, który jest kluczowym zasobem strategicznym, jeśli chodzi o budowanie atrakcyjności turystycznej. Naraża to tereny przyleśne i częściowo śródleśne na zabudowę chaotyczną, która może bardzo obniżyć atrakcyjność krajobrazową obszaru partnerstwa.

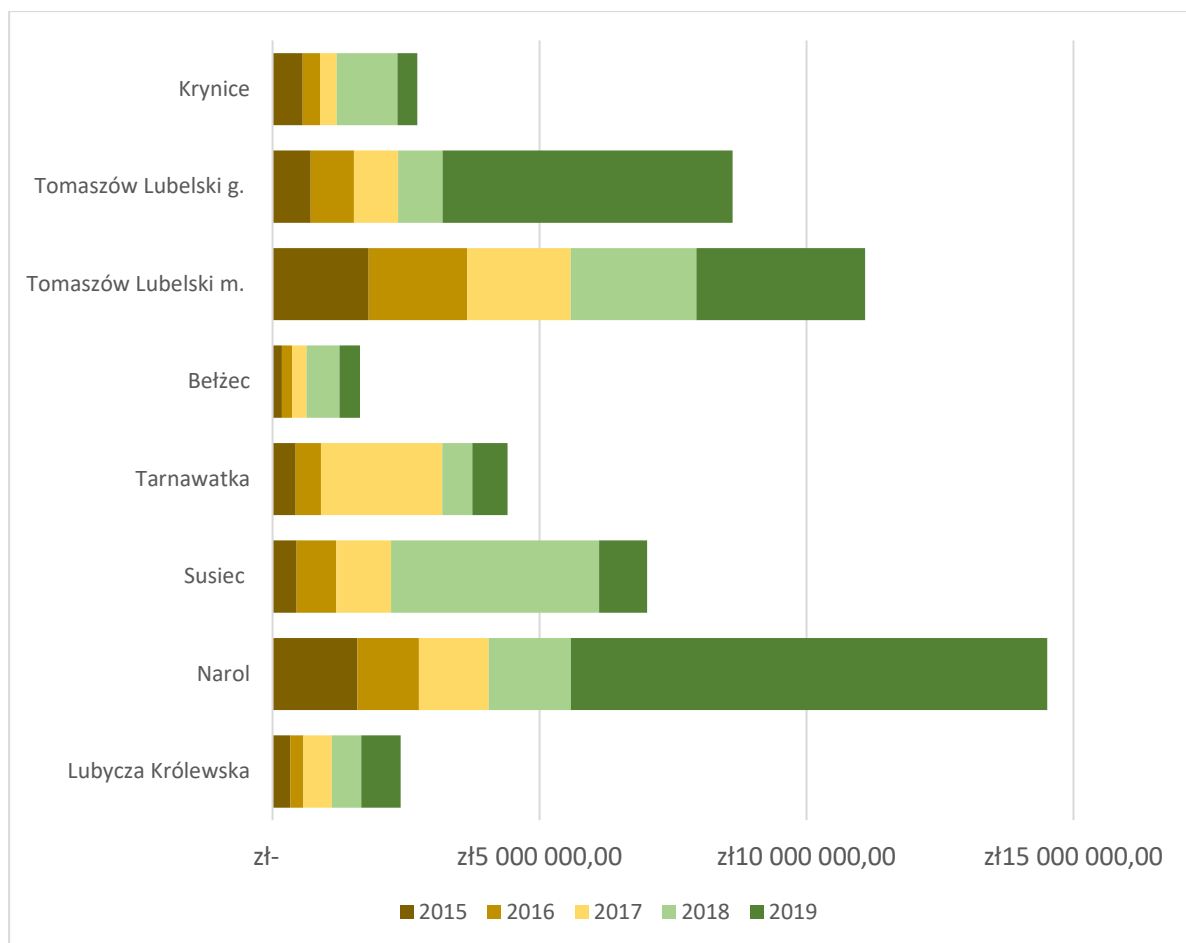
2.3.1.3 Wydatki gmin na ochronę środowiska

Aby zdiagnozować skalę zaangażowania gmin Partnerstwa w ochronę środowiska, przebadano wydatki budżetów gmin w latach 2015–2019 związane z ochroną środowiska. Są one zapisane w dziale 900 klasyfikacji budżetowej wraz z wydatkami na gospodarkę komunalną. Obie sfery w znacznym stopniu przenikają się, np. w takich obszarach jak gospodarka odpadami czy gospodarka wodno-ściekowa, które są częścią gospodarki komunalnej i jednocześnie działaniami na rzecz środowiska. Jednak część wydatków na gospodarkę komunalną (np. oświetlenie ulic) nie ma znaczenia prośrodowiskowego, więc nie można było przyjąć całości wydatków w dziale 900 jako miary zaangażowania gmin na rzecz środowiska. Ostatecznie zsumowano wydatki z czterech rozdziałów:

- 90001 Gospodarka ściekowa i ochrona wód,
- 90002 Gospodarka odpadami,
- 90004 Utrzymanie zieleni w miastach i gminach,
- 90005 Ochrona powietrza atmosferycznego i klimatu.

Wydatki budżetów poszczególnych gmin na sumę tych czterech celów w okresie pięcioletnim 2015–2019 obrazuje poniższy wykres.

Ryc. 82. Wydatki gmin związane z ochroną środowiska (2015–2019)

Opracowanie: ZMP. Źródło: Monitor Rozwoju Lokalnego

Na wykresie da się zauważyć lata z dużymi inwestycjami w poszczególnych gminach: w roku 2019 ośmiomilionową inwestycję gminy Narol (w ochronę wód) i wartość 4,3 mln zł inwestycję gminy Tomaszów (w ochronę powietrza), w roku 2018 ponadtrzymilionową inwestycję gminy Susiec (ochrona powietrza), a w 2016 roku inwestycję gminy Tarnawatka o wartości ponad 1,7 mln zł (także ochrona powietrza). Miasto Tomaszów z kolei co roku ponosi regularne duże wydatki bieżące, z czego same wydatki na gospodarkę odpadami przekraczają dwa miliony złotych.

W tym pięcioletnim okresie wydatki gmin związane z ochroną środowiska wyniosły w sumie niemal **52,4 mln zł. To miara faktycznego zaangażowania gmin w ochronę środowiska, które może być kluczowym zasobem rozwojowym tego terenu.**

2.3.1.4 Zadrzewienia – lokalne bogactwo

Ostatnim elementem, jaki zbadamy wskaźnikowo w ramach diagnozy podstawowej obszaru przestrzenno-środowiskowego, będzie praktyczny stosunek gmin do kluczowego zasobu obszaru, jakim jest zalesienie i ogólnie drzewa w krajobrazie. Gospodarowanie w lasach – poza wyjątkami – nie należy do kompetencji gmin, natomiast gminy prowadzą zawsze własną politykę postępowania wobec zadrzewień poza lasami. Mamy tu na myśli zarówno zadrzewienia w ramach zieleni zwartej: parki, tereny rekreacyjne itd., jak i zadrzewienia przydrożne, a także zadrzewienia rozproszone na terenie gminy: drzewa śródpolne, drzewa na nieużytkach, drzewa w ramach działek zabudowanych itd. Generalnie we współczesnej urbanistyce uważa się, że tego typu zadrzewienia są szczególnym bogactwem każdego terenu, wzbogacają i uatrakcyjniamy krajobraz, poprawiają stan środowiska, a ich wycinka powinna być podejmowana tylko w sytuacjach absolutnej konieczności i co do zasady **zawsze powinna jej towarzyszyć kompensacja przyrodnicza w postaci nasadzeń nowych drzew**, przy czym koszt nasadzeń ponosi zawsze wycinający. Ponieważ wycinkę drzew starszych, o większym potencjale fotosyntetycznym należy kompensować większą ilością nasadzeń za jedno wycięte drzewo niż wycinkę drzew młodszych, **przyjmuje się, że progiem godziwej kompensacji przyrodniczej jest nasadzenie 4,5 drzewa na każdy metr sześcienny grubizny pozyskanej z wycinki**. Jak kompensacja przyrodnicza wygląda w Partnerstwie? Oto dane o wycince zadrzewień i nasadzeniach drzew w poszczególnych gminach.

Tabela 6. Wycinka zadrzewień – pozyskana grubizna (w m³)

	2016	2017	2018	2019	RAZEM
Tomaszów Lubelski miasto	48	22	13	12	95
Tomaszów Lubelski gmina	1 290	1 412	1 286	1 394	5 382
Krynice	209	211	225	168	813
Tarnawatka	162	146	177	144	629
Susiec	2 678	2 821	3 149	2 636	11 284
Bełżec	369	411	359	578	1 717
Narol	3 458	4 265	4 455	4 692	16 870
Lubycza Królewska	212	355	1 027	655	2 249

Źródło: GUS, Bank Danych Lokalnych

Tabela 7. Nasadzenia drzew poza lasami (w sztukach)

	2016	2017	2018	2019	RAZEM
Tomaszów Lubelski miasto	17	47	217	148	429
Tomaszów Lubelski gmina	4	18	10	120	152
Krynice	0	37	0	26	63
Tarnawatka	0	50	56	48	154
Susiec	0	10	50	0	60
Bełżec	153	9	0	4 010	4 172
Narol	0	0	103	160	263
Lubycza Królewska	0	80	90	120	290

Źródło: GUS, Bank Danych Lokalnych

Tabela 8. Poziom faktycznej kompensacji przyrodniczej (jako odsetek kompensacji godziwej)

	2016	2017	2018	2019	RAZEM
Tomaszów Lubelski miasto	159%	961%	7 512%	5 550%	2 032%
Tomaszów Lubelski gmina	1%	6%	3%	39%	13%
Krynice	0%	79%	0%	70%	35%
Tarnawatka	0%	154%	142%	150%	110%
Susiec	0%	2%	7%	0%	2%
Bełżec	187%	10%	0%	3 122%	1 093%
Narol	0%	0%	10%	15%	7%
Lubycza Królewska	0%	101%	39%	82%	58%

Źródło: GUS, Bank Danych Lokalnych

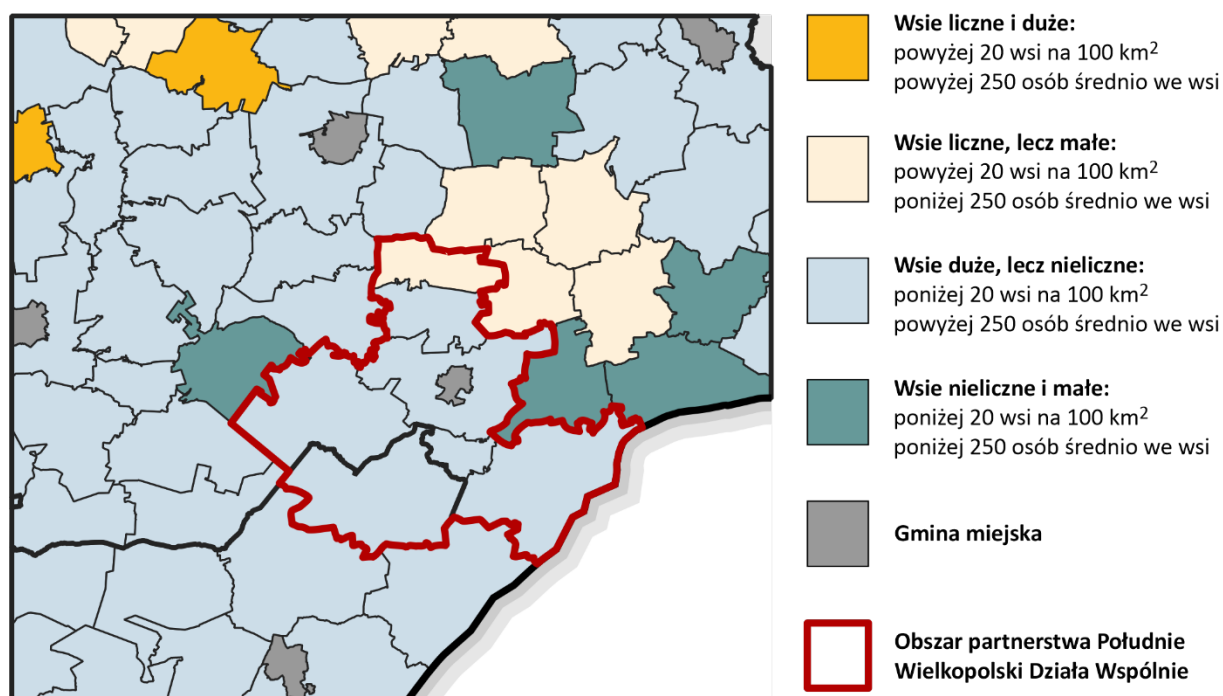
Miasto Tomaszów i gmina Bełżec kompensują wycinki z bardzo dużym nadmiarem: to dobra polityka. Tarnawatka kompensuje wycinki zadowalająco. **Najslabiej kompensują wycinki Susiec i Narol, gdzie wycinki są zdecydowanie największe.**

2.3.2 Analiza pogłębiona

2.3.2.1 Przestrzeń obszaru Partnerstwa – ujęcie podstawowe

Ciekawą perspektywę dla myślenia o przestrzennym rozwoju obszaru Partnerstwa daje przeanalizowanie typów zabudowy i zasiedlenia obszarów wiejskich, jakie występują w poszczególnych gminach Partnerstwa. Pokazuje to mapa.

Ryc. 83. Obszary wiejskie Partnerstwa i jego otoczenia w podziale na cztery umowne typy zabudowy i zasiedlenia

Opracowanie: ZMP.

Jak widać, gminy partnerstwa z wyjątkiem gminy Krynice, należą do typu zagospodarowania ze stosunkowo mniej licznymi, lecz większymi wsiami. Taki typ dominuje w Polsce południowej i ciągnie się wyraźnym pasem od południowej Lubelszczyzny przez województwa: podkarpackie, małopolskie, śląskie, opolskie i dolnośląskie oraz występuje na zmianę z typem ekstensywnym w Polsce Zachodniej: województwach lubuskim, zachodniopomorskim i w zachodniej części Wielkopolski.

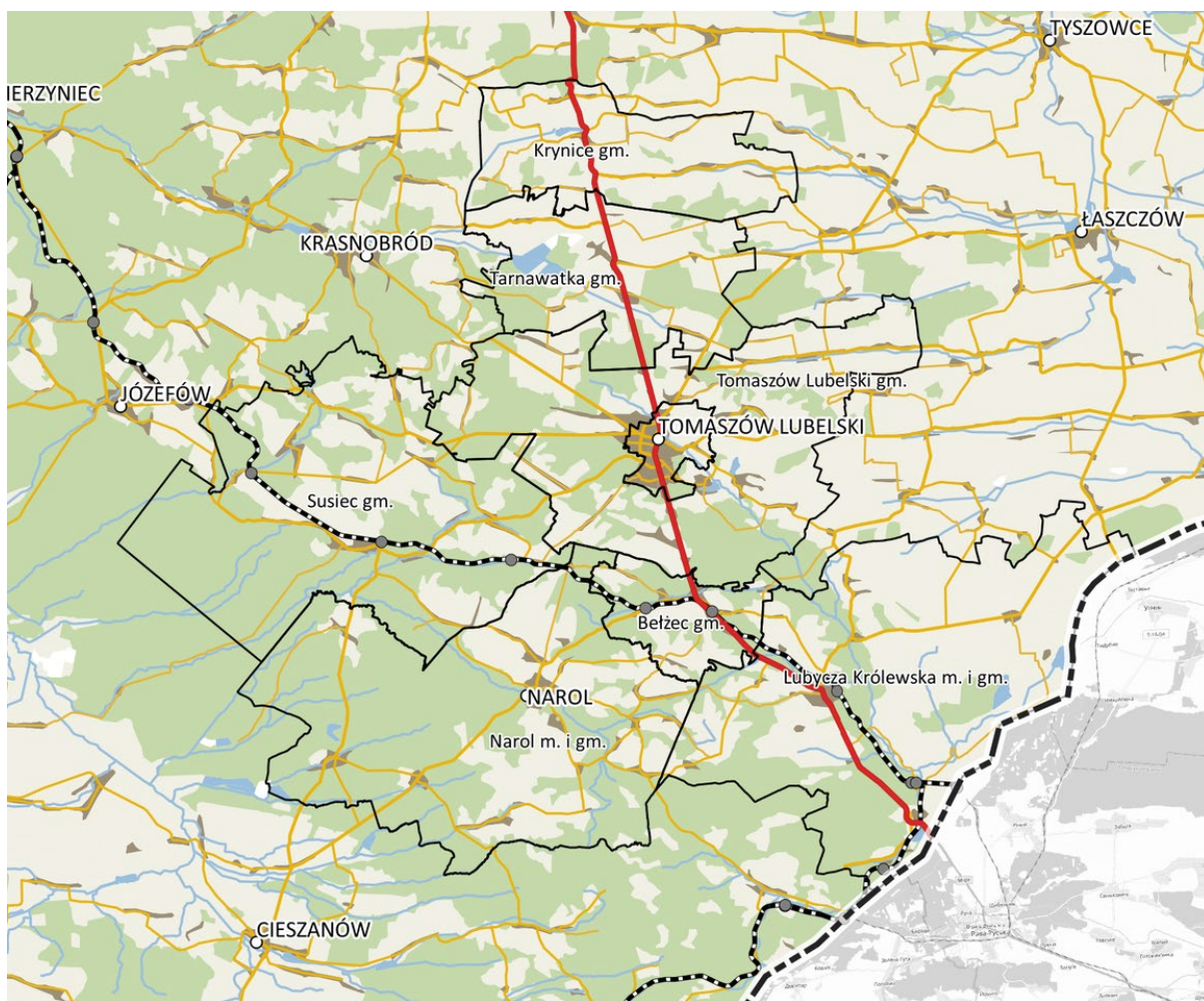
Odmienne wygląda w ramach Partnerstwa sytuacja gminy Krynice, gdzie mamy miejscowości liczniejsze, ale mniejsze. To z kolei typ zagospodarowania obszarów wiejskich charakterystyczny dla Polski Centralnej: województwa mazowieckiego, łódzkiego, świętokrzyskiego i wschodniej części kujawsko-pomorskiego.

Natomiast w całym Partnerstwie żadna z gmin nie należy do typu zagospodarowania zdecydowanie intensywnego („wsie liczne i duże”) ani do typu zdecydowanie ekstensywnego („wsie nieliczne i małe”).

2.3.2.2 Powiązania komunikacyjne obszaru Partnerstwa

Sieci transportowe i telekomunikacyjne są kluczowymi czynnikami rozwoju obszaru, ponieważ stanowią techniczną infrastrukturę włączenia danego obszaru w szerszą sieć przepływów towarów, ludzi i idei. Obszary wykluczone komunikacyjnie lub trudno dostępne na ogół pozostają na marginesie szerszych procesów rozwojowych, a w skrajnych przypadkach lokują się w ogóle poza zasięgiem tych procesów. W tym sensie umieszczenie w Diagnostyce zagadnień komunikacyjnych wśród zagadnień przestrzennych jest czysto umowne, ponieważ zagadnienia te są powiązane równie mocno z obszarem gospodarczym i społecznym diagnozy. Tak też należy odczytywać treść niniejszego podrozdziału: jako zbiór zagadnień horyzontalnych.

Ryc. 84. Szkielet układu komunikacyjnego w obszarze partnerstwa.

Źródło: Opracowanie ZMP na podstawie danych GUGiK oraz GDDKiA

2.3.2.2.1 Powiązania drogowe

Przez teren Partnerstwa przebiega **droga krajowa nr 17 (DK 17) Warszawa – Lublin – Hrebenne – granica Państwa**, która na przejściu granicznym w Hrebennem spotyka się po stronie ukraińskiej z drogą krajową **M9 Lwów – Żółkiew – Rawa Ruska – granica Państwa**. Zarówno polską, jak i ukraińską częścią tego szlaku przebiega europejska trasa **E372** – trasa łącznikowa kategorii B. Jest to główne i najkrótsze połączenie drogowe Warszawa – Lwów. Droga krajowa nr 17 na pewnej części swego przebiegu (od węzła Kurów-Zachód do węzła Piaski-Wschód) jest drogą ekspresową klasy S, ale w przebiegu przez teren Partnerstwa aż do granicy Państwa jest już tylko drogą klasy GP (ruchu głównego przyspieszonego – najniższej kategorii dopuszczonej dla dróg krajowych). Plany przebudowy DK 17 do klasy S są zapisane przez GDDKiA na lata 2021 – 2025 (dla odcinka Tomaszów – Hrebenne) i 2021 – 2026 (dla odcinka Piaski – Tomaszów).

Ponadto przez teren Partnerstwa przebiegają trzy drogi wojewódzkie.

- Od strony województwa podkarpackiego:
 - **DW 865** Jarosław – Lubaczów – Tomaszów Lubelski (przebiegająca w obszarze partnerstwa przez gminy: Narol i Bełzec, a następnie od węzła w Bełcu wspólnym przebiegiem z DK 17 do Tomaszowa);
- Od strony województwa lubelskiego:
 - **DW 850** Tomaszów Lubelski – Hrubieszów (przebiegająca w obszarze partnerstwa przez miasto Tomaszów Lubelski, gminę wiejską Tomaszów Lubelski i gminę Tarnawatka),
 - **DW 853** Biłgoraj – Tomaszów Lubelski (przebiegająca w obszarze partnerstwa przez gminę Susiec, gminę wiejską Tomaszów Lubelski i miasto Tomaszów Lubelski).

Odległości drogowe z Tomaszowa Lubelskiego (będącego centralnym punktem obszaru Partnerstwa) do najbliższych miejskich ośrodków o randze węzła regionalnego wynoszą odpowiednio:

- Lublin – 124 km,
- Rzeszów – 143 km,
- Lwów – 94 km.

Bliskość Lwowa i stosunkowo dobre połączenie drogowe z tym miastem jest ważnym czynnikiem strategicznym i nie w pełni wykorzystanym zasobem.

2.3.2.2.2 Powiązania kolejowe

Przez teren Partnerstwa przebiega w zasadzie jedna linia kolejowa: **linia nr 69 Rejowiec – Hrebenne** – drugorzędna, jednotorowa, w większości niezelektryfikowana linia kolejowa łącząca stację Rejowiec z kolejowym przejściem granicznym Hrebenne – Rawa Ruska. Połączenie transgraniczne technicznie istnieje, jednak faktycznie jest zamknięte dla ruchu na odcinku Hrebenne – granica Państwa, zaś ruch ze stacji Hrebenne jest przekierowany w kierunku południowym na linię 101 Munina – Hrebenne. Linia kolejowa nr 69 ma wprowadzić prędkość konstrukcyjną 120 km/h i na jednym bardzo krótkim odcinku jest dopuszczona taka prędkość podróżna, jednak w przebiegu przez obszar partnerstwa dopuszczona prędkość maksymalna wynosi 70 km/h dla pociągów pasażerskich, EZT i szynobusów oraz 50 km/h dla ruchu towarowego.

Jeśli chodzi o ruch pasażerski, w ciągu ostatnich 15 lat został on prawie całkowicie wygaszony. Realizowane w poprzednich latach przewozy pociągami IC 26100 „Hetman” i TLK 22112/3 „Roztocze” obecnie (marzec 2021) kończą się w Lublinie i w ogóle nie wjeżdżają na linię 69, zaś pociąg TLK 28104 „Zamoyski” w Zawadzie skręca na linię 72 w kierunku Hrubieszowa i także omija z daleka obszar Partnerstwa.

Ryc. 85. Stacja kolejowa w Bełżcu – potencjalnie jeden z kluczowych punktów dla połączeń kolejowych obszaru Partnerstwa

Źródło: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SA134-018.jpg>, fot Janusz Jurzyk

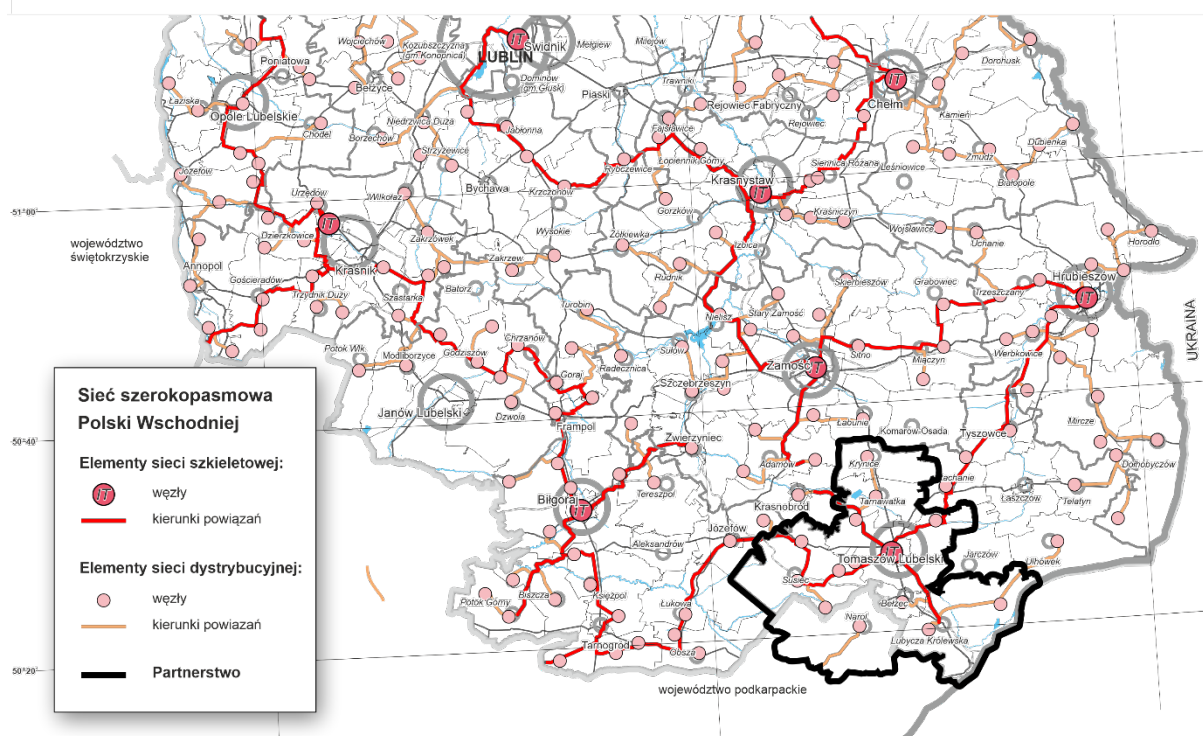
Corocznie w sezonie turystycznym pojawiają się marginalne co do skali przewozy pasażerskie (w 2019 i 2020 roku nieliczne kursy szynobusów wyłącznie w weekendy). Obecnie (marzec 2021) **żaden przewoźnik nie realizuje przewozów pasażerskich** na terenie Partnerstwa, a więc **z punktu widzenia kolejowego ruchu pasażerskiego –poza**

weekendami sezonu letniego jest to strefa martwa. Prowadzone dotychczas rozmowy z regionalnymi przewoźnikami kolejowymi wydają się bardziej rojujące ze strony województwa podkarpackiego niż lubelskiego.

2.3.2.2.3 Szerokopasmowa sieć teletransmisyjna

Realizacja projektu Sieć Szerokopasmowa Polski Wschodniej „SSPW” zapewniła szeroki dostęp do usług teletransmisji danych dla 90% mieszkańców, 100% instytucji publicznych i przedsiębiorców w województwach warmińsko-mazurskim, lubelskim, podkarpackim, podlaskim i świętokrzyskim. Strategicznym celem SSPW było zwiększenie dostępu do internetu instytucji publicznych, przedsiębiorstw i mieszkańców obszarów zagrożonych wykluczeniem cyfrowym.

Ryc. 86. Sieć Szerokopasmowa Polski Wschodniej na terenie Partnerstwa

Opracowanie: ZMP. Źródło – Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego, załącznik nr 15 oraz materiały SSPW Województwa Podkarpackiego

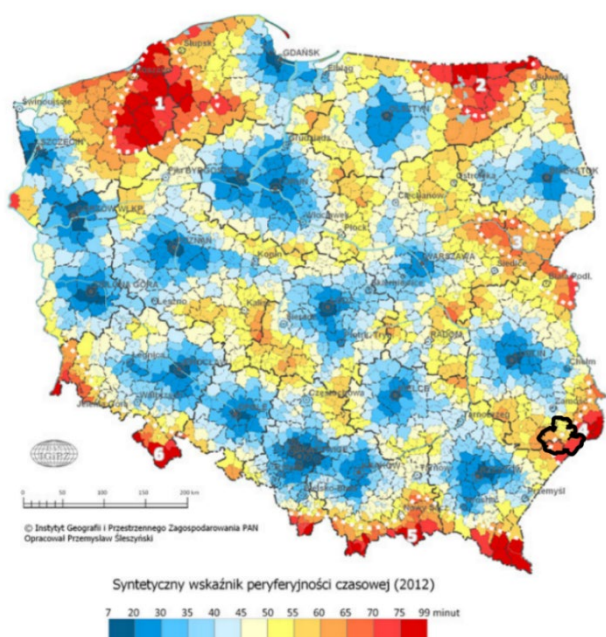
Całe Partnerstwo Rostocze Środkowe leży na obszarze, na którym została wybudowana ponadregionalna sieć szerokopasmowa, składająca się z sieci szkieletowej i dystrybucyjnej. Węzeł sieci szkieletowej dla niemal całego obszaru Partnerstwa jest zlokalizowany w Tomaszowie Lubelskim, zaś 12 węzłów dystrybucyjnych – we wszystkich gminach Partnerstwa: cztery w gminie Susiec, trzy w gminie Tomaszów Lubelski, dwa w gminie Lubycza Królewska i po jednym w pozostałych gminach. Jedynie węzeł dystrybucyjny w gminie Narol nie jest

podłączony do stacji szkieletowej w Tomaszowie Lubelskim (a korzysta ze stacji szkieletowej Lubaczów, co nie ma znaczenia dla użytkowników sieci).

2.3.2.2.4 Powiązania komunikacyjne – PODSUMOWANIE

Istniejącą infrastrukturę szerokopasmowej sieci teletransmisji danych należy uznać za **bardzo ważną przewagę konkurencyjną obszaru partnerstwa**. Natomiast odwrotnie ma się sprawa ze skomunikowaniem drogowym i – szczególnie! – kolejowym. Obszar Partnerstwa należy uznać za słabo skomunikowany z otoczeniem siecią drogową i praktycznie pozbawiony skomunikowania kolejowego. Oba te czynniki działają już obecnie i będą działały w przyszłości jako znaczące hamulce rozwoju. Z wywiadów przeprowadzonych z liderami z obszaru Partnerstwa wynika, że potencjalni inwestorzy zauważają oba czynniki i biorą je pod uwagę przy podejmowaniu decyzji lokalizacyjnych dla inwestycji. Zauważany jest zarówno znakomity dostęp do internetu, jak i zły standard lokalnego odcinka drogi krajowej DK 17. Niestety, obecnie ten drugi czynnik częściej przesądza o ostatecznej decyzji lokalizacyjnej potencjalnego inwestora.

Ryc. 87. Syntetyczny wskaźnik peryferyjności czasowej dla Partnerstwa

Opracowanie ZMP na podstawie: P. Śleszyński, *A synthetic index of the spatio-temporal accessibility of communes in Poland*, [w:] „Geographia Polonica”, 89, 4 (2016), s. 567–574.

Obszar Partnerstwa Roztocze Środkowe według tej analizy nakłada się częściowo na tzw. czwarty obszar peryferyjny – peryferie pobużańskie. W ramach Partnerstwa gminami najbardziej odczuwającymi peryferyjność położenia są Lubycza Królewska i Narol, zaś w dalszej kolejności Susiec i Bełzec.

2.3.2.3 Środowisko – ważny potencjał rozwojowy

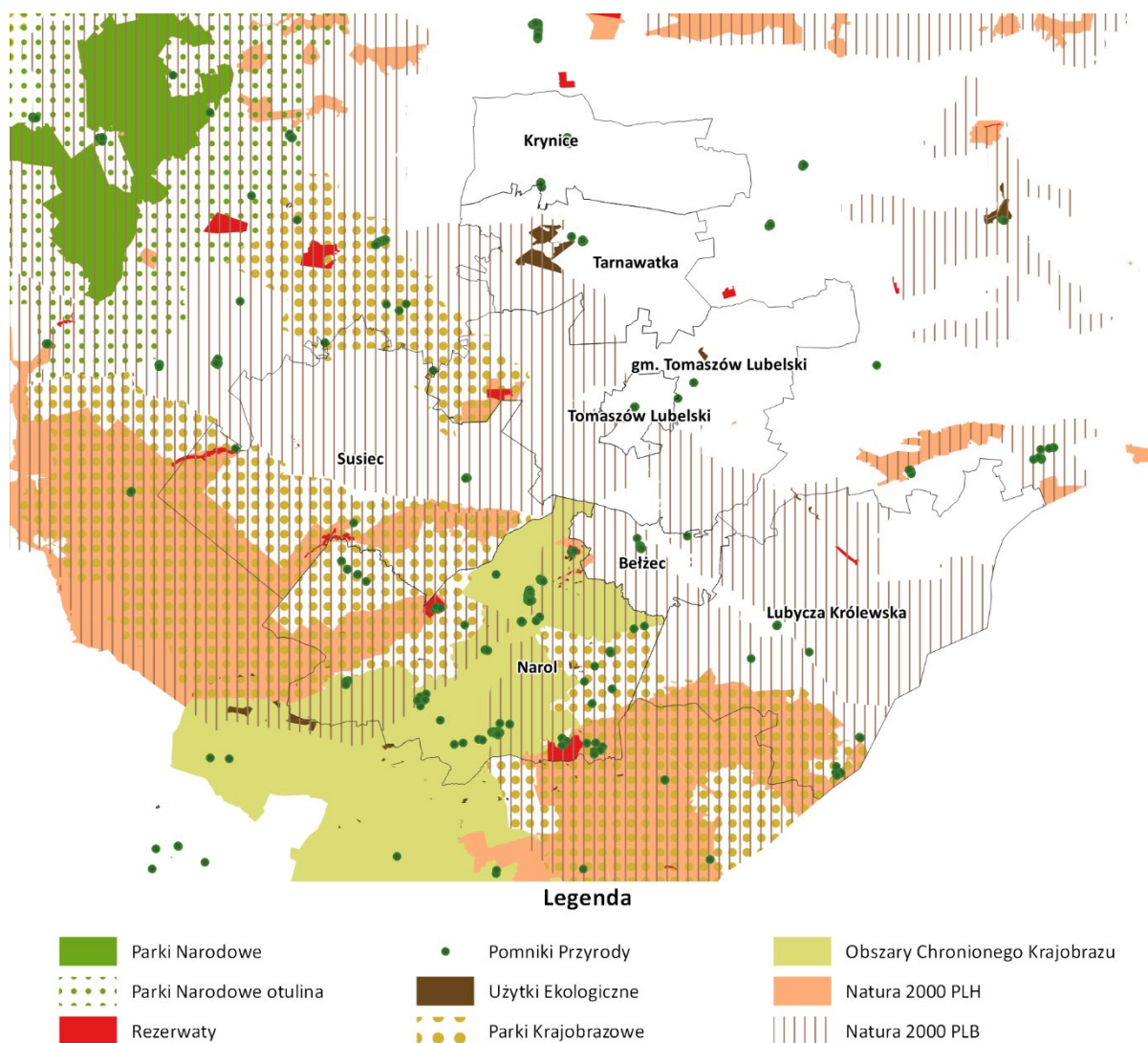
W sytuacji, w jakiej znajduje się Partnerstwo Rostocze Środkowe, środowisko jest kluczowym zasobem, zarówno jako niezwykle złożony zbiór atraktorów turystycznych, jak i jako kluczowy walor miejsca zamieszkania. W badaniach społecznych jakość środowiska była oceniana jako czynnik bardzo pozytywny i zarazem kluczowo ważny. Część zasobów i walorów środowiska w obszarze Partnerstwa i jego otoczeniu jest objęta prawną ochroną obszarową w różnych jej formach. Pokazuje je mapa na następnej stronie (ryc. 88).

Ponad połowa powierzchni Partnerstwa jest objęta obszarami Natura 2000 ochrony ptaków, z których największe to **PLB 060012 Rostocze**, **PLB 060008 Puszcza Solська** i **PLB060021 Dolina Sołokiji**. W obszarze Partnerstwa mamy też obszary Natura 2000 ochrony siedlisk. Największy z nich to **PLH060034 Uroczyska Puszczy Solskiej**.

Mamy tu trzy parki krajobrazowe:

1. **Południoworostoczański Park Krajobrazowy** obejmujący w obszarze Partnerstwa tereny w gminach Narol i Lubycza Królewska; obejmuje najbardziej wysunięty na wschód w granicach Polski fragment Rostocza, zróżnicowaną rzeźbę reprezentującą garby, płaskowyże, pagórki, wąwozy, doliny, kotliny i padoły. Najwyższe wzniesienie Parku, które stanowi Wielki Dział wynosi 395 m n.p.m. Lasy to 64% powierzchni Parku, głównie drzewostany bukowe i bory mieszane. Obszar Parku jest jednym z najobfitszych rejonów źródłkowych Polski, skąd bierze początek wiele rzek.
2. **Park Krajobrazowy Puszczy Solskiej** obejmujący w obszarze Partnerstwa tereny w gminach Susiec i Narol; teren parku to lesiste, południowo-zachodnie wzgórza części krawędziowej Rostocza, spośród których na uwagę zasługują: kompleksy borów sosnowych o dużym zróżnicowaniu siedlisk – od borów suchych do bagiennych i wilgotnych, kompleksy wydm śródlądowych oraz przełomy dolin rzecznych; lasy stanowią 85,6% powierzchni Parku.
3. **Krasnobrodzki Park Krajobrazowy** obejmujący w obszarze Partnerstwa tereny w gminach Susiec i Tomaszów Lubelski, położony na fragmencie najwyższych wzniesień Rostocza Środkowego przekraczających 350 m n.p.m., na szczytach których znajdują się często wychodnie ostańców podłoża kredowego i trzeciorzędowego. W granicach Parku znajduje się też fragment doliny górnego Wieprza. Północno-zachodnią granicę Parku stanowi granica otuliny Rostoczańskiego Parku Narodowego od strony południowej ma on wspólną otulinę z Parkiem Krajobrazowym Puszczy Solskiej.
4. Pomiędzy parkami krajobrazowymi Południoworostoczańskim i Puszczy Solskiej mamy **Rostoczański Obszar Chronionego Krajobrazu PL.ZIPOP.1393.OCHK.178** (jasnozielony kolor na mapie poniżej).

Ryc. 88. Formy ochrony przyrody w obszarze Partnerstwa i jego otoczeniu

Opracowanie ZMP na podstawie danych Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska

Obszarowe formy ochrony środowiska oprócz ochrony walorów i zasobów naturalnych chronią także krajobraz kulturowy, a poprzez regulacje każdorazowo specyficzne dla danego chronionego obszaru dają gminom instrument do skutecznego unikania inwestycji szkodliwych dla środowiska, a więc jednocześnie obniżających komfort życia mieszkańców.

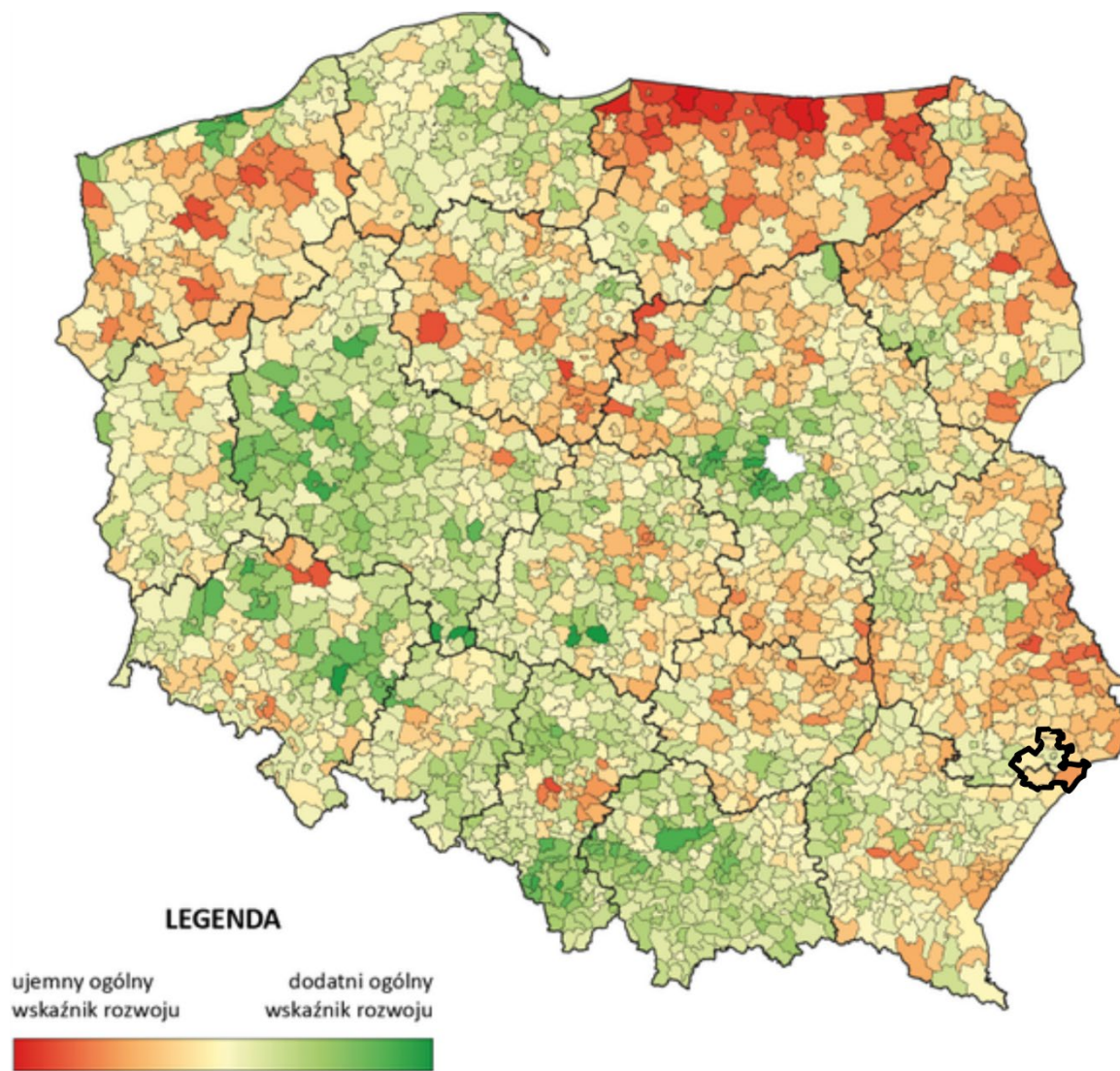
Walory przyrodnicze były wymieniane przez mieszkańców jako jeden z kluczowych walorów obszaru i czynnik sprzyjający decyzjom o pozostaniu tutaj.

2.4 Podsumowanie: wskaźniki zbiorcze i ich interpretacja

2.4.1 Kontekst krajowy: syntetyczny wskaźnik rozwoju

W ramach Systemu Analiz Samorządowych opracowano syntetyczne wskaźniki pokazujące zbiorczo poziom rozwoju analizowanego terenu w aspekcie społecznym, gospodarczym, przestrzenno-środowiskowym, a wreszcie – rozwoju ogółem. Spójrzmy na mapę, która obrazuje rozkład ogólnego wskaźnika rozwoju w całym kraju na poziomie gmin.

Ryc. 89. Ogólny wskaźnik rozwoju gminy (2019)

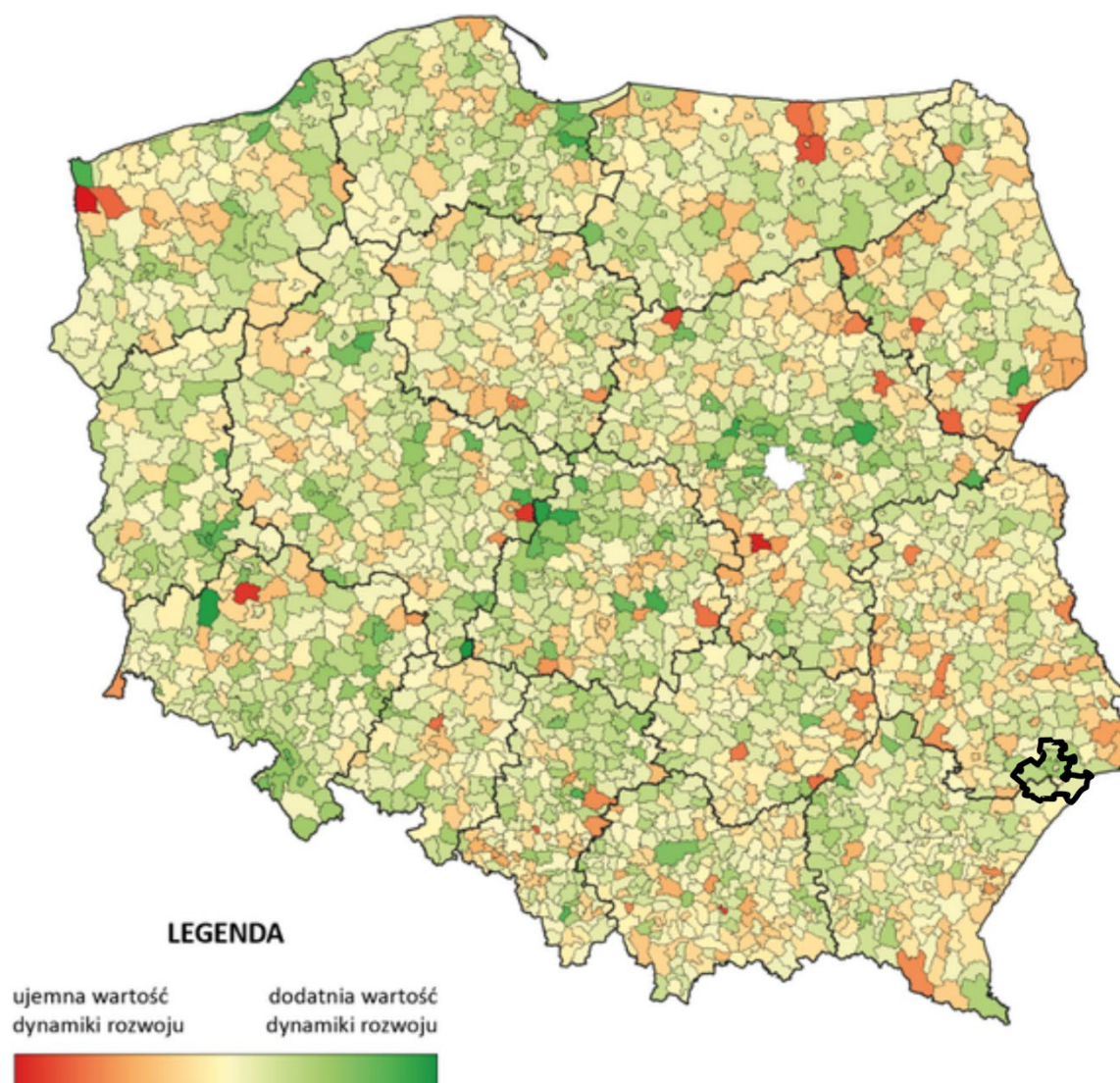
Opracowanie ZMP na podstawie Monitora Rozwoju Lokalnego

Jak widać, zróżnicowanie rozwoju kraju nie układa się losowo, a tworzy wyraźnie strefy pomyślnego rozwoju i stagnacji, czy nawet regresu. Partnerstwo Roztocze

Środkowe jest usytuowane w obszarze o wskaźniku niższym od średniej, ale nie jest to poziom wskaźnika dramatycznie zły. Można ten stan podsumować następująco: **jesteśmy w obszarze wymagającym mocnej mobilizacji.**

Ważny jest jednak nie tylko obecny **poziom rozwój**, ale także jego dynamika: to, czy wskaźniki rozwoju poprawiają się, czy pogarszają. Oto mapa dynamiki ogólnego wskaźnika rozwoju (jego zmian w latach 2015–2019).

Ryc. 90. Dynamika ogólnego wskaźnika rozwoju gmin (zmiany wartości wskaźnika dla danej gminy w okresie 2015-2019)

Źródło: Opracowanie ZMP na podstawie Monitora Rozwoju Lokalnego

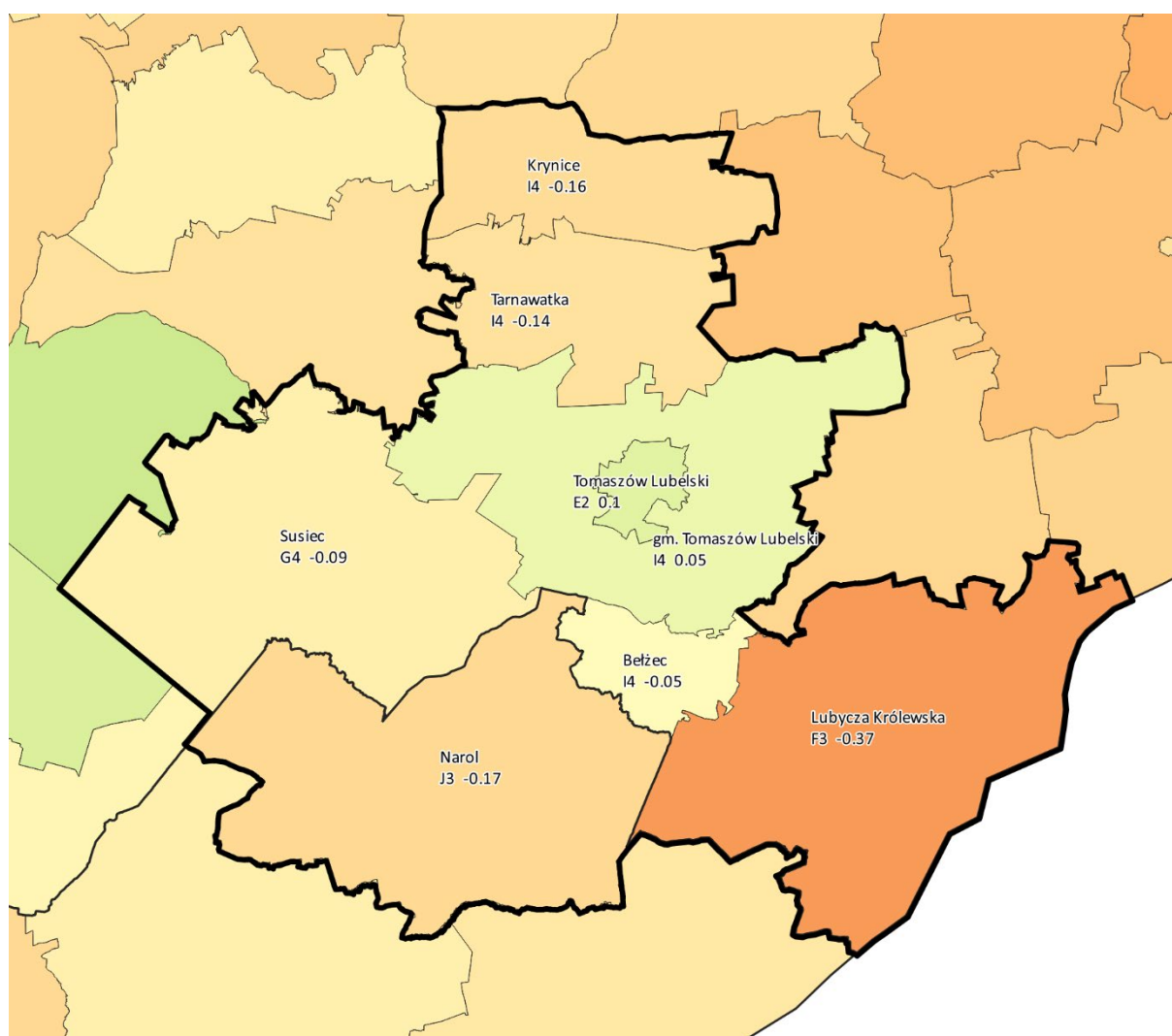
O ile na mapie poziomu wskaźnika województwo lubelskie wyglądało zdecydowanie źle, o tyle na mapie dynamiki jest już zróżnicowane, podobnie jak reszta kraju, a w obszarze Partnerstwa dominuje wręcz kolor zielony.

2.4.2 Analiza wskaźnikowa obszaru Partnerstwa: wskaźnik syntetyczny

2.4.2.1 Syntetyczny wskaźnik rozwoju¹⁴ dla gmin Partnerstwa

Obraz Partnerstwa widziany poprzez **syntetyczny wskaźnik rozwoju** potwierdza wszystko, co ustalono dotychczas: centrum obszaru Partnerstwa – miasto Tomaszów i otaczająca je gmina Tomaszów mają nieznacznie dodatni współczynnik rozwoju, gmina Bełżec ma współczynnik niemal stabilny a pozostałe gminy nieznacznie ujemny.

Ryc. 91. Ogólny wskaźnik rozwoju: gminy Partnerstwa (2019)

Źródło: Opracowanie ZMP na podstawie Monitora Rozwoju Lokalnego

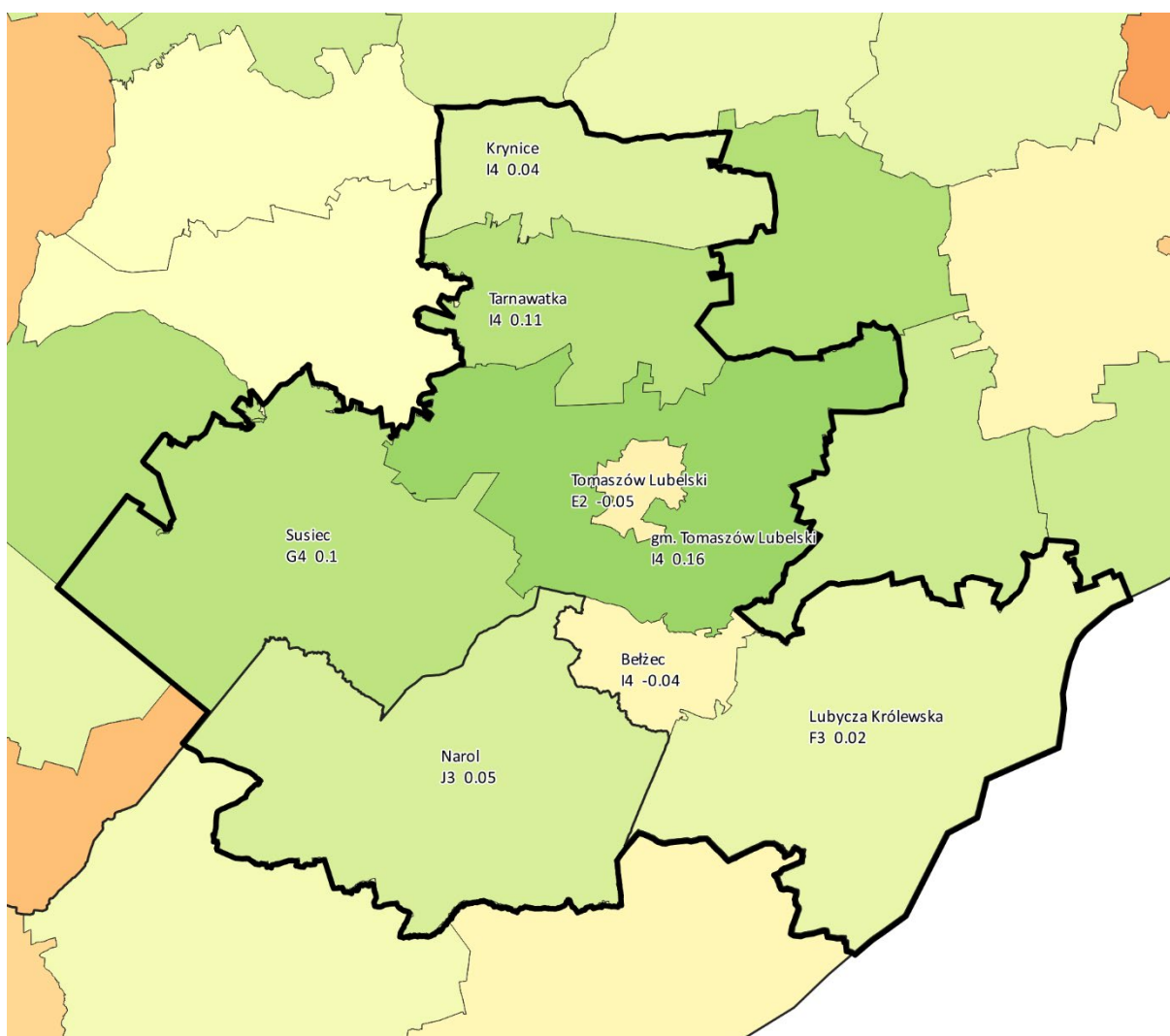
¹⁴ Syntetyczny wskaźnik rozwoju jest generowany jako suma ważona wskaźników z 12 obszarów analitycznych dotyczących 12 aspektów rozwoju lokalnego, standaryzowanych dla tzw. grup funkcjonalnych gmin.

W najtrudniejszej sytuacji jest gmina Lubycza Królewska, która wychodzi nadal z głębokiej zapaści rozwojowej, jaką przeszła w poprzednim okresie. Stąd jej wyraźnie ujemny wskaźnik (który jednak możemy ocenić jako „niski” ale nie „bardzo niski”).

2.4.2.2 Dynamika wskaźnika w latach 2015–2019

Obraz dynamiki zmienności wskaźnika rozwoju w ostatnich 5 latach jest już dużo bardziej optymistyczny. W żadnej z gmin Partnerstwa nie następuje regres, a niemal wszędzie dokonywany jest powolny postęp.

Ryc. 92. Dynamika ogólnego wskaźnika rozwoju dla poszczególnych gmin 2015-2019

Źródło: Opracowanie ZMP na podstawie Monitora Rozwoju Lokalnego

Na kartogramie widać, że choć punkt wyjścia był niełatwy, to sytuacja w ramach partnerstwa poprawia się. Gminy, które na mapie poziomu wskaźnika były czerwone, na mapie dynamiki są zielone. **Konkluzja na tym etapie brzmi: sytuacja rozwojowa obszaru Partnerstwa jest niełatwa, ale poprawia się.**

3 Analiza potencjałów, barier i potrzeb rozwojowych obszaru partnerstwa

3.1 Potencjał obszaru partnerstwa

3.1.1 Produkty i potencjały zdiagnozowane w wywiadach – ranking

W dziewiętnastu wywiadach pogłębionych przeprowadzonych z lokalnymi liderami, w tym ze wszystkimi burmistrzami i wójtami gmin, wyłoniono ranking 21 potencjałów lokalnych. Każdy z tych potencjałów – po gruntownym omówieniu go – liderzy oceniali w skali od 1 do 10 w dwóch kategoriach:

- a. **oceny bieżącej:** ważności danego potencjału dla rozwoju dziś (w jego obecnej postaci, uwzględniając to, jak dziś jest ten potencjał rozwinięty i wykorzystywany);
- b. **oceny przyszłej:** możliwej ważności tego potencjału za 6 lat, w przypadku pomyślnego zrealizowania strategii i rozwinięcia danego produktu/potencjału zgodnie z tą strategią.

Na ocenę końcową danego lidera składała się suma ważona jego oceny bieżącej i 0,7 jego oceny przyszłej, zaś na całkowitą ocenę końcową składała się suma ocen końcowych wszystkich badanych liderów.

Oto ranking czynników potencjału, jaki powstał w takim badaniu.

nr	produkty - potencjały	ranga
	Potencjały i produkty KLUCZOWO WAŻNE	R>160
1	Krajobraz - zespoły leśne	202,6
2	Sporty zimowe - narciarstwo biegowe	186,4
3	Turystyczna marka Suśca - dobrze wypromowana	182,8
4	Potencjał turystyki rowerowej	177,0
5	Krajobraz - wody powierzchniowe (rzeki, jeziora, zalewy)	167,1

nr	produkty - potencjały	ranga
6	Bełzec - miejsce pamięci	164,9
7	Przeszłość historyczna XX w.	162,8
	Potencjały i produkty BARDZO WAŻNE	130<R<160
8	Lokalna sprzedaż towarów i usług dla klientów z Ukrainy	159,2
9	Liczne formy ochrony przyrody	152,7
10	Dzikie Roztocze.	152,6
11	Potencjał energetyki odnawialnej – słońce	148,7
12	Krajobraz – rolnictwo	146,6
13	Atrakcje geologiczne (geoturystyka)	141,8
14	Atrakcje związane z przeszłością historyczną (do XIV w.)	141,0
15	Archipelag Roztocze (gm Krynice)	139,6
16	Turystyka konna	136,8
	Potencjały i produkty WAŻNE	80<R<130
17	Rolnictwo ekologiczne	129,8
18	Obcokrajowcy poszukujący pracy	127,0
19	Centrum Edukacyjno-Konferencyjne KUL w Tomaszowie Lub.	126,6
20	Obszar Natura 2000 – Ptaki	110,5
21	Tarnobrzaska SSE	86,0

Opracowanie ZMP

Następnie lista ta została poddana dyskusji i ocenie eksperckiej. Dyskutowano każdy z potencjałów starając się zobiektywizować ocenę obecnego stanu jego obecnego wpływu na rozwój poprzez zestawianie oceny liderów z wiedzą ekspercką o lokalnych faktach, statystyką oraz wiedzą o podobnych potencjałach w innych układach lokalnych. Szukano także potencjałów, których nie odnotowano wcześniej (więc nie znalazły się one na ocenianej liście), a które ujawniły się dopiero podczas

diagnozy. Do takich potencjałów należy w szczególności teletransmisyjna Sieć Szerokopasmowa Polski Wschodniej czy możliwość budowania osi współpracy turystycznej Lublin-Lwów. W Wyniku oceny eksperckiej powstała nieco inna lista. Jest ona zasadniczo zbieżna z listą sformułowaną przez liderów, ale w niektórych szczegółach różni się rangami poszczególnych czynników. Wynika to z tego, że **eksperci postawili sobie inne zadanie: oceniali w mniejszym stopniu obecny stan rozwoju danego produktu czy aktualne korzystanie z danego potencjału, a skupili się bardziej na perspektywach rozwoju i przyszłego wykorzystania potencjałów.** Toteż w ocenach eksperckich dość wysoko znalazły się nawet takie produkty, których dziś nie ma w ogóle, ale istnieje możliwość ich rozwinięcia.

Oto ekspercka lista produktów i potencjałów Partnerstwa.

PRODUKTY – POTENCJAŁY		ranga
Potencjały i produkty KLUCZOWO WAŻNE		R>200
1	Potencjał wynikający z dobrej współpracy i czytelnego liderstwa	228,8
2	Sieć Szerokopasmowa Polski Wschodniej	226,4
Potencjały i produkty BARDZO WAŻNE		130<R<160
3	Sporty zimowe - narciarstwo biegowe	184,8
4	Dzikie Roztocze.	176,4
5	Krajobraz - zespoły leśne	173,2
7	Potencjał EUROREGIONU	172,4
6	Atrakcje związane z przeszłością historyczną (do XIV w.)	177,2
11	Potencjał energetyki odnawialnej – słońce	168,1
9	Przeszłość historyczna XX w. (II Wojna Światowa)	168,0
8	Liczne formy ochrony przyrody	166,3
10	Potencjał Rezerwatu biosfery	165,6
15	potencjał osi turystycznej Lublin Lwów	161,5
Potencjały i produkty WAŻNE		80<R<130
12	Archipelag Roztocze (gm Krynice)	158,9

PRODUKTY – POTENCJAŁY		ranga
13	Potencjał turystyki rowerowej	158,4
14	Turystyczna marka Suśca - dobrze wypromowana	154,4
16	Atrakcje geologiczne (geoturystyka)	151,2
Potencjały i WAŻNE – uzupełniające		80<R<130
17	Krajobraz – rolnictwo	131,2
18	Obszar Natura 2000 – Ptaki	123,6
21	Turystyka konna	118,7
19	Krajobraz - wody powierzchniowe (rzeki, jeziora, zalewy)	118,4
20	Bełzec - miejsce pamięci	114,4
22	Rolnictwo ekologiczne	81,2
Potencjały i produkty DODATKOWE		50<R<80
23	Centrum Edukacyjno-Konferencyjne KUL w Tomaszowie Lub.	68,4
Potencjały i produkty bez znaczenia strategicznego		R<50
24	Lokalna sprzedaż towarów i usług dla klientów z Ukrainy	41,6
25	Tarnobrzaska SSE	30,8
26	Obcokrajowcy poszukujący pracy	26,8

Opracowanie ZMP

3.1.2 Komentarz ekspercki

Poniżej skomentujemy krótko potencjały tworzące czołówkę tej listy.

1. Na początku trzeba odnotować **duży potencjał lokalnej współpracy**. Podczas pracy nad diagnozą współpraca z całym lokalnym zespołem była bardzo dobra, z rozmów zawsze wynikała duża wiedza interesariuszy o lokalnych zasobach i barierach, nigdy nie spotkaliśmy się z odmową udzielenia informacji i poświęcenia czasu ekspertom. Taka sytuacja dobrze rokuje na przyszłość lokalnej współpracy i wspólnemu osiągnięciu celów. **Naszym**

zdaniem bardzo dobra współpraca wewnątrz partnerstwa i czytelne liderstwo, to kluczowy zasób strategiczny Partnerstwa.

2. Dzięki budowie **Sieci Szerokopasmowej Polski Wschodniej** radykalnie podniosła się jakość dostępnych połączeń internetowych. Zasadą jest, że Internet dwa razy szybszy umożliwia tylko szybsze świadczenie usług dotychczasowych ale **internet dziesięciokrotnie szybszy umożliwia świadczenie nowej generacji usług**. W partnerstwie jest obecnie „nadmiarowa przepustowość sieci” pozwalająca na korzystanie z najnowszych technologii telekomunikacyjnych. **To naszym zdaniem drugi kluczowy zasób Partnerstwa.**
3. Dużym potencjałem Tomaszowa jest **narciarstwo biegowe**. Najlepiej o tym świadczy fakt, że Lubelski Okręgowy Związek Narciarski ma siedzibę właśnie w Tomaszowie. Są tu zawodnicy, także z wybitnymi osiągnięciami (Monika Skinder polska biegaczka narciarska, **mistrzyni świata juniorek w sprincie z 2021 roku**). Te sukcesy są źródłem dumy mieszkańców oraz przyciągają miłośników narciarstwa biegowego na lokalne szlaki. **Wokół sukcesów sportowych da się rozwijać na szeroką skalę turystykę narciarską i rekreacyjne narciarstwo biegowe. O ile narciarstwo zjazdowe wymaga drogiej infrastruktury, a skoki narciarskie w ogóle nie nadają się do umasowienia, bieganie na nartach jest dyscypliną, którą można uprawiać w wersji amatorskiej i rekreacyjnej w zasadzie w każdym wieku.**
4. Ważnym zasobem Roztocza jest **atrakcyjność krajobrazu**. Łagodne wzgórza połączone z rozproszonym zadrzewieniem tworzą nadzwyczajnie urokliwą całość. Zadaniem partnerstwa jest ochrona tego zasobu (w tym ochrona przed nadmiernymi wycinkami drzew) oraz jego wykorzystanie jako atraktora do rozwoju turystyki (prawne formy ochrony obszarowej walorów przyrodniczych).
5. W ramach walorów krajobrazowych szczególnie podkreślamy walor obszaru gminy Narol i zachodniej części gminy Lubycza Królewska; nazwaliśmy ten teren Dzikim Roztoczem i uważamy go za jeden z bardzo ważnych zasobów atrakcyjności obszaru Partnerstwa.
6. Zawiązanie **Euroregionu** jest **nie** tylko przykładem tego, o czym piszemy w punkcie 1, ale także **znakomitym narzędziem instytucjonalnym do osiągnięcia celów Partnerstwa. To bardzo ważny potencjał o rosnącym znaczeniu.**
7. Ilość słonecznych dni w roku predystynuje ten teren do rozwoju fotowoltaiki; uważamy to za ważny potencjał obszaru.
8. Przeszłość historyczna może okazać się niezwykle ważnym atrakтором turystycznym obszaru Partnerstwa. Historia Grodów Czerwieńskich jest obecnie przedmiotem wielkiej międzynarodowych badań archeologicznych.

To jeszcze słabo uświadomiony lokalny zasób, ale może on być przedmiotem licznych międzynarodowych projektów, od naukowych aż do eventów rekonstrukcyjnych, a w przyszłości – budowy rekonstrukcji grodu przypominającego grody z epoki, który będzie atrakcją o skali podobnej lub większej, niż rekonstruowany gród w Biskupinie.

9. **Turystyka rowerowa** ma na obszarze partnerstwa olbrzymi potencjał. Partnerstwo świetnie zdaje sobie z tego sprawę i podejmuje działania, którym możemy tylko przyklasnąć.
10. Tożsamość historyczna i edukacja o historii najnowszej mają kluczowe znaczenie. Dostrzegamy potencjał atrakcyjności w całej XX-wiecznej historii tego obszaru. Eventy rekonstrukcyjne (bitwy w wojnie obronnej 1939 pod Tomaszowem, bitwa partyzancka w 1943r. pod Zaborecznem, nieopodal partnerstwa – bitwa w 1920 r. pod Komarowem) stały się już dużymi letnimi wydarzeniami przyciągającymi setki rekonstruktorów i tysiące widzów.
11. Liczne **stanowiska geologiczne na Roztoczu** uzasadniają plany utworzenia na tym obszarze geoparku. Atrakcje geologiczne są jednak niewielkim, specyficznym atraktorem, skierowanym głównie do pasjonatów.

Oprócz wymienionych potencjałów dostrzegamy wiele innych, które nie znalazły się na tej liście. Jesteśmy otwarci na dyskusję o nich. Działalność lokalnego stowarzyszenia Czajnia jest nam znana i podziwiamy ją. Ale nie znalazła się na liście potencjałów i chętnie wytłumaczymy, dlaczego jej tam nie wpisaliśmy. Zdajemy sobie sprawę, że budowa obwodnicy Tomaszowa umożliwi przebudowę centrum miasta. Zapowiedziana przebudowa drogi krajowej nr 17 do standardu drogi ekspresowej bardzo poprawi dostępność komunikacyjną. Jednak nie wpisaliśmy tego na listę potencjałów i chętnie podejmiemy dyskusję na ten temat. **Bliskość Lwowa** jest niewątpliwym potencjałem, który sami podkreślaliśmy. Ale tego typu potencjały muszą być wkomponowane w pomysły na działania, inaczej pozostaną potencjałami niewykorzystanymi. **Rezerwat Biosfery** jest sposobem na skuteczną promocję obszaru i oczywistym zasobem wizerunkowym, jednak nie trafił na naszą listę z tych samych powodów. Jesteśmy gotowi wysłuchać argumentów za wpisaniem każdego z tych zasobów na listę.

3.2 Bariery, problemy, deficyty obszaru partnerstwa

1. **Tradycje przedsiębiorczości są przeciętne.** Życie w Ordynacji Zamojskich nie wymagało od przodków obecnych mieszkańców umiejętności samodzielnego wyznaczania sobie celów i działania. Przekłada się to obecnie na słabe wskaźniki przedsiębiorczości.

2. **Rolnictwo** ma słabe możliwości rozwoju. Gleby na obszarze partnerstwa są przeciętnej jakości, pola są małe, a gospodarstwa niewielkie obszarowo.
3. W partnerstwie **niska jest przeciętna wysokość płac**. Jedną z przyczyn dla których wynagrodzenia mogą być utrzymywane na niskim poziomie jest obecność pracowników przyjeżdżających z Ukrainy. Dla przedsiębiorców to jest sytuacja dobra – niskie płace pozwalają przedsiębiorstwom osiągać wyższe zyski, ale z drugiej strony niskie wynagrodzenia są jednym z istotnych wyprowadzania się młodych ludzi z obszaru partnerstwa. Innym efektem tego samego zjawiska są **duże dysproporcje dochodowe**. Można się domyślać, że głównie są to różnice między dochodami pracodawców a dochodami pracowników.
4. Partnerstwo podlega **depopulacji** nie tylko na skutek małej ilości urodzeń i dużej liczby zgonów, ale także wyprowadzania się młodych ludzi. Często wyjeżdżają w celu kontynuacji nauki i już nie wracają do rodzinnego domu. Powodem tych wyprowadzek są także: słaba dostępność do transportu publicznego, słaby dostęp do kultury, brak możliwości kształcenia się na poziomie wyższym bez opuszczania miejsca stałego zamieszkania.
5. **Starzenie się społeczeństwa** spowoduje stałe zmniejszanie się w najbliższych dziesięcioleciach liczby osób pracujących oraz zwiększanie się liczby osób wymagających wsparcia, asystentury i wreszcie – opieki.

3.3 Determinanty potrzeb rozwojowych obszaru partnerstwa

Mieszkania komunalne są być może zasobem, który trzeba pilnie wytworzyć w obszarze partnerstwa, aby ograniczyć ucieczkę młodych ludzi z obszaru.

Transport kolejowy praktycznie nie istnieje, chociaż przez partnerstwo przebiega linia kolejowa. Są plany utworzenia Lubelskiej Kolei Aglomeracyjnej, która ma obejmować połączenie Lublina z Puławami, Chełmem i Kraśnikiem – ale nie z Zamościem. To deficyt, któremu zdecydowanie powinny przeciwstawić się władze gmin partnerstwa. Także szynobus jeżdżący kilka razy dziennie na trasie Zamość – Bełżec poprawiłby zdecydowanie dostępność komunikacyjną Partnerstwa i ułatwił dojazd turystom, szczególnie tym, którzy uprawiają turystykę rowerową.

Lwów jest silnym atraktorem dla ruchu turystycznego, ale **infrastruktura dojazdowa do Lwowa z Polski jest bardzo słaba**. Transgraniczny szlak rowerowy po stronie ukraińskiej praktycznie zupełnie nie jest użytkowany, ponieważ możliwość przejazdu rowerem jest bardzo słaba.

3.4 Kluczowe wyzwania, kierunki strategicznej interwencji i współpracy

Na temat kluczowych wyzwań i kierunków strategicznej interwencji przewidujemy debatę społeczną w kwietniu. Poniżej stawiamy pięć przykładowych tez, które mogłyby być zaczynem tej dyskusji. Tezy te świadomie zostały dobrane tak, aby nie pokrywały całego pola przyszłej dyskusji, aby zaprosić do formułowania podobnych tez wszystkich interesariuszy lokalnych.

1. Aby **podnieść poziom przedsiębiorczości wśród młodzieży** warto systemowo wykorzystać **programy rozwoju postawy przedsiębiorczej**, takie jak kurs planowania kariery zawodowej „Spadochron”, czy programy Fundacji Młodzieżowej Przedsiębiorczości.
2. Być może jest zasadne zaangażowanie się miasta Tomaszów w **budowę mieszkań komunalnych** (nie-socjalnych) tak, aby młode małżeństwa chcące się usamodzielnąć mogły skorzystać z takiego mieszkania. Z czasem większość z nich nabędzie lub zbuduje własny zasób mieszkaniowy. Ale takie „mieszkanie przejściowe” może być kluczowe dla zatrzymania młodych osób i małżeństw w Tomaszowie.
3. **Lublin – Zamość – Tomaszów – Żólkiew – Lwów.** Warto rozważyć pomysł, aby te miasta promowały się wspólnie w skali Europy. Jednocześnie można stworzyć ciąg atrakcji pomiędzy nimi, na czym skorzystać może partnerstwo.
4. **Wznowienie ruchu kolejowego na linii 69** Lublin Bełżec jest kluczowe dla przyszłości obszaru Partnerstwa. Warto być może też lobbować w sprawie **budowy linii normalnotorowej ze Lwowa**. Ukraina zdecydowała się na budowę linii normalnotorowej do Przemyśla, ale to nie wyklucza w przyszłości budowy podobnej linii do granicy z Polską na linii na Lublin. Współpraca we wspomnianej osi Lublin – Lwów zwiększyłaby możliwości nacisku w tej sprawie.
5. Czy są możliwości tworzenia **spółdzielni socjalnych** lub przedsiębiorstw ekonomii społecznej w innej formie? W pobliskim Józefowie jest cała grupa takich przedsiębiorstw – jest więc skąd czerpać wzory.¹⁵

.....

¹⁵ Przedsiębiorstwo Zarządzania Odpadami Spółdzielnia Socjalna, Spółdzielnia Socjalna Własne Kąty, Józefowskie Przedsiębiorstwo Zarządzania Odpadami Spółdzielnia Socjalna, Spółdzielnia Socjalna Józefowskie Centrum Rehabilitacji zawodowej i społecznej, Spółdzielczy Zakład Gospodarczy W Józefowie, Spółdzielnia Inwalidów Techniczna, Fundusz Aktywizacji Niepełnosprawnych w Józefowie Spółdzielnia Socjalna

Publiczna DYSKUSJA

NAD KLUCZOWYMI WYZWANIAM

I KIERUNKAMI STRATEGICZNEJ INTERWENCJI

twa w ciągu kwietnia 2021 roku. Ten punkt zostanie ostatecznie uzupełniony po spotkani Rady Partnerstwa zaplanowanym na 28.04.2021.

4 Wykazy i spisy

A. Nota metodyczna

Niniejszy **RAPORT DIAGNOSTYCZNY – portret Partnerstwa Roztocze Środkowe** jest wynikiem pracy zespołu autorskiego złożonego z doradców Związku Miast Polskich: **Wojciecha Kłosowskiego i Jacka Wardy** przy współpracy **Łukasza Strutyńskiego, Justyny Wieczorkiewicz-Molendo i Janusza Szewczuka**.

Prace diagnostyczne, badawcze i analityczne trwały od grudnia 2000 do końca marca 2021. Wersja autorska dokumentu powstała 31 marca 2021 roku. Diagnoza opracowana została w oparciu o bogaty zasób danych zarówno zastanych (tzw. wtórnych), jak i wywołanych (pierwotnych) z wykorzystaniem następujących narzędzi badawczych i analitycznych:

- Analizy *desk research* (przeszukanie źródeł wtórnych): przegląd ekspercki istniejących dokumentów strategicznych, badań, analiz, statystyki, itd.
- Narzędzia analiz statystycznych **Monitor Rozwoju Lokalnego II (MRL II)** – specjalnie przygotowanej i zasilonej danymi na potrzeby Projektu CWD bazy danych, służącej głównie do analizy i oceny potencjału rozwojowego gmin i całego Partnerstwa. Na system MRL II składa się:
 - **MRL II – potencjał partnerstw** (www.partnerstwa.monitorrozwaju.pl) – baza umożliwia analizę potencjału rozwoju partnerstwa i gmin partnerstwa oraz przegląd podstawowych wskaźników rozwojowych bezwzględnych oraz względnych (w grupach porównawczych).
 - **MRL II – ocena gmin** (www.gminy.monitorrozwaju.pl): baza umożliwia analizę potencjału rozwoju gmin oraz przegląd podstawowych wskaźników rozwojowych.
 - **MRL II – analizy pogłębione** (www.analizy.monitorrozwaju.pl): baza umożliwia analizę potencjału rozwoju gmin oraz partnerstw z zastosowaniem bardziej rozbudowanego systemu wskaźników.
- Kompatybilny z systemem **MRL II zasób kartograficzny** – analizy i prezentacje danych w formie kartogramów, kartodiagramów i infografik dedykowany partnerstwom.
- Pozyskany na potrzeby CWD zasób najświeższych (31 grudnia 2019 r.) danych społeczno-ekonomicznych, m.in. dane: POLTAX, ZUS, KRUS, dane i prognozy demograficzne, MPSiR, i inne.

- Program ilościowo-jakościowych **badania społecznych** Partnerstwa:
- **Badania ilościowe: trzy odrębne ankiety** skierowane do trzech kluczowych kategorii mieszkańców gmin Partnerstwa:
- **Badanie opinii oraz planów życiowych młodzieży** zwane dalej „Badaniami młodzieży”. Badania, przeprowadzone online za pomocą dedykowanego systemu elektronicznego ZMP, objęły ponad 500 uczniów ostatnich klas szkół ponadpodstawowych, mieszkających na obszarze partnerstwa. Badanie przeprowadzono przy aktywnym udziale szkół i ich organów prowadzących.
- **Badanie opinii mieszkańców gmin obszaru partnerstwa**, zwane dalej „Badaniami mieszkańców”. Badania przeprowadzono online za pomocą dedykowanego systemu elektronicznego ZMP, na niereprezentatywnej próbie ponad 550 respondentów – mieszkańców gmin obszaru partnerstwa w lutym 2021.
- **Badanie opinii lokalnych liderów**, zwane dalej „Badaniami liderów”, skierowane do 4 kategorii liderów lokalnych przeprowadzone online na celowej próbie 55 liderów w lutym 2021.
- **Badania jakościowe – indywidualne wywiady pogłębione (IDI)** z wybranymi liderami opinii w Partnerstwie (18 wywiadów) prowadzone metodą wywiadu otwartego z powtarzalną listą poszukiwanych informacji badawczych, ale bez standaryzowanej listy pytań.
- Inne narzędzia analityczne i badawcze dedykowane pogłębieniu diagnozy:
- Badanie analityczne przepływów usług pomiędzy gminami oraz lokalizacji centrów poszczególnych kategorii usług na terenie partnerstwa, przy pomocy kwestionariusza „Matryca bilansu usług na obszarze Partnerstwa”.
- Badania zasobów i produktów na obszarze partnerstwa, zwane dalej „Badaniami zasobów i produktów”. Badania przeprowadzono wśród liderów samorządów gminnych metodą telefonicznego wywiadu kwestionariuszowego CATI.

Zrealizowane, w znacznym stopniu własnymi siłami i zasobami Partnerstwa, badania dostarczyły unikatowego zasobu danych i informacji o gminach OP i jego mieszkańcach: ich opiniach, preferencjach, sposobach funkcjonowania, planach i aspiracjach. Powtarzalność części pytań w kilku badaniach umożliwiła agregowanie i porównanie wyników, zaś zbiorcze ich zestawienia w skali całego kraju umożliwia zobaczenie analizowanego partnerstwa na tle innych partnerstw i średnich wskaźników z wszystkich 38 Partnerstw.

B. Spis rycin:

Ryc. 1.	Miasto Tomaszów Lubelski: mapa sytuacyjna	10
Ryc. 2.	Gmina Krynice: mapa sytuacyjna	11
Ryc. 3.	Gmina Tarnawatka: mapa sytuacyjna	12
Ryc. 4.	Gmina Susiec: mapa sytuacyjna	13
Ryc. 5.	Gmina Tomaszów Lubelski: mapa sytuacyjna	14
Ryc. 6.	Gmina Bełżec: mapa sytuacyjna	15
Ryc. 7.	Gmina Lubycza Królewska: mapa sytuacyjna	16
Ryc. 8.	Gmina Narol: mapa sytuacyjna	17
Ryc. 9.	Roztocze – położenie i podział na subregiony (wg. J. Buraczyńskiego) a usytuowanie Partnerstwa Roztocze Środkowe	21
Ryc. 10.	Krajobraz Roztocza Środkowego	22
Ryc. 11.	Transgraniczny Rezerwat Biosfery ROZTOCZE: strefa rdzenna, strefa buforowa i strefa przejściowa a położenie gmin partnerstwa Roztocze Środkowe	24
Ryc. 12.	Położenie partnerstwa Roztocze Środkowe na granicy województw: lubelskiego i podkarpackiego	26
Ryc. 13.	Położenie Partnerstwa Roztocze Środkowe w kontekście transgranicznym Polska – Ukraina	27
Ryc. 14.	Sieć osadnicza w otoczeniu Partnerstwa Roztocze Środkowe: Lwów najbliższym dużym miastem	28
Ryc. 15.	Prognozowany odsetek ludności w wieku 65+ w populacji ogółem (2030 r.)....	30
Ryc. 16.	Prognoza zmiany liczby ludności ogółem do 2030 r.	32
Ryc. 17.	Zmiana liczby mieszkańców w ostatnich 5 latach jako odsetek ludności w roku bazowym (2019)	33
Ryc. 18.	Dochody brutto i netto gospodarstw domowych na 1 mieszkańca w stosunku do średniej krajowej	34
Ryc. 19.	Zmiany liczby ludności w gminach – narastająco w ostatnich 5 latach	36
Ryc. 20.	Osoby korzystające ze środowiskowej pomocy społecznej (wg kryterium dochodowego) w przeliczeniu na 1000 mieszkańców ogółem	37
Ryc. 21.	Zasięg wsparcia zasiłkiem rodzinnym	38
Ryc. 22.	Czytelnictwo w bibliotekach na 1000 mieszkańców	39

Ryc. 23.	Uczestnicy regularnych aktywności w Domach Kultury	40
Ryc. 24.	Coroczna kwota dotacji do zadań publicznych wykonywanych przez organizacje społeczne w przeliczeniu na 1000 mieszkańców	41
Ryc. 25.	Rozkład odpowiedzi mieszkańców poszczególnych gmin Partnerstwa na pytanie: „Czy obszar Partnerstwa jest dobrym miejscem do życia i rozwoju?”	42
Ryc. 26.	Rozkład odpowiedzi młodzieży z poszczególnych gmin Partnerstwa na pytanie: „Czy obszar Partnerstwa jest dobrym miejscem do życia i rozwoju?”	44
Ryc. 27.	Porównanie odpowiedzi mieszkańców, liderów i młodzieży na pytanie: „Czy obszar Partnerstwa jest dobrym miejscem do życia i rozwoju?”	45
Ryc. 28.	Odpowiedzi liderów na pytanie: „Które z wymienionych czynników Pana/i zdaniem są silną, a które słabą stroną Waszej gminy?”	47
Ryc. 29.	Odpowiedzi mieszkanki i mieszkańców na pytanie: „Które z wymienionych czynników Pana/i zdaniem są silną, a które słabą stroną Waszej gminy?”	48
Ryc. 30.	Odpowiedzi młodzieży na pytanie ankiety: „Co zachęca Cię do mieszkania (teraz i w przyszłości) w Twojej gminie, a co do jej opuszczenia?”	49
Ryc. 31.	Różnice w odpowiedziach młodzieży zależnie od sposobu zarobkowania rodziców	50
Ryc. 32.	Planowane kierunki wyjazdu na studia	52
Ryc. 33.	Odpowiedzi na pytanie: „Gdzie chciałbyś w przyszłości mieszkać?”	53
Ryc. 34.	Odpowiedzi na pytanie: „Gdzie chciałbyś w przyszłości pracować?”	54
Ryc. 35.	Wyniki egzaminu ósmoklasisty w gminach Partnerstwa (2020)	56
Ryc. 36.	Lesistość poszczególnych województw w Polsce	57
Ryc. 37.	Lesistość Lubelszczyzny – powiatami	58
Ryc. 38.	Użytki rolne jako odsetek powierzchni województwa ogółem	59
Ryc. 39.	Odsetek powierzchni województw objęty prawnymi formami obszarowej ochrony przyrody	59
Ryc. 40.	Odsetek powierzchni powiatów ogółem objęty prawnymi formami obszarowej ochrony przyrody	60
Ryc. 41.	Wynik finansowy przedsiębiorstw – miernik koniunktury regionalnej	61
Ryc. 42.	Ogólny klimat koniunktury gospodarczej w województwach	62
Ryc. 43.	Liczba osób w poszczególnych gminach prowadzących działalność gospodarczą w przeliczeniu na 1000 ludności w wieku produkcyjnym	63

Ryc. 44.	Liczba podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w bazie REGON na 1000 mieszkańców (zmiana w latach 2015–2019).	64
Ryc. 45.	Dochody budżetów gmin z udziału w PIT (zmiana 2009–2019)	65
Ryc. 46.	Zastępowalność pokoleń na rynku pracy w partnerstwie Roztocze Środkowe .	66
Ryc. 47.	Podatnicy PIT na obszarze Partnerstwa Roztocze Środkowe	68
Ryc. 48.	Udział podatników z dochodami zagranicznymi w liczbie podatników ogółem	69
Ryc. 49.	Proporcje liczby podatników i płaconego przez nich podatku	70
Ryc. 50.	Ogólne proporcje importu i eksportu wśród 61 badanych usług	72
Ryc. 51.	Proporcje importu usług spoza partnerstwa i eksportu poza partnerstwo	72
Ryc. 52.	Kartogramy bilansu korzystania z sześciu rodzajów usług oraz z usług ogółem	73
Ryc. 53.	Przykłady usług zbilansowanych: żłobki, przedszkola, usługi religijne	75
Ryc. 54.	Korzystanie z usług w opinii liderów społecznych	76
Ryc. 55.	Korzystanie z usług według oświadczeń mieszkańców.....	77
Ryc. 56.	Przykład rozdobnionej struktury agrarnej (gmina Krynice)	78
Ryc. 57.	Kwalifikacja obszarów ONW w Partnerstwie i jego otoczeniu	79
Ryc. 58.	Obszar Partnerstwa a zagrożenie suszą rolniczą w ostatnich czterech latach ...	81
Ryc. 59.	Pozycja powiatów wg syntetycznego wskaźnika rozwoju funkcji turystycznej (2019)	83
Ryc. 60.	Narciarskie trasy biegowe w „Siwej Dolinie” (miasto Tomaszów Lubelski)	85
Ryc. 61.	Wizualizacja projektu stacji narciarskiej na Białej Górze (352 m n. p. m.).	86
Ryc. 62.	Przebieg Centralnego Szlaku Rowerowego Roztocza (CSzRR).....	87
Ryc. 63.	Odcinki nowych dróg rowerowych planowanych do budowy na obszarze partnerstwa w ramach projektu „Roztocze – kraina rowerów”	88
Ryc. 64.	Ogólny przebieg szlaku Greenvelo.....	89
Ryc. 65.	Wschodni Szlak Rowerowy Green Velo – fragment głównej trasy przebiegający przez obszar Roztocza i tereny przyległe	89
Ryc. 66.	Rowerowe szlaki gwiazdzone	90
Ryc. 67.	Mapa faktycznej aktywności rowerowej wokół Partnerstwa.....	90
Ryc. 68.	Przykłady single tracków cross country	91
Ryc. 69.	Grekokatolicka cerkiew św. Bazylego w Bełżcu	92
Ryc. 70.	Ruiny cerkwi św. Paraskewy w Kniaziach	92

Ryc. 71.	Stanowiska geologiczne na obszarze Roztocza wg koncepcji „Geopark”	93
Ryc. 72.	Porównanie Infrastruktury dla karawaningu na Dolnym Śląsku i na Lubelszczyźnie w okolicach obszaru Partnerstwa.....	94
Ryc. 73.	Stanowiska archeologiczne na Roztoczu	95
Ryc. 74.	Położenie Partnerstwa a historyczne lokalizacje Grodów Czerwieńskich	96
Ryc. 75.	Wizualizacja prawdopodobnego wyglądu grdu w Cermnie w okresie jego największego rozwoju	97
Ryc. 76.	Coroczna rekonstrukcja bitwy pod Tomaszowem (2020 r.)	98
Ryc. 77.	Obiekty Linii Mołotowa w gminie Lubycza Królewska.....	99
Ryc. 78.	Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełżcu	100
Ryc. 79.	Klasy pokrycia terenu w obszarze Partnerstwa i jego otoczeniu.....	101
Ryc. 80.	Udział procentowy poszczególnych gmin w zasobie leśnym Partnerstwa.....	103
Ryc. 81.	Odsetek objęcia planem miejscowym w poszczególnych gminach.....	104
Ryc. 82.	Wydatki gmin związane z ochroną środowiska (2015–2019).....	105
Ryc. 83.	Obszary wiejskie Partnerstwa i jego otoczenia w podziale na cztery umowne typy zabudowy i zasiedlenia	108
Ryc. 84.	Szkielet układu komunikacyjnego w obszarze partnerstwa.	109
Ryc. 85.	Stacja kolejowa w Bełżcu – potencjalnie jeden z kluczowych punktów dla połączeń kolejowych obszaru Partnerstwa	111
Ryc. 86.	Sieć Szerokopasmowa Polski Wschodniej na terenie Partnerstwa	112
Ryc. 87.	Syntetyczny wskaźnik peryferyjności czasowej dla Partnerstwa.....	113
Ryc. 88.	Formy ochrony przyrody w obszarze Partnerstwa i jego otoczeniu.....	115
Ryc. 89.	Ogólny wskaźnik rozwoju gminy (2019)	116
Ryc. 90.	Dynamika ogólnego wskaźnika rozwoju gmin (zmiany wartości wskaźnika dla danej gminy w okresie 2015-2019).....	117
Ryc. 91.	Ogólny wskaźnik rozwoju: gminy Partnerstwa (2019).....	118
Ryc. 92.	Dynamika ogólnego wskaźnika rozwoju dla poszczególnych gmin 2015-2019	119

C. Spis tabel

Tabela 1.	Powiązania celów strategicznych gmin Partnerstwa Roztocze Środkowe	19
Tabela 2.	Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 ludności w wieku przedprodukcyjnym	35
Tabela 3.	Wyjazdy i przyjazdy do pracy oraz saldo mobilności rynku pracy	67
Tabela 4.	Podatnicy PIT w podziale na trzy grupy dochodowości.....	70
Tabela 5.	Lasy i lesistość w gminach Partnerstwa	102
Tabela 6.	Wycinka zadrzewień – pozyskana grubizna (w m ³)	106
Tabela 7.	Nasadzenia drzew poza lasami (w sztukach)	107
Tabela 8.	Poziom faktycznej kompensacji przyrodniczej (jako odsetek kompensacji godziwej)	107

